СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА CXXX

ДРУШТВЕНИ И ИСТОРИСКИ СПИСИ

КЊИГА 54

СРПСКИ ДРЖАВНИ САБОРИ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

од

НИКОЛЕ РАДОЈЧИЋА

10 Издање Задужбине Милана Кујунџића 10

БЕОГРАД. 1940

ЦЕНА 60 ДИН.

ПРЕГЛЕД
ИЗДАЊА СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ

Академијине су књижаре Геце Кона А. Д. и С. Б. Цвијановића у Београду.
(Бројева означених звездицом нема више на продају)

IX. ПОСЕБНА ИЗДАЊА (Књ. I—CXXX)

5. Друштвени и историски списи

Књига

VII (1). — **Иларион Руварац,** Одломци о грофу Ђорђу Бранковићу и Арсенију Црнојевићу, с три излета о такозваној великој сеоби српског народа. — Б. 1896 8° VIII 154. Цена 20 динара.

VIII (2). — **М. Ђ. Милићевић,** Манастир Каленић, задужбина деспота Стевана Лазаревића (1405—1426). — Б. 1897 8° XVI 53 (са сликом). Цена 10 динара.

X (3). — **Димитрије Руварац,** Автобиографија протосинђела Кирила Цвјетковића и његово страдање за православље. — Б. 1898 8° VI 265. Цена 15 динара.

*XI (4). — **Д-р Лујо кнез Војиновић,** Дубровник и Османско Царство. Књига прва (1365—1482). — Б. 1898 8° 288. Цена 15 динара.

*XII (5). — **Д-р Драгиша Мијушковић,** Ото Дубислав плем. Пирх. Путовање по Србији у години 1829. — Б. 1899 8° VI 247 (са сликом). Цена 15 дин.

*XXI (6). — **Драг. М. Павловић,** Србија и српски покрет у Јужној Угарској. — Б. 1904 8° VI 180. Цена 20 динара.

*XXV (7). — **Јован Н. Томић,** Црна Гора за морејског рата (1684—1699). — Б. 1907 8° V 374. Цена 30 динара.

*XXVII (8). — **Јован Н. Томић,** Град Клис у 1546 години. — Б. 1908 8° IX 298. Цена 20 динара.

*XXXII (9). — **Драг. М. Павловић,** Србија за време последњег аустротурског рата (1788—1791). — Б. 1910 8° VIII 391. Цена 40 динара.

*XXXIII (10). — **Д-р Јован Радонић,** Гроф Ђорђе Бранковић и његово време. — Б. 1911 8° XI 776 (са 8 таблица). Цена 60 динара.

*XXXV (11). — **Д-р Владан Ђорђевић,** Црна Гора и Аустрија у XVIII веку. — Б. 1912 8° 179. Цена 30 динара.

*XXXVI (12). — **Слободан Јовановић,** Уставобранитељи и њихова влада (1838—1858). — Б. 1912 8° XII 285. Цена 40 динара.

*XXXVIII (13). — **Ст. Станојевић,** Борба за самосталност католичке цркве у Немањићкој држави. — Б. 1912 8° XI 178. Цена 20 динара.

*XL (14). — **Драг. М. Павловић,** Покрет у Босни и Албанији противу реформама Махмуда II. — Б. 1913 8° VIII 105. Цена 10 динара.

*XLI (15). — **Д-р Владан Ђорђевић,** Црна Гора и Русија (1784—1814). — Б. 1914 8° 362. Цена 30 динара.

XLIV (16). — **Д-р Владан Ђорђевић,** Србија и Грчка (1891—1893). — Б. 1923 8° 300. Цена 20 динара.

XLV (17). — **Владимир Ћоровић,** Лука Вукаловић. — Б. 1923 8° 162. Цена 12 динара.

XLVIII (18). — **Милан Решетар,** Дубровачка нумизматика, I (историски део). — Ср. Карловци, 1924 8° XVI 734. Цена 80 динара.

XLIX (19). — **Д-р Владан Ђорђевић,** Црна Гора и Аустрија (1814—1894). — Б. 1924 8° 539. Цена 50 динара.

L (20). — **J. Péritch,** La propriété scientifique. Editions spéciales, livre L. — Belgrade, 1924 8° 37. Prix 5 din.

LIII (21). — **Д-р Душан Ј. Поповић,** Војводина. Прилози проучавању наше земље и нашег народа. Општи део I. Бачка. Прилози проучавању етничких односа од средине XVI века до 1921 г. — Б. 1925 8° VIII 155, са четири табле. Цена 25 динара.

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА CXXX

ДРУШТВЕНИ И ИСТОРИСКИ СПИСИ

КЊИГА 54

БЕОГРАД, 1940

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

СРПСКИ ДРЖАВНИ САБОРИ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

од

НИКОЛЕ РАДОЈЧИЋА

Приступна академска беседа поднесена Српској краљевској академији 7 марта 1938.

10 Издање Задужбине Милана Кујунџића 10

БЕОГРАД, 1940

Штампарија „Светлост“.
Београд, Адм. Гепрата 103

I

Развитак народних претставништава и српски државни средњевековни сабори

За народна претставништва свих просвећених држава постављена су у науци питања, да ли су наставак стародревних народних зборова, или су израсла из скупова виших друштвених редова, или су се развила из дворских савета или у њима има елемената различитих скупова. У српској историчкој и правној науци ови занимљиви проблеми нису нашли одјека, достојнога важности српских средњевековних сабора и знаменитости модерних српских народних скупштина. Знање о српским државним саборима у средњем веку у нашој науци толико је мало и тако је непоуздано да је чак имало мало изгледа и постављати питање о развијању српских народних претставништава кроз сва времена српског развитка. На непоузданој основи заиста је немогуће чврсту зграду зидати. А да ли то мора тако заувек остати? Да ли наша наука збиља не може доспети до довољно тачне и јасне претставе о српским средњевековним саборима? Је ли кривица до домаћих и страних извора што о српским саборима у средњем веку знамо тако мало, или је томе крив научни метод, којим је ово питање досад проучавано? Наука, ван сваке сумње, може израдити тачнију и јаснију слику о српским државним саборима у средњем веку. Наших и туђих извора за њихов постанак, развитак и улогу у државном животу има, истина, мало, али ни већина осталих европских народа није њима много благословенија него Срби, нарочито за оне векове у којима је српска средњевековна држава цвала. Па ипак су нам многи народи далеко испредњачили у проучавању својих сабора и створили

су о њима претставе далеко тачније и јасније од мутних слика што их ми имамо о нашим државним саборима у средњем веку. Потпуно задовољни с досадањим научним резултатима нису, наравно, ни они[1]). Модерна историографија бави се овима сложеним питањима о развитку народних претставништава још веома кратко времена а да би смела за постигнуте резултате тврдити како су потпуни и дефинитивни. То би било ненаучно, лакомислено. Где се најдаље доспело у стварању довољно тачне и јасне претставе о државним саборима, то је постигнуто, пре свега, брижљивим сабирањем свих вести о саборима и о свеколиком државном устројству, онда, савесном и немилосрдном критиком сачуваних извора, и напослетку, што ширим и што пажљивијим упоређивањем установе сабора код свих народа, а нарочито истоплемених и равнокултурних.

Код Срба ниједан од ових послова није обављен с научном озбиљношћу и истрајношћу коју захтева знаменитост питања. Сви наши извори нису испитивани ради одговора, да ли у њима има вести о саборима и колико су те вести поуздане. Ми немамо учених расправа о свима поменима сабора у српским повељама, мада је њихов број веома велики и вести о саборима јако занимљиве. Где је, даље, код нас ко расправљао, у целини, о поменима сабора код свих српских средњевековних писаца? Да ли је ко упоређивао њихове вести и трудио се да пронађе које су међу њима веродостојне а које не? Заиста није. Чак ни архиепископ Данило II и његови настављачи нису нарочито проучавани као извор за упознавање српских сабора, мада је код њих толико вести о саборима да управо изазивају једну савесну студију.

Још је невероватније што није пажљиво скупљена и брижљиво научно обрађена знаменита грађа о племенским, покрајинским и задружним зборовима и састанцима код

---

[1]) Одлични познавалац енглеских и француских сабора, досад несумњиво најбоље проучених, вели за онај период њихова развитка који је врло важан и код Срба ово: „Tels sont les divers aspects des assemblées politiques et judiciaires tenues de 1202 à 1270. Elles méritent que l'érudition les étudie de plus près. Elles sont évidemment le germe des futurs États Généraux". *Petit-Dutaillis Ch.*, La monarchie féodale en France et en Angleterre, X^{e}—XIIIe siècle, L'évolution de l'humanité, synthèse collective, XLI, 1933, 267.

Срба, када је њихова веза са српским државним саборима несумњива. Та грађа, наравно, није једнаке вредности, али баш разноликост у степену веродостојности и, нарочито, неједнакост у старини порекла морале би изазивати научењаке да обраде тај јединствено знаменити етнографски материјал, на чију је важност упозорио и показао пут како га треба научно искористити још Валтазар Богишић. Но на тима часним почецима је, углавном, и остало. Грађа је и даље сабирана, али већ по њеној гломазној величини осећа се колико би била потребна студија о свима врстама зборова и састанака који још живе у нашем народу, да би се по стеченим научним резултатима могли уочити знаци и остаци претставничких старијих тела, које невешто око тешко и примећује. Тако је и ова врста домаћих извора, сачуваних у традицији и у животу, недовољно проучена и њене везе с вестима о државним саборима код Срба у средњем веку нису пажљиво испитане.

Са страним изворима је још горе. Туђих вести о унутрашњем уређењу српске државе у средњем веку има, истина, мало, али ни оне нису проучене само с том сврхом да би се на основу њих утврдило каква је слика државе лебдела пред очима странцима док су писали о средњевековној Србији, и да ли у њиховим претставама српског државног устројства има места за саборе са знаменитом или са незнатном улогом у народном и државном животу. Србија није била незнатна и забачена земља. Она је вековима држала срце Балканског полуострва и скоро једно столеће била главна сила на њему. Путеви преко ње скопчавали су исток са западом. Она се није дала обићи и прећутети. О њеном државном устројству морала се водити брига и на страни, нарочито у државама и у установама које су са Србима пријатељевали или долазали у оштре сукобе. Морало се знати у чијим је рукама стварна власт у Србији — да ли владар чини у њој шта му је по вољи, или моћно племство поступа како му налажу његове користи, или силна црква држи главну власт у својим рукама, или силовита војска располаже с владаром и државом. То се је морало знати. И знало се. О Србији ових векова нема, додуше, дубоко смишљених и сјајно написаних великих извештаја страних посланика, какви су најпознатији из позније млетачке дипломатске

историје, али има оштрим пером скицираних слика Србије и Срба од западних писаца, који су писали о нама као, пре свега, конфесионално заинтересовани противници, и од византинских историчара, за које су Срби били, као и сви остали Негрци, изнад свега, прости варвари. Три знаменита византинска писца, Теодор Метохита, Никифор Григора и Јован Кантакузин, бивали су краће или дуже времена у Србији, и у њиховим делима сачувани су нам извештаји о српској земљи, народу и држави за које ми је доиста болно написати да досад нису проучени с нарочитом жељом, како би се из њих ишчитала претстава о тадашњем српском државном устројству. А то се да учинити, истина, не без великих напора и без увек будне критичке пажње. Још теже ми је рећи да знаменито питање о преношењу једнога дела државних функција на српску цркву у доба робовања Турцима и о животу српских сабора у тима тешким временима уопште није научно ни постављено. А ти црквено-народни сабори чврста су копча између српских државних сабора у средњем веку и модерних српских народних скупштина.

Није ласкаво за нашу науку рећи истину о питању око проучавања српских средњевековних државних сабора, али она се мора казати: Извори о српским државним саборима у средњем веку нису брижљиво скупљени. Онда, разуме се, нису могли бити ни савесно прокритиковани. Једнострано су још највише испитиване вести о саборима у нашим повељама. Српски су писци, као извори за наше саборе, много заћемарени, а страни још више. Народна традиција и садашњи племенски и задружни живот, с одличном грађом за упознавање претставничких тела код Срба, сасвим су недовољно проучени. У оваквом стању истраживања извора, отворено истичем, још је добро што се трећи важни научни посао, упоређивање српских сабора са страним, сасвим узгред обављао. Јер такво упоређивање могуће је успешно извршити само при истој висини научних резултата, о којој, међутим, овде не може бити ни говора. Иначе оно ствара забуне, које могу бити фаталне. И по ономе што је досад у томе правцу учињено, иако је то сасвим мало, последице се ипак осећају. Врло болне.

Проучавање развитка народних претставништава већ је по својој природи на граници између историчких и прав-

ничких истраживања и политичких размишљања. Оно је један од најзанимљивијих пограничних проблема између различитих наука. Обрађивано је с применом разноликих метода, с много лутања и с још више страсности. Научењаци су тачно осећали да је питање државних сабора у средини проблема о устројству сваке државе и бојажљиво му приступали, а политичари су добро слутили важност саборске установе и нестрпљиво улетали у решавање знаменитога проблема, често са свесном или несвесном жељом да своја мила политичка схватања претставе као стварност у српским средњевековним саборима.

Пошто је развитак сабора у средњевековној Србији у првом реду исторички проблем, то је јасно да правници нису могли имати довољно успеха у својим покушајима систематизације и класификације српског државног устројства у средњем веку, јер су радили на сасвим несигурним темељима и с непотпуно и несигурно утврђеним чињеницама, а још мање су могли политичари на основу непотпуног и нетачног знања о српским средњевековним саборима имати успеха у својим теоријама о најприроднијем и најпогоднијем државном устројству за Србе уопште. Ја нећу да тврдим да је историчарски задатак у овом проблему главни, али морам истаћи да је он основни. А историчари од струке најмање су досад проучавали установу, развитак и улогу српских државних сабора у средњем веку. Око тога су се највише трудили филолози, правници и политичари. Историчари немају права да им замерају што су се лаћали овога занемареног проблема и решавали га како су умели, пошто је већина од њих обављала овој задатак с много љубави и с чврстом вером да га могу решити, мада је то с примењиваним методима било немогуће. Чак је постојала опасност да се цели проблем прогласи за нерешив пре него што се и покушало решити га научно, на основу свих извора о српским државним саборима и с будном пажњом на развитак претставничких тела на страни, особито код словенских народа и у оним државама које су се развијале под сличним условими као средњевековна Србија. Када сами историчари нису приступали томе важноме питању, они су изгубили право да гледају с висине на туђе напоре, ма они били и невешти и ма не доводили до поузданих резултата. Тако знаменит проблем као што је разви-

так претставничкога тела није могао остати недирнут у науци због скањивања и бојажљивости историчара. Страни научни примери и практичне потребе живота сложно су изазивали покушаје да се реши питање о пореклу, природи и утицају српских државних сабора у средњем веку. И оно је решавано поред историчара, често с дирљивим илузијама да су фрагментарне и узгредне изјаве историчара о српским саборима потпуно и чврсто обрађена научна грађа на основу које се могу слагати складни правни системи и смишљати смеле политичке теорије.

Литература о српским саборима у средњем веку веома је пространа и јако стара, ако се у њу унесу давнашњи покушаји да се сабори прикажу с нарочитом сврхом као особито важна установа средњевековне Србије.

Ја не могу претрести све досадашње покушаје да се доспе до истине о српским државним саборима средњега века, него ћу се само обазрети на најважније међу њима, особито српске, на основу којих су израђена и садашња схватања овога великога питања. Док то чиним, ја ћу и критиковати схватања појединих истраживача и трудити се да научни проблем поставим како треба и да изаберем најпогодније методе за његово решавање. Све то, наравно, као историчар.

II

Мишљења о српским државним саборима кроз векове

Зар је, доиста, питање о српским средњевековним државним саборима толико старо да оно постоји као знаменити научни проблем већ вековима? Зар није и оно искрсло тек у наглом полету наше науке у XVIII в., или тек у великом романтичарском покрету XIX в., када су постављана крупна питања из народне прошлости у заиста побожном националном одушевљењу, и у њему и решавана, или још касније, тек у смелом налету српских позитивиста, који су чврсто веровали да се до научних историчких истина може доспети само применом метода природних наука на хуманистичка истраживања? Питање о српским државним саборима постављено је међу Србима, стварно, већ онда када је на ову установу, свесно или несвесно, обраћена нарочита пажња и када се о српским државним саборима писало са свесном или несвесном сврхом да се истакне њихова нарочита важност и да се подвуче улога коју су имали или, још тачније, коју су требали имати у српском народном развитку. С тим је већ постављен овај научни проблем, истина сасвим тенденциозно, али на тај начин су постављани сви велики проблеми из области друштвених наука. Њих прво изазива лична или сталешка заинтересованост или страсност, при чему се претерује важност појединих установа и, у нормалним приликама, изазива отпор оних који су друкчијих интереса или схватања, па се тако у сукобу мишљења, мучно и полагано, стресу с постављенога питања лични и сталешки мотиви и оно се издигне до научног проблема. Није друкчије било ни с питањем о српским саборима.

Важност српских сабора у средњем веку први је иста-

као и много претерао писац лажне повеље краља Милутина манастиру Хиландару за село Уљаре[1]). Он је написао свој састав највише по архиепископу Данилу II, али је самостално унео у краљеву радњу саборе и где их није нашао. Из целе повеље избија сасвим јасно ова мисао: Ништа не треба почињати без сабора. Свуда је поред краља сабор, о коме писац на једном месту чак тврди да он, заједно с митрополитом, краљу заповеда: „въспоминаеть паче же и заповѣдаеть кралиѥвьствоу ми господинь мои и доуховныи ѿтьць... кюрь Никодимь сь сьборомь"... (18). Даље, заиста, није могао ићи. Много спомињани његови сабори су, истина, више налик на црквене него на државне, али разликовање између њих није ни јасно, ни сигурно. Повеља је утврђена као лажна, постављена је и слутња да је настала тек под крај XIV в., или и касније, но ово последње без довољно убедљивости[2]). У сваком случају је ово спис у коме се српски сабори величају и њихова улога у државном животу нетачно приказује. Ово није документ, него је, баш због ове саборске тенденције, литература. Како је настала ова тенденциозност? Нема никакве сумње да је писац лажне повеље високо ценио рад васељенских сабора и свих осталих, даље, да је веровао како се у цркви не сме ништа важно догодити што није саборно учињено и, напослетку, да је такав исти начин рада желео приказати као најбољи и за државу. Зато је измишљао српске саборе.

У првој штампаној историји свих Словена, а особито јужних, коју је издао 1601 Мавро Орбини, мање је речи о српским саборима него што бисмо се надали. Велики родољуб и радознао историчар, Орбини је знао понеке чињенице

---

[1]) *Споменик*, III, 1890, 17—24.

[2]) У автентичност ове повеље први је посумњао *С. Вуловић*: Глас, XLIII, 1894, 13. Опширној и пажљивој критици подвргао ју је *J. Радонић* и доспео до резултата да је ово фалзификат, чије време постанка није могао тачније одредити: Летопис Матице српске, 183, 1895, 92—109. *С. Новаковић* се послужио овом повељом као да није лажна, иако је морао сумњати у њену автентичност већ због неодређености израза који се тичу сабора (споменутих двадесетдва пута): Законик Стефана Душана, 1898 XVIII—XIX. За *С. Станојевића* је она фалзификат: Глас, CLXIX, 1936, 43—4. *П. Поповић* се није могао уверити да је ова повеља фалзификована Прилози, XVI, 1936, 220. Упор. Ibid., XVII, 1937, 122 (*М. Ласкарис*) и Југословенски историски часопис, III, 1937, 252—259 (*С. Станојевић*).

из српскога развитка за које ми данас не можемо да докучимо како их је дознао. Да ли је и он мислио о српским саборима као писац лажне повеље краља Милутина? Не. Он их није сматрао тако знаменитим делом српскога државнога устројства да би их морао у српском развитку чешће спомињати. Најопширније приказао је онај српски државни сабор на коме је Душан крунисан за цара, али ја јамачно нећу погрешити ако тврдим да је то учинио више ради дубровачких изасланика на њему него српских учесника, које је, уосталом, тачно изређао [1]). Његов савременик Јаков Лукари, чије је дело изашло 1605, тако је мало ценио улогу српских државних сабора да ни приликом Душанова крунисања за цара не спомиње сабор него истиче само пећког патријарха Данила. И, наравно, Дубровчане [2]). А он је јако добро, иначе, знао каква може бити улога сабора у држави, али то је описао веома живим бојама за Пољску, а не за Србију. Чини се да му је било врло драго написати, како пољски краљ мора примати оно што му сталежи наредe, и како на сабору сваки учесник може рећи шта му је на срцу [3]). Код Срба тога није нашао. Пун љубави према правичности и слободи, наравно за племство, он хвали код Срба неку установу синдиката дворских судаца, пред којима су, по његовим речима, морали управници покрајина после своје три године рада полагати рачуна. То је тобоже било за цара Уроша [4]).

Гроф Ђорђе Бранковић морао је, разуме се, у својим Хроникама чешће спомињати српске државне саборе, нарочито тамо где је изводио архиепископа Данила II и његове настављаче. Но није их нигде величао. Ја не знам с пуном сигурношћу рећи зашто то није чинио, али ћу предложити два покушаја тумачења, који се, мислим, не смеју олако одбити. Гроф се, пре свега, осећао као српски владар, као лич-

---

[1]) *Orbini M.*, Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni, 1601, 262; 272. Занимљив је и Орбинијев начин приказивања крунисања Стефана Првовенчанога са сагласношћу сабора. *Ibidem*, 251. Нипошто не треба превидети ни како он пребацује Твртку I самовољност у владању *Ibidem*, 358; упор. *Ibidem*, 350—351.

[2]) *Luccari G.*, Copioso ristretto de gli annali di Ravsa, libri quatro 1605, 56.

[3]) *Ibidem*, 118.

[4]) *Ibidem*, 61.

ност која стоји против сабора (како их је он по својим искуствима у Ердељу морао претстављати), па их, према томе, није имао разлога истицати, а онда, ердељски сабор био је заклети и пакосни непријатељ Срба, који је прогањао грофа и још више његовога драгога брата, митрополита Саву. Никакво, дакле, чудо што ни српски државни сабори нису удостојени да их несуђени српски деспот великога Илирика прославља [1]).

Великога љубитеља нашли су српски државни сабори у непознатоме писцу Троношкога родослова, који их је величао с истом страсношћу и с истом нетачношћу као и састављач лажне повеље краља Милутина. Но са сасвим другога становишта. Док је побожни монах имао на уму васељенске саборе, хвалећи српске, дотле је писац Троношког родослова гледао у угарске саборе XV и XVI в. пишући половицом XVIII в. о српским државним саборима. Стварно се он није толико загледао ни у верну слику угарских сталешких сабора колико у удешена смела маштања, како су Маџари, од Вербеција, сликали угарске државне саборе. То су идеализоване схеме, по којима су само сталежи претставници државног суверенитета, а владар њихово покорно оруђе. Тако је приказао писац Троношког родослова и српске државне саборе, које он зове, наравно, сталежи, стати [2]). Они су, по њему, позвали Немању из Француске да им влада, они нису хтели Радослава, они су изабрали Уроша и т. д. На њих је мислио писац Троношког родослова када је пустио Кнеза Лазара да пише Мурату „и аще рекѹтъ оній да поклонюсѧ тебѣ, то азъ предъ всѣми первы поклонюсѧ; аще ли же сопротивъ бѹдѹтъ тебы, то паки дѹжанъ есмъ предъ ними ѿполчитисѧ на тебе, такѡ бо положиҳъ завѣтъ мой съ ними" (83—84). Ту се, разуме се, мисли на крунидбену заверницу из времена када је власт сталежа у Угарској била на своме неувиђавноме врхунцу. Ја не умем рећи да ли је схватање сабора из лажне повеље краља Милутина ушло бар у мало шире српске кругове, али смем поуздано казати да су многобројни српски читаоци Троношког родослова

---

[1]) *Хронике*, особито: 300—301, 306—307, 321—322 и 331—332.

[2]) *Србскій лѣтописацъ* изъ почетка XVI-гъ столѣтія, ed. I. Шафарикъ, Гласник, V, 1853, 28, 44, 45, 49, 53—56, 78, 83, 88, 91 и 94.

веровали у његову слику српских средњевековних државних сабора, мада она претставља маџарска племићка маштања, на која је само прилепљено српско име.

Мислим да бих погрешио када бих рекао за Јована Рајића да је био једино мудар док је опрезно писао о српским саборима, јер је он стварно ту био и лукав [1]). Знао је за множину српских сабора, добро му је било познато да историографија његовога, XVIII, века много цени важност приказивања унутрашњега уређења друштва и државе, у противности с ранијим причама у историји о ратовима и о дипломатским преговорима, па се ипак није усудио да о њима опширно расправља. Но није хтео ни да му се пребацује незнање и научна заосталост, па је теоретски истакао како би требало да је дао „урежденія штатовъ“ (IV, 206), али, вели, није могао због оскудице извора. То је нетачно. Он је имао још мање научне храбрости него историјских извора. Саборе је, као савестан испитивач извора, спомињао где их није могао обићи, особито преписујући архиепископа Данила II и његове настављаче [2]). Та места из Рајића постала су основа првим самосталним студијама о српским средњевековним државним саборима.

Страни историчари Срба, особито Гебхарди и Енгел, уопште нису улазили у питања о српским саборима. И томе се није чудити, али је занимљиво што се ни Данило Медаковић није бар у бујним фразама више задржао на српским државним саборима. Значи да је ипак имао мало савесности. Он је много грдио Рајића, а стварно га је прегледао, и кад код њега није нашао већ готово разлагање о саборима, он се није усудио ни сам га дати. Његов критичар, Јован Стерија Поповић, маштао је, међутим, већ много о српским саборима, али више на основу маџарских маштања о њиховим саборима неголи на основу српских историјских извора о српским државним саборима у средњем веку [3]).

---

[1]) *Раичь I*, Исторія разныхъ славенскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ, I—III, 1794, IV, 1795.

[2]) Упор. нарочито ова места: II, 587, 603, 614, 627 и д., 663, 690, 692, 742 и 755; III, 13 и 19—21.

[3]) Седмица, 1852, 67—68; *Гавриловић А.*, Девет прилога историји српске књижевности у деветнаестом веку, Годишњица, XXIV, 1905, 153—154. Упор. Глас, LXXIV, 1907, 95.

Од мацарских схватања улоге сабора у средњевековној држави много су зависна и прва српска опширнија научна истраживања о нашим саборима од Николе Крстића. Мацарски правник, сав прожет њиховим схватањима сталешке моћи и угледа у држави, и преводилац почетка класичнога пољскога дела о историји словенских права [1]), посматраних у великој зависности од пољских племићких погледа на државу, он није умео у српској држави средњега века гледати други државни тип него сталешку монархију. Србија је, међутим, већ била изгубила своју самосталност у оно доба када су понеке државе у Европи у своме развитку доспеле до степена изразитих сталешких монархија, да и не истичем како Србија уопште није имала онако моћно феудално племство као већина оних земаља у којима се касније утврдила сталешка власт. Тако је Крстић унео у српску правну историју велику заблуду, прогласивши српску средњевековну државу сталешком монархијом, типа Угарске и Пољске позног средњега века. Осим ове основне погрешке, завео је он потоње истраживаче на опасне путеве са својим примером што је започео цело своје разлагање о српским саборима тек с Немањићима [2]). Обадве његове заблуде живе су и данас, и велика су сметња методичном научном истраживању развитка српскога средњевековнога права. Оне су, истина, за његову личност и за његово доба потпуно разумљиве, али кад би се наука о српској држави у средњем веку и о њеном унутрашњем уређењу развијала упоредо с објављивањем наших извора, њих већ давно не би било. Јер, Крстић је писао своје иначе врло оштроумне студије из старога српскога права више на основу аналогија — наравно угарских и пољских — него ли на основу српских извора. С којима је нашим историјским изворима он уопште располагао? Повеље је познавао само оне што су их издали Каранотвртковић и Аврамовић, а архиепископа Данила II и његове настављаче знао је једино преко Рајића. То је све. Када се то држи на уму, онда је његово разлагање о сабори-

[1]) Исторія славенски права. Одъ *Д-ра Вацлава Мацыеювскогъ*. Превео и са своим примѣтбама, коє се на србско право односе, попуніо *Д-р Никола Крстићъ*. I, 1856.

[2]) *Крстићъ Н.*, Разматраня о старымъ србскимъ правима, Гласник IX 1857, 60—126; упор. ibid., VI, 107—115 и VII, 59.

ма у Србији сваке хвале вредно, с претпоставком, наравно, да не буде вечно. Одличан правник, Крстић је заиста оштроумно расправљао о српским саборима, али са сасвим погрешним претпоставкама о сталешком карактеру Србије средњега века. И данас би било тешко тачније дефинисати улогу сталешког сабора у држави него што је он учинио када је ово писао: „Сабори су мотрили да се по ондашньимъ околностима и правнимъ понятіяма недонесу никакви противправни закони, и да се одрже права и повластице, кое су поедине класе србски државляна уживале". (IX, 62). Тачно је поставио и главна питања која се тичу српских државних сабора, знао је и да је свеколики унутрашњи развитак српске државе био насилно пресечен, али је грешио када је идеал њенога развоја гледао у потпуно изграђеној сталешкој монархији маџарских и пољских правних и политичких теоретичара. Истина, тек у нашим данима изграђује се у науци пажљива разлика између феудалне, привилегисане и сталешке монархије и као битна особина ове последње истиче се дуалитет власти — владара и сталежа. Крстић заиста није могао знати за танке разлике ових државних типова, није му могао тачно бити познат ни нарочито занимљиви пример Угарске, која није прешла у сталешку монархију на исти начин као државе на западу. Све он то није могао знати, али је већ у својој младости дубоко осетио сталешки карактер Угарске, био је сав прожет правничким сталешким схватањем државе и у остварењу сталешких идеала гледао је једини пут идеалног развитка средњевековне државе. Зато је много жалио што га његова мила Србија није доспела постићи. Мада је Крстић сваки час у своме разлагању осећао и истицао оскудицу српских извора, он се ипак упуштао у јако деликатна правна питања, која је из угарског и пољског развитка преносио на српски и одмах давао на њих одговор, разуме се, више по страним схватањима него по српским изворима.

Иако се и код Крстића почесто осећа романтичарско заношење, чак понегде и празно фразирање (н.пр. о фаталности женскога утицаја на државни развитак), ипак је његово разлагање остало у границама науке и на местима је несумњиво виших научних особина. То се не може рећи за тешко написане реченице Јована Хаџића о српским саборима, у које је он, уображен како је био, јамачно гледао

као у неку своју вишу правну филозофију [1]). Стварно су оне веома близу тривијалности, у коју је Хаџић често упадао. И он је, наравно, мислио на сталешке саборе док је писао о српским, али је можда ипак имао на уму и народна права, а не само сталешке привилегије, када је жалио што су српски сабори, по његову мишљењу, још од Немање ударили кривим путем.

Његове мисли о српским саборима плод су читања немачких правно-филозофских студија, а не самосталног испитивања српских извора. У њима можда има већ и слутњи о српским државним саборима као о народним претставништвима у којима је претстављен народни суверенитет. Млади српски либерали су овакве још мутне и бојажљиве мисли унели у своју чврсту политичку веру и у свој смели радни политички програм. Своје идеје о народном суверенитету, претстављеном у народној скупштини, они су бацили у древну словенску прошлост и у непокварено доба српског државног развитка, док га, по њихову мишљењу, страни утицаји нису почели наједати. Идеолог младог српског либерализма, Владимир Јовановић, чврсто је веровао да је на правом научном путу када је писао о народној скупштини код старих Словена, како је она само за рата уступала власт бираном војводи, „но чим би војна престала народна скупштина би преузела сву политичку власт“ [2]). У српској држави покварили су тај древни идеални ред тек Византинци, који су увели своју систему „владе наместо старинске народне самоуправе“ [3]). Он је мислио да ће Душана највише похвалити ако напише, како је он „у договору са народном скупштином издао законе, на основу народних обичаја“ [4]). Скупштина је преживела, по његовој не сасвим нетачној слутњи, доба српског робовања и постала је у ослобођеној Србији највиша власт. Његова је вера била заиста дубока и дирљива када је писао: „Докле се народној скупштини признаваше њена власт, Срби беху победитељи на све стране“ [5]). Схватања Владимира Јовановића о скупштини важи-

---

[1]) *Хаџићъ І.*, Духъ народа србскогъ, 1858, 59, 75—76 и 102—103.

[2]) *Јовановић В.*, Србски народ и Источно питање, 1863, 4.

[3]) *Ibidem*, 7.

[4]) *Ibidem*, 7.

[5]) *Ibidem*, 14.

ла су не као његово мишљење, него као несумњиви научни резултати, постигнути беспрекорним истраживачким методом, и Чеда Мијатовић тешко да је имао успеха код Алимпија Васиљевића када га је поучавао, да су то само мисли младога либерала о српској држави у средњем веку и о њеним саборима, а не доказане чињенице [1]). Он сам је, међутим, пун пресмелих идеја из Бекла и Дрепера писао о српској средњевековој држави сасвим по њихову начину и решавао је проблеме о њој и о српским саборима не као пажљив историчар, него их је обвијао маглом крупних речи као занесен говорник.

Српска критичка историчка школа, с Иларионом Руварцем на челу, дуго уопште није улазила у проблеме ове врсте и висине као што је питање о српским средњевековним државним саборима. Она се ломила око ситнијих питања, о којима, међутим, има смисла само онда расправљати ако се она умеју уклопити у велике проблеме о развитку народа и државе. Старо српско право, занемарено од Срба, постајало је домена стране науке, највише руске, док су се српски историчари страсно препирали око специјалних, најчешће хронолошких, питања, без којих, истина, нема решења ни за велике историчке проблеме. Радови Ф. Зигеља и Т. Флоринскога постали су тако доиста епохални за развитак науке о старом српском праву, али се на њима ипак осећало да су их писали странци, којима је било тешко уживети се у све особине и у све танчине српског развитка и васкрснути га у својим делима [2]). Обојица су се бавили Србијом доба Немањића, нарочито Душановим Закоником. Они нису истицали да ван њега нема извора за правни развитак у Србији, али овај знаменити споменик заиста је више него што би наука смела допустити заклањао остале српске правне изворе. Постао је скоро синоним за српско средњевековно право, не на корист његовога дубоког и складног проучавања.

С њим је почео своје студије о унутрашњем уређењу Србије и Стојан Новаковић и опрезно их проширивао да

---

[1]) *Васиљевић А.*, Историја народног образовања код Срба, 1867, 17 и 61. Критика *Ч. Мијатовића:* Гласник, XXIII, 1868, 294, 298 и 302.

[2]) *Зигель Ѳ.*, Законикъ Стефана Душана, I, 1872. *Флоринскій Т.* Памятники законодательной дѣятельности Душана, царя Сербовъ и Грековъ, 1888.

их, нажалост, никада не заокружи. Четрдесет година после Николе Крстића, у предговору своме другоме издању Душанова Законика, он је написао мали исторички покушај о установи и развитку сабора у Србији средњега века [1]). Збиља скроман, с нижим сврхама смишљен од давнашњих Крстићевих историчко-правних разлагања, али с јачим осећајем зависности од историјских српских извора. То ми је врло драго истаћи.

Владимир Јовановић могао се у својим искрено верованим и смело смишљеним разлагањима о друштвеном и државном уређењу код Срба ослањати на либералну идеологију, сједињену с романтичним словенофилством, и тражити за своје смеле и лепе конструкције потврду код историчара у које је имао поверења — у својој раној младости код Леполда Ранкеа, а касније код Панте Срећковића, који је био сав обузет словенофилством, најромантичније врсте [2]). Он је могао ишчитати из Срећковићеве Историје српскога народа, како је „народна држава јужних Словена имала... да се оснива на суверенитету опште воље“ [3]). Могао је веровати, како је Рашка имала слободне општине и претставнички сабор [4]). Идеале српске будућности премештао је Владимир Јовановић у древну прошлост, проширујући, наравно, ранија племићка права према владару на сав народ. Зато му није било тешко написати: „Владалац је вршио понајвише што је властела хтела“ [5]). То је, разуме се, идеал сталешкога друштва, али Владимир Јовановић је знао да модерна српска држава нема властеле, па да њен положај мора заузети свеколики народ. Дирљиво је, заиста, како је он из те прошлошћу освештане демократске уставности Србије изводио њено право да постане, како је он писао, стожер свих Јужних Словена. Он је српску прошлост стављао у службу идеалне народне будућности.

---

[1]) *Новаковић С.*, Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354, 1898, XVI—XXXI. Ово је његово друго издање Законика; први пут га је издао 1870.

[2]) *Јовановић В.*, Друштвена и међународна борба за опстанак, Гласник, LX, 1885, 165—256.

[3]) *Ibidem*, 243.

[4]) *Ibidem*, 245.

[5]) *Ibidem*, 247.

Романтичар у својој младости, друкчијих потоњих политичких схватања него Владимир Јовановић, Стојан Новаковић, филолог и историчар, код кога се увек осећа доктринарна политичка нота, није могао поћи за Владимиром Јовановићем. А за Николом Крстићем? Још мање. Стојан Новаковић није у младости усисао у школи сталешка схватања о држави као Крстић, нити их је у увек демократској Србији могао уопште потпуно разумети. За Крстића су она била политичка стварност његове младости, а Новаковићу само бледа литература, пуна наивних и нетачних правних конструкција, у које он није лако упадао. Зато Стојану Новаковићу није ништа друго остало него да сам удари чврсте темеље познавању српског друштвеног и државног уређења, нарочито државних сабора. О њима је, зато, и написао читаву главу у своме предговору другоме издању Душанова Законика. Данас је она јако слаба, а и онда је могла бити боља. Мада иначе није ишао за Крстићем и његовим схватањем српске државе као Немањићке установе, ни Стојан Новаковић се није заронио у древнију српску прошлост. Он је одлично познавао Барски родослов, који је звао Летописом попа Дукљанина, и мудро се служио њиме, али слику сабора из њега није се усудио унети у своја разлагања о српским средњевековним саборима. Да је боље био упућен у установу сабора на западу, он не би презрео Барски родослов као извор за српске државне саборе. Овако је пошао, својим уобичајеним начином, од ређања извора, и на почетак свога разлагања о саборима сместио је вести о првим саборима за Немањића. Није их све скупио. Нарочито је слабо употребио архиепископа Данила II и његове настављаче. Мени се чини да је то последица неке журбе, чији печат, мислим, носи на себи читава ова глава. Никако не умем рећи, како сам већ наговестио, зашто је Новаковић увлачио лажну повељу краља Милутина Хиландару за село Уљаре у ово своје разлагање. И колико! Он је знао да се на њу не сме ослањати, па ипак ју је много исписивао. Да ли да повећа број помена сабора? Нешто боље од архиепископа Данила II и његових настављача прегледао је Стојан Новаковић српске повеље, све тражећи спомене о саборима. При томе су му — као искусном историчару — падале болне мисли на памет. Мислио је на могућност саборских записника, да по-

литичка радња „не пропадне за потомство“ [1]). Није, међутим, показао да зна типове развитка свих средњевековних држава, када је писао како је и српски сабор претстављао „жеље, мисли и расположења свештенства и властеле, с којима се имало да рачуна све више, јер су с општим напредовањем државе и они напредовали“ [2]). Тако се не сме писати о свима средњевековним државама. Заиста не. Ток њихова развитка врло је разнолик, али с напредовањем државе моћ свештенства и властеле није се дизала, него опадала. Бар редовно. Грешио је Стојан Новаковић и када је неколике појаве утицаја властеле при променама на престолу тумачио као њихов све моћнији утицај на свеколики државни живот. Мада није био правник, ни склон смишљању правних конструкција, ипак је упадао у недопуштене генерализације ове руке. Из великога броја сабора за Душана, које није безпрекорно поређао, мислио је Стојан Новаковић да сме извести овакав закључак: „ Из тога се лепо види како су сабори радили као установа са широком основом, дубоко укорењена у оновременим обичајима државним, како су радили по правилима која су се предањем чувала а по потреби ширила и мењала“ [3]). Невешт довољно историји западних европских народа, несигуран у терминологији, он је с много опрезности писао, како је српски сабор свештенички и великашки аристократски дом који се налазио уз краља од стране та два главна друштвена сталежа[4]). То је толико опрезно да постаје нејасно. У сабору себра није гледао буну, заверу, него покушај народне скупштине, за коју се у Душаново доба није хтело знати. Морио га је, разуме се, проблем о правцу потоњег развитка српских сабора и мучио се с одговором на питања о саборском добу, о делокругу сабора и т. д. Не с много среће. О сличности српских државних сабора с истим таквим установама на западу и на северу Европе уопште није расправљао. Зависност развитка српских сабора од Византије само је додирнуо, не знајући се при томе ни

[1]) *Новаковић С.*, Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354, 1898, XX.

[2]) *Ibidem*, XXI.

[3]) *Ibidem*, XXVI.

[4]) *Ibidem*, XXVI—XXVII

на што друго ослонити него на сумарно разлагање Захарие Лингентала. Ваљда баш упирући поглед у Византију, Стојан Новаковић је себи претстављао српску владарску власт много мањом него што је редовно била. Савестан испитивач и мудар научењак, он постигнутим резултатима о српским државним саборима није заваравао ни себе ни своје читаоце. На крају разлагања о њима мислио је да мора написати како „студија о пореклу или развићу ове установе тражи нарочите пажње“ [1]). То значи да је све што је написао схватио само као скроман нацрт, као један опрезан покушај. Новаковић је, иначе, овим својим истраживањима учинио особиту услугу науци: Он је тргнуо питање о српским државним средњевековним саборима из области једностраних правних конструкција и политичких тенденциозних теорија и ставио га је на једину чврсту основу — на историјске изворе. Заиста скромно, али ипак довољно убедљиво, начинио је тек он од проблема српских средњевековних државних сабора и историчко питање. Није га прогласио за нерешиво, као што је постојала опасност да се то учини, али је за разборите читаоце довољно јасно рекао колико је знаменито, и како је тешко. Исто тако је свако разуман могао разабрати из његова разлагања да од решења питања о улози српских државних сабора у народном развитку зависе одговори на питања о свеколиком устројству српске државе у средњем веку. Новаковићев однос према изворима за проучавање српских средњевековних сабора није без замерке, јер он историјске изворе није пажљиво одабирао и није их методички критиковао, а још мање је срећe био у испитивању сличних установа на страни, пошто се обазрео само на Византију и то само на једно једино дело о њеном унутрашњем устројству. Но сви ови недостаци даду се исправити. Главно је што се питање о српским државним саборима у средњем веку упутило правим путем своме решавању. То је учинио Стојан Новаковић.

Константин Јиречек написао је неколике оцене на радове Стојана Новаковића. Често с много замерака и с читавом хрпом исправака. Али до његових историчких истраживања, особито из области старога српскога права, држао

[1]) *Ibidem*, XXXI.

је ипак веома много, већ зато што је из њих имао прилике много шта научити. Питање о српским средњевековним саборима ставио је Јиречек у оквир истраживања о народним претставништвима код свих Јужних Словена, али је ипак Немањићку Србију издвојио у нарочити одељак, не толико, мислим, због већ створених традиција у решавању овога питања, колико због разлике у множини и поузданости сачуваних извора. О Немањићкој Србији највише је правних споменика. Њено унутрашње устројство да се, заиста, још најпоузданије реконструисати. Зато је, ваљда, Константин Јиречек и написао одељак о доби Немањића као нарочито пажљиво израђен завршетак своме разлагању о јужнословенским народним зборовима и државним саборима [1]). Срећан ипак не. Одељак о народним и племићким састанцима испао је код Јиречека као пажљиво скупљен преглед извора, не, наравно, потпун, али довољно јасан. Завршетак, о српским државним саборима за Немањића, несрећно је, међутим, започет с тврдњом да су они слични таковим скуповима у Угарској, Бугарској и Босни. А о саборима у Бугарској и Босни зна се тако мало да се с тим знањем не могу правити никаква научно сигурна и плодна упоређења, док је у Угарској баш за оно доба из кога ми знамо за највише српских сабора постојала жеља анжувинских краљева да саборе што ређе сазивају и да им моћ и углед што већма ограниче. Тако је у Угарској, особито за Лудовика Великога, скоро безсаборно доба. Колико је испало заводљиво ово упоређење српских државних сабора с околнима, толико је исто незгодна и Јиречекова тврдња за њим да у Византији није уопште било државних сабора. Наравно да их није било, али зборови који су имали по коју заједничку црту са српским саборима, у појединим временима њихова развитка, нису били ни у Византији непознати. После овога несрећнога увода, који није карактеристичан за Јиречеков научни метод, он је по свом добро познатом начину рекао што је најважније о местима и временима саборисања, о делокругу сабора и о начину рада на њима. И на овоме последњем месту је погрешио што је из рђаво схваћенога једнога места у Животу Стефана Немање од Стефана Првовен-

[1]) *Jireček C.*, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, I, Denkschriften der kais. Akad. in Wien, Phil.-hist. Klasse, LVI, 1912, 21—23.

чанога, где се говори о борби против богомила, извео закључак да се на српским саборима водила дебата. Та реч је јамачно много збуњивала читаоце и стварала нетачно мишљење о српским саборима, доводећи их у директну везу с начином рада у модерним парламентима. То Јиречек, мислим, није хтео постићи. Њему се само омакао незгодан израз на важноме месту у разлагању, који је заостао неисправљен. Читаоци његових разлагања о српским саборима били су обавештени сасвим кратко и не потпуно тачно, упоређења су испала несрећно одабрана и увлачење израза дебата за начин рада у средњевековном српском сабору био је заиста заводљив. Држим да нећу погрешити ако, даље, тврдим да је Јиречек права српских скупова и сабора према владарима, пре Немањића и за њих, ипак замишљао неизменљивијим и већим него што су редовно била. Цело ово питање много је сложеније него што га је он претстављао када је писао како јужнословенски владари нису били никакви апсолутни господари, него зависни од њихових саветника и народних скупштина [1]). Који? Када? Овим, стварно, није ништа речено. Ослањајући се, затим, на познато место из Живота деспота Стефана од Константина Филозофа, где је реч о саветима Бајазитовим младоме кнезу, како да управља Србијом, помислио је Јиречек да су сабори тада били изгубили сваку важност. Но ту је био већ опрезнији [2]). Овакви судови за читаво време трајања српских народних скупова и државних сабора, или за њихове дуге периоде, уопште су немогући. Сабори су били установа у сталном развијању, и њихов круг рада и поље утицаја толико су се мењали да се може говорити само о појединим краћим фазама у њихову развитку као о временима мањега или већега утицаја сабора на државне послове. Ако се то превиди, упада се у нетачне тврдње или у опште судове који не кажу ништа.

Ја, дакле, много жалим што је Константин Јиречек у своје разлагање унео два елемента збуњивања — прво, упоређење са страним саборима, још мање од њих познатим, у Босни и у Бугарској, или с угарским саборима, који су се у дугоме времену свога развијања измењивали од безути-

---

[1]) *Ibidem*, 21.

[2]) *Ibidem*, IV, Denkschriften, LXIV, 2, 1919, 35.

цајног владарског савета до скоро свемоћног сталешкога сабора, и друго, што је означио ток српског саборскога саветовања с изразом дебата, где се одмах, наравно, мисли на политичку дебату. Пошто се реч „распра", о којој је Јиречек писао као о дебати, спомиње у вези с првим познатим сабором из времена Стефана Немање, то сам ја несумњиво имао право када сам се одлучио да само по изворима обновим ток српских државних сабора за првих Немањића, да би се тако видело, је ли уопште могућа дебата, наравно политичка, у српским државним саборима тих времена или је ту реч о једној верској препирци [1]). Успело ми је доказати да дебате у тадашњим српским саборима није могло бити. Тај читав период српског државног развитка ја сам схватио, држећи се српских историјских извора, као доба угледања у византинске државне установе, којима је силан државни сабор, с моћним сталежима, остао сасвим стран. Скупови у Византији, слични бар донекле српским државним саборима за првих Немањића, имали су једну једину функцију — да акламирају владарске одлуке. Ја ни српским државним саборима нисам могао никакву другу улогу признати, бар за та времена не, јер ми извори за то нису давали ни потврде ни права. У питање даљега развитка српских државних сабора нисам тада улазио, јер је мој задатак био с критичким претресом извора о саборима за првих Немањића завршен.

Моје схватање српских државних сабора од Стефана Немање до Уроша Великога наишло је на одобравање свуда где год унапред постављене тезе нису спречавале разумевање историјских извора, иначе сасвим јасних. Ја сам могао, за ово доба, признати српским саборима веома мало права, и то још не редовно вршених, и морао сам истаћи да су учесници сматрали свој саборски рад највише као чиновничку дужност. Ко год се, међутим, био свикао на слику

---

[1]) *Радојчић Н.*, О српским државним саборима за првих Немањића, Šišićev Zbornik, 1929, 481—487. Најбоље се види колико је моја бојазан да ће се Јиречеков израз „дебата" погрешно схватити била оправдана из Увода у упоредну студију историје јавнога права словенских народа од К. Кадлеца, који је изишао 1933, дакле после моје студије о српским саборима, али, ваљда, чешки раније написанога. Тамо је, на одговарајућем месту, позајмљен израз о дебати из Јиречека: „On y débattait des questions de droit souverain". *Kadlec K.*, Introduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves, 1933, 101—102.

српских сабора с моћним сталешким претставницима, тај, наравно, није могао лако ући у моје разлагање, које је стварно било само критичко претресање нанизаних извора, него је остајао поред драгих илузија, нарочито ако му није био довољно познат аналогни развојни период сабора на западу. Уосталом, ја сам онда доиста претресао само једно кратко доба, за које је још Никола Крстић морао признати да у њему српски сабори нису имали неки нарочити утицај у вођењу државних послова. Он, који је сав пливао у сталешком схватању сабора, морао је писати да се државни сабори појављују за Стефана Немање „у виду некогъ породичногъ савета“[1]). Даље је још јаснији када пише: „Воля владателѣва была є законъ, кои є свакогъ обвезивао“[2]). Без довољно српских историјских извора, пун питања преузетих из унутрашњег развитка Угарске и Пољске, он је пипао по дубоком мраку, мучећи се да сам себи да одговор о развитку српских сабора. Слутио је само по поступању краља Милутина са сином Стефаном да ни у доба овога краља сабори нису много важили, кад је он сам могао радити шта је хтео. Сав у маџарским и пољским схватањима сталешке монархије, пренео је Крстић преокрет у утицају сабора тек на доба Стефана Дечанскога и скопчао га с његовим узласком на престо, који су помогла властела, и од тада, мислио је, стечену моћ задржала. Њему су — нема никакве сумње — овде лебдели пред очима случајеви изабраних угарских и пољских краљева, играчака у рукама властеле, али тек из XV и XVI в., када већ не бејаше самосталне Србије, — бар не потпуно самосталне. Па ипак, радо признајем, остало је и после моје кратке расправе о српским државним саборима за првих Немањића отворено питање — да ли је утицај српских државних сабора од краља Уроша Великога нагло растао и остао на линији успона за целог трајања наше државне самосталности у средњем веку? Ја сам и сам написао да с добом краља Уроша Великога „почиње преокрет у целом државном и друштвеном уређењу Србије, који се, наравно, осећа и код сабора“[3]). Стрпљиви

---

[1]) *Гласник*, IX, 1857, 89.

[2]) *Ibidem*.

[3]) *Радојчић Н.*, а. с., 482.

читаоци наћи ће покушај одговора на ово питање и остала с њиме у вези у главама које долазе.

У свеколико устројство српске средњевековне државе покушао је унети као његов важан саставни део српске државне саборе Теодор Тарановски, с полетом и напором достојнима високога поштовања [1]). У жељи да реконструише читаву српску друштвену и државну организацију, он се није могао измаћи и задатку до покуша решити питање о српским државним саборима, мада је осећао све тешкоће с њиме у вези. Заиста је фатално што је он већ улазећи у тај сложен проблем понео схватања која су му затварала приступ научној истини. Пре свега, нетачан оквир Немањићке Србије, који је он понео из Крстићевих разлагања. Установе Србије у доба Немањића не могу се разумети, ни приказати, без познавања ранијих и познијих српских државних формација. О томе, мислим, није потребно даље ни једне речи трошити. Крстићев пример — схватили га као невољу или као заблуду — не сме остати правило. Дирљиво је колико је Тарановски поштовао Крстића и колико се заносио с његовим учитељем Маћејовским, али враћати им се није смео, и то чак и у оним случајевима где они нису погодили пут истини. Даље, Тарановски није имао никаквих илузија о своме односу према српским историјским изворима. Знао је да није довољно у њих упућен. Школован правник, нарочито на проблемима Западне Европе и Русије XVIII в., он се у свому раду био навикао да утврђене чињенице преузима од историчара и да онда, као правник, за своје нарочите сврхе с њима оперише. То је замишљено као господски научни посао, свуда, а у нашој научној сиротињи нарочито, тешко могућ. Код нас се заиста тако не могу поделити историчарске и правничке улоге. А Теодор Тарановски, присиљен научном савесношћу и својим уобичајеним методом, морао је ипак то учинити. Зато је почетак свога разлагања о саборима, који је испао јако мутан због тешкоћа, које су за њега биле несавладљиве, када је тежио да се јасно српски изрази о суптилнијим научним питањима, завршио с овим признањем и програмом: „Не бавимо се проналажењем нових факата ни самосталном анализом наративних извора,

[1]) *Тарановски Т.*, Историја српског права у Немањићкој држави, Историја државног права, 1931, 167—197.

него правном синтезом факата констатованих од општих историка“ [1]). Таква правна синтеза, како се изражава Тарановски, у овом случају је немогућа, ако се писац ослони само на друге истраживаче. Ја уопште не могу схватити такво потпуно ослањање на туђе научне резултате као елементе своје синтезе. Али то је, можда, моја особина, необавезна за друге. По моме мишљењу, при склапању сваке синтезе морају се сви њезини елементи пажљиво научно бар контролирати, ако већ не сасвим самостално научно израдити. Тарановски је, међутим, у овоме случају располагао само с Крстићевим научним резултатима истраживања (сасвим непотпуним и тенденциозно обојеним), с Новаковићевим низом сабора у уводу његову другом издању Душанова Законика, с мојим разлагањом о саборима за првих Немањића и с рукописним белешкама о саборима од Станоја Станојевића. То је, поред Јиречекових сумарних разлагања, углавном све што је имао. Био је упућен највише на туђе очи и на туђа схватања. Али то није само његов случај, још мање нека нарочита, само његова, особина или методичка погрешка самога Т. Тарановскога. Тако правници редовно поступају, скоро бих рекао морају поступати, јер заиста се не могу увек и сви упуштати у напорна истраживања историјских извора. Ја бих могао навести множину примера за овакав поступак, али место свих истакнућу само случај Ф. Тецнера (Tezner), који је изазвао оштре полемике с историчарима, особито с Ф. Рахфалом (Rachfahl). Данас, мислим, нема расположења за такве бојеве. Релативисте смо постали, одвише мудри, неспособни за страсне тврдње, далеке од истине. Тецнер је претстављао правнички задатак у историји права веома једноставно када је писао, како правници приступају своме задатку, пошто је посао око скупљања и обраде грађе што је могуће темељније обављен; то важи, мислио је он, и за историјско и за модерно право. Правници обрађују, настављао је Тецнер, ову грађу у јуридичким категоријама и јуридички их формулирају. Зато, мислио је он да сме завршити, свако неслагање у томе формулирању, уколико се тиче исте грађе, предмет је јуридичке а не исто-

---

[1]) *Ibidem*, 169. Овакве рационалне конструкције, међутим, испадају редовно костур без меса и крви.

ричке контроверзе [1]). Историчари су толико скромни, уколико су доиста научењаци, да свој посао никада не сматрају у толикој мери завршеним и савршеним као што су веровали Ф. Тецнер и Т. Тарановски. Баш у томе и јесте велика грешка многих правника (и социолога) што они с недовршеним и несавршеним резултатима историчке науке поступају као да су заиста савршени. Зато је Ф. Рахфал веома жучно протестовао против ове основне погрешке Ф. Тецнера, која је збиља морала онемогућити научност његова рада [2]). Тачно је да су се историчари и правници често пута односили према истоме предмету студија као завађена браћа према истом имању.

Ја сам и сам историчар, па ће бити боље (и убедљивије) да пустим једнога сталоженога, скоро смиренога, правника да каже о овоме питању оно што је и моје мишљење. То је Е. Лус (Lousse), који је са збиљским болом ушао у разлагање односа између правника и историчара према истоме предмету студија. Он мисли да су правници склони да се ушанче у формализму, који историчари сматрају уским. Правнички метод, у основи дедуктиван, улива им љубав према теоријама, логично конструисаним, које се, међутим, каткад не слажу са стварношћу. Историчари, опет, не могу продрети до тачног проучавања правних текстова; немају ни оштро око да пронађу јуридички занимљиве одељке у историјским изворима. Правници верују да су им историчари само савесни претече, али ограничени, чији послови не треба да се издижу изнад операција ниже критике. А

---

[1]) „Wenn aber die Materialienarbeit so gründlich als möglich vollbracht ist, so muss in letzter Linie — und es gilt dies ebenso von historischem wie von modernem Recht — ihr Ergebnis mittels juristischer Kategorien verarbeitet, juristisch formuliert werden und ein Gegensatz in dieser Formulierung, wofern er sich an ganz denselben Stoff knüpft, bildet dann eine juristische und keine historische Kontroverse". *Tezner F.*, Technik und Geist des ständisch — monarchischen Staatsrechts, Schmoller G., Staats- und socialwissenschaftliche Forschungen, XIX, 3, 1901, 100.

[2]) „Entshieden müssen wir gegen ein derartiges Unternehmen (sc. Tezners), das „Ergebnis der Materialienarbeit der Geschichtswissenschaft mittels juristischer Kategorien zu verarbeiten und juristisch zu formulieren", Einspruch erheben". *Rachfahl F.*, Der dualischische Ständestaat in Deutschland, Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich, XXVI, 3, 1902, 218.

историчари опет мисле да правници немају увек довољно спреме да се лате тумачења и научне обраде старих текстова. Одатле се рађају жестоке полемике, а било би у заједничком интересу да се склопи мир и да се разборито и правично организује сарадња обе врсте истраживача[1]). То је и моја топла жеља, и ја верујем да су оштре и неукусне полемике између историчара и правника, уколико би остале у границама науке, данас немогуће. Нико разборит неће наметати метод своје гране науке и њене сврхе преставницима других научних грана, али ће, наравно, сваки мудар научењак код питања која су на граници између појединих научних поља водити рачуна о сложености научнога метода и клонити се једнострaности[2]). Наука је толико лепа и тако богата да оставља могућност множине плодоносних стајалишта и допушта решавање истога проблема с различитих видика и с различитим сврхама. И Т. Тарановски је јамачно то слутио.

---

[1]) „Il faut signaler enfin, — et regretter — que les juristes de toutes catégories et les historiens, absorbés les uns et les autres par leur point de vue particulier, se traitent mutuellement comme frères ennemis. Les juristes, qui sont vraiment tels, sont inclins à se cantonner en un formalisme que les historiens jugent étroit; leur méthode, essenticllement déductive, leur inspire l'amour des théories logiquement construites, mais tranchant quelquefois dans la réalité. Les historiens, d'autre part, manquent de pénétration pour l'interprétation des textes juridiques, et de clairvoyance pour la découverte des passages juridiques intéressants contenus dans les documents historiques. Les juristes considèrent les historiens comme des préparateurs consiencieux, mais bornés, dont la tâche ne devrait pas dépasser les opérations de basse critique. Les historiens estiment que les juristes n'ont pas toujours la formation suffisante pour s'attaquer à l'interpretation et à l'élaboration scientifique des textes anciens. Il en résulte souvent des polémiques acharnées, alors qu'il serait de commun intérêt de faire la paix et d'organiser, d'une façon équitable et rationelle, la collaboration de ces deux espèces de chercheurs". *Lousse É.*, La formation des États dans la société européenne du moyen âge et l'apparition des assemblées d'États, Bull. of the Internat. Com. of Hist. Sciences, V, 1933, 89—90. Упор. *Mitteis H.* Die deutsche Königswahl, Ihre Rechtsgrundlagen bis zur goldenen Bulle, 1938, 12; *Kienast W.*, Lehnrecht und Staatsgewalt im Mittelalter, Studien zu dem Mitteis'schen Werk, Historische Zeitschrift, 158, 1938, 50; *Mayer Th.*. Die Ausbildung der Grundlagen des modernen deutschen Staates im hohen Mittelalter, *Ibidem*, 159, 1939, 457.

[2]) *Л. Алфан* (*Halphen*) је с пуним правом, у најучтивијој форми, поручио правницима да када обрађују историчке темате морају држати на уму „que la lois du genre comporte quelques sacrifices aux exigences purement juridiques". Revue hist., CLXXVII, 1936, 386.

Он је имао дубок и правичан смисао за идеографску страну историчких испитивања. Његове научне сврхе нису се, наравно, поклапале с тежњама историчара. И добро је што је тако, јер се на тај начин осигурава богатство и разноликост научних истраживања и омогућава права научна синтеза, која мора тежити за тим да не носи у себи елементе једностраних научних метода. Т. Тарановски је, у овом случају, заступао мисао преко које наука, ради свога добра, мора прећи. Исто тако се неће моћи одржати ни његова тежња да изворе о српским државним саборима принципијелно подели на две врсте, јако неспретно означене, сачуване „у наративним књижевним списима и у законским споменицима"[1]). Његов однос према изворима које он зове наративним пун је самовољности, особито тамо где се Т. Тарановски упушта у оцењивање „чисто књижевних речи"[2]).

Смисао за велику одговорност у решавању знаменитога питања о српским средњевековним државним саборима био је код Теодора Тарановскога тако поштен и толико дубок да је већ граничио с бојажљивошћу. Зато је он, мислим, стварни излазак из своје тешке дилеме о српским средњевековним државним саборима и нашао на тај начин што се скоро потпуно ослонио на Николу Крстића и његова схватања, већином нетачна и застарела. Колико је то психолошки разумљиво да се он, као Рус, ослонио у овом проблему на Србина, толико то значи корак унатраг, бар у његовим главним судовима о српским средњевековним државним саборима. Т. Тарановски је, наиме, ван сваке сумње преузео из Крстићевих разлагања претпоставку о сталешком карактеру српских сабора у средњем веку, коју је он покушао издићи до правне синтезе, по свом искреном уверењу, али недоказаном историјским изворима. Н. Крстић скоро није ни могао друкчије поступати него претпостављати да су и српски сабори били сталешки као што је мацарска наука, јако тенденциозна, тврдила у његово доба о угарским и пољска о саборима у Пољској. Данас не само да се то не разуме само од себе, него се нипошто не сме чинити због новопознатих српских извора и због одличних истраживања о сталешким

---

[1]) *Тарановски Т.*, о. с., 179.

[2]) *Ibidem*, 181.

саборима, заиста различитим од српских. Поводећи се за главним идејама Крстићевим о развитку српскога права, Тарановски је код сабора усвојио чак и његов распоред разлагања, допуњујући га само новим саборима, који су отада били утврђени. Зато је он прво расправио питање о црквеним и државним саборима у Србији, јако овлаш, уосталом, и задржао се онда на државним. Збиља је дирљиво колико се Тарановски бојао, да који споменут сабор, особито у повељама, не би пропустио навести. Чини се да он није ни помишљао на то да би понеки од тако споменутих сабора могао захваљивати своју егзистенцију и само канцеларијским формуларима повеља. Његов низ сабора [1]) није толико лош колико је он за њега стрепио, али од његове потпуности заиста не зависи тачно решење питања о државним саборима у средњевековној Србији. После овога низа сабора долази разлагање Тарановскога о саставу државног сабора, израђено по методу који је, како он вели, „трасирао" Крстић [2]). Ја много жалим што се Тарановски у овом одељку [3]) није користио својим познавањем установа претставничких тела у средњем веку и што није извео потребна упоређења, која би морала, разуме се, бити основана на претресу почетака претставничких тела у средњем веку уопште. Трезвене примедбе Тарановскога на крају овога одељка, делом у противности према Крстићу и Новаковићу, остале су, нажалост, само површна скица. А овде је била одлична прилика да се уђе у проблем о томе, да ли су учесници српских сабора били сталежи са широким привилегијама, од владара признатим, или нису. Тарановски то није учинио, него је, ипак недовољно вешт сличним развојним фазама сабора на западу Европе, упао у резоновања о чиновничком и нечиновничком карактеру властеле, учесника сабора. Удаљење Тарановскога од Крстића било је овде сасвим кратко и заостало је у почецима донекле самосталнога истраживања. У наредном одељку, о компетенцији сабора [4]), Тарановски опет полази од Крстића, кога само тамо мало исправља где

1) *Ibidem*, 169—179.

2) *Ibidem*, 179.

3) *Ibidem*, 179—187.

4) *Ibidem*, 187—191.

је доиста било немогуће ићи за њим; цели одељак је, иначе, јако оскудан. На његову завршетку је реч о саветодавном или одлучујућем гласу сталежа у сабору, и то сасвим узгред и без претходног довољног доказа да је у Србији уопште било организованих сталежа. Заиста богата компаративна грађа за овај проблем остала је овде ван поља расправљања. После малог одељка о ужем савету око владара[1]) дао је Т. Тарановски своје закључно мишљење о српским саборима јако зависно од Н. Крстића (и поред новопознатих извора), у коме у једном даху говори о властели и о сталежима као да између тих појмова нема никакве разлике. Да би ослабио вести српских писаца о саборима, у којима су владари приказивани у свој пуноћи њихове власти, Т. Тарановски је поставио хипотезу да су та места настала под утицајем византинских писаца. Гледао је у њима неку литературу, наравно, без икаква ослонца на научна истраживања о српским средњевековним писцима. Уосталом, он се много трудио да докаже како у Византији не само да није било државних сабора, него чак ни састанака и скупова и мало налик на српске средњевековне саборе. Но када их не би било, онда их византински писци не би могли ни описивати и српски историчари не би могли у својим делима прегледати византинску терминологију о саборима и о њихову односу према владарима. То су, заиста, само мутне слутње, без везе с чињеницама.

Напор што га је учинио Теодор Тарановски за упознавање српских средњевековних државних сабора био је доиста поштено мишљен и претставља досадашњи најенергичнији покушај да се ова знаменита установа испита и да јој се одреди место у целокупном српском државном устројству средњега века. Успех истраживања не одговара искреној вољи и уложеном труду због неколико разлога: Тарановски се, прво, много ослањао на туђа историчка истраживања, у којима је гледао поуздану грађу за своје правне конструкције, што она јамачно није увек била. Даље, он је пошао у оцени природе српских државних средњевековних сабора потпуно за Николом Крстићем и прогласио их за сталешке саборе, иако у Србији организованих сталежа није никада

---

[1]) *Ibidem*, 191—193.

било. Напослетку, он је сасвим погрешно претпостављао да се вестима српских средњевековних писаца о саборима не сме много веровати, јер су они, тобоже, могли „сликати српске саборе бојама из византиског церемониала“[1]). Но његов покушај да обухвати у једној глави своје историје српскога права целу установу српских средњевековних сабора остаје ипак један частан напор, на појединим местима свога расправљања и с понеким слутњама и предлозима за даља истраживања веома користан, н.пр. тамо где је Тарановски сасвим разложито и у складу с модерним испитивањима истицао како српски државни средњевековни сабори нису једнаки ниједном другом претставничком телу, него имају свој засебан живот, настао само код Срба. Разумна историчка и правна наука неуморне су данас у истицању да је и феудализам био у различитим државама често веома различит, чак и у западној Европи, а разлике између сталешке власти у појединим државама заиста су биле још много веће.

Сталешке државе настале су на западу Европе, и при њихову пресађивању на југу и истоку претрпело је њихово уређење тако крупне измене да их је често тешко препознати на коју су се земљу у своме развијању угледале[2]). И то још важи за римокатоличке државе, где је постојала могућност организације сталежа у борби против владара од стране једне јединствено вођене цркве[3]). То је тешко схватљиво западним научењацима, па се, н.пр., О. Хинце (Hintze) много мучио да разуме природу српске и руске средњевековне државе и да утврди, да ли је у њима било сталежа[4]). Труд му је био узалудан, углавном, иако је осетио да ни у Србији ни у Русији није било организованих сталежа, дакле ни дуализма власти, карактеристичнога за сваку сталешку државу[5]). За средњевековну Србију и њене установе био је

[1]) *Ibidem*, 197.

[2]) *Hintze O.*, Weltgeschichtliche Bedingungen der Repräsentativverfassung, Historische Zeitschrift, 143, 1931, 14.

[3]) *Л. Алфан* (Halphen) с разлогом вели у оцени познатога дела: Mitteis H., Lehnrecht und Staatsgewalt (1933), да ко хоће да докаже како је феудализам увек и свуда исти „aboutit à un véritable contresens historique“. Revue hist., CLXXVII, 1936, 384.

[4]) *Hintze O.*, а. с., 4—5 и 14.

[5]) *Ibidem*, 45.

О. Хинце, наравно, упућен само на К. Јиречека. Он је једини извор његова знања о српској држави. Зато је ласкаво што је он ипак осетио, како Србија средњега века није била сталешка држава, него да је у њој било само клица да то постане. Ја не знам да ли је он тако мислио због пресеченог српског државног развитка провалом Турака у Европу или због односа православне цркве према држави. Теорија сталешкога устава, како ју је израдио Тома Аквински, збиља никада није могла важити у православним земљама[1]). Западњачка сталешка држава заиста је типична за те европске крајеве, и зато је веома опасно српску средњевековну државу називати сталешком. Т. Тарановски је тако нејасно расправио питање о сталежима у Србији да му је разлагање на местима потпуно неразумљиво[2]). Организоване сталеже у Србији доиста није могао наћи. Био је у неприлици када је хтео одредити коме типу средњевековних држава припада Србија, па ју је ваљда зато прогласио сталешком што је имала повлаштене делове становништва, властелу и више свештенство. Али пошто није имала организованих сталежа, није могла имати ни сталешких сабора. У Србији су — да и то истакнем — сталежи били и зато немогући, као у другим земљама, што су српски владари располагали с плаћеницима, а где је било моћних плаћеничких чета, тамо се нису могли развити организовани сталежи. То је јасно. Владар је издавао властели привилегије, које су омогућиле организовање сталежа, само тамо где је био присиљен на то. Поред плаћеника је до таквога притиска тешко долазило. Па да ли се могла избећи тешкоћа у коју је запао Т. Тарановски, када је хтео одредити тип српске средњевековне државе, наравно, по већ познатима типовима?[3]). Ја мислим да јесте. Један део српскога становништва у средњем веку имао је већа права него остали, био је стварно привилеги-

---

1) *Hintze O.*, a. c., 19—20.

2) *Тарановски* Т., о. с., о стварању сталежа у Србији: 135 (владар изнад сталежа, не поред њих); о односу сталежа према владару сасвим неразумљиво: 140; упор. 143.

3) Заиста не треба никада заборављати да правне категорије и теорије никада не смеју постати саме себи сврха, него да су само средство како би се обухватила историјска стварност. Упор. Historische Zeitschrift, 155. 1936, 446 (K-t).

сан, али то још нису били организовани сталежи, па је, према томе, српска држава била привилегијална [1]). И српски државни сабори у средњем веку били су привилегијални, пошто је у њих имао приступа само повлашћени део становништва, од владара позван, али чланови сабора бејаху далеко од западњачке сталешке организације, спретно вођене од римокатоличке цркве, која је дуго времена и преко сталежа ограничавала владарску власт у своју корист. Зато се добро треба чувати схватања да је српска средњевековна држава била типично сталешка монархија, јер оно ствара опасне забуне до којих, мислим, заиста, није било стало ни онима који су је од невоље тако називали [2]).

У своме расправљању о српским државним саборима у средњем веку ја ћу код појединих питања имати прилике да с много признања споменем понека схватања Теодора Тарановскога. Поред њега ћу остале писце о српским саборима ређе спомињати, пошто су они често ишли путевима којима историјски извори не допуштају да се иде. Они су редовно ради једноставности и прегледности прећутали све оно што се са њиховом смишљеном сликом српских државних сабора није слагало. А то се не сме радити, нарочито то не смеју чинити историчари, којима је у научним истраживањима највише стало до тога да утврде посебне црте, по којима се развитак установе коју проучавају разликује од сличних установа. Историчари не смеју прећутати ниједну појединост и ниједну разлику, макар добро знали да је читаоцима драга једноставност и јасност и да их истицање нианса често замара и збуњује, чак и да оставља утисак о несигурности научних историчких истраживања. Истинита појединост не сме се ни ради каквих разлога генерализације сакрити.

---

[1]) *Hintze O.*, a. c , 33.

[2]) К. Јиречек је био опрезнији од Т. Тарановскога, па је и он писао о Србији средњега века да је била „ein Adelsstaat mit fest gegliederten Ständen". *Jireček C.*, Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan. Archiv für slav. Phil., XXII, 1900, 153.

III

Претставничка тела од којих су настали српски државни сабори у средњем веку

Кад год се је код нас расправљало о пореклу српских државних сабора и о њиховим почецима, онда се је редовно полазило од времена Стефана Немање, сасвим по тежњама српске средњевековне историографије која је желела доказати, како код Срба није ништа важно постојало пре знаменитога великога жупана, што би било већега помена вредно. Све што је код Срба велико и добро, тврдило се, то почиње са Стефаном Немањом. Наравно, и цело друштвено и државно уређење. Први српски правни историчар, који се много бавио и проучавањем српских сабора, Никола Крстић, пошао је, како сам разложио, од Стефана Немање. Ја мислим да он то није учинио толико због споменутог схватања српских средњевековних писаца, колико због наших извора самих, који, с једним изузетком, почињу тек с добом Стефана Немање. Тако се у проучавању српских државних сабора пошло од њихова развојнога стања у то доба као да је то уопште почетак сабора, како га је установио Стефан Немања. Оваква схватања су научно немогућа и опасна, пошто почетак једне знамените установе бацају у позно доба и сасвим погрешно је приписују проналазачком дару једне личности, док је она настала из давних обичаја и уредаба и имала у доба Стефана Немање за собом већ дугачак развитак. Али овако се раније поступало и код других народа у проучавању њихових претставничких тела, и њихови почеци често су скопчавани за кога великога владара, исто тако као код нас за Стефана Немању. Сада се то ретко чини. Модерна наука на страни не прика-

зује више толико једноставно и тако примитивно почетке државних сабора, него напорно проучава њихово јављање и развијање на основу брижљиво скупљених и пажљиво прокритикованих историјских извора, онда на основу одабране етнографске грађе и, напослетку, на основу опрезног упоређивања развитка ове установе код различитих народа. Тим путем се мора поћи и у проучавању почетака српских државних сабора, који се нису јавили ни чудом, ни по неком смишљеном плану, него су постали и развијали се као толика друга слична им претставничка тела.

Код расправљања о српским државним саборима није још уопште ни постављано питање о знаменитим установама, из којих су они израсли и под чијим су се утицајем развијали. Па које су то установе? Да ли су оне, збиља, тако скривене и непознате, да је доиста било тешко на њих и мислити? Не. Оне су не само довољно познате, него су већином и добро проучене, и једино је велика методична погрешка крива што се досад нису привукле ради тумачења постанка и развитка српских државних сабора.

Срби су, као и други Словени, знали за народне зборове још у заједничкој словенској отаџбини. Били су им познати и шири и ужи народни састанци, на којима су се претресала важна питања и доносиле одлуке које су имале за поглавице различиту обавезну моћ [1]). То су била племенска и жупска већа, састанци, зборови и сл., која су Срби са собом понели из своје северне у јужну им отаџбину. Ова древна установа прешла је била у народне обичаје, који су тада важили као највиши закон.

Док су Срби били сами међу собом, као и остали Словени, учествовали су у оваквим њиховим састанцима сви одрасли људи, сви војници. Тако је исто било и код Германа [2]). Зна-

[1]) Треба бити веома опрезан према разлагањима К. Кадлеца о првобитном словенском праву, пошто она често почивају на много познијим изворима: *Кадлец К.*, Првобитно словенско право пре X века. Превео и допунио Проф. Д-р Ф. Тарановски, 1924, нарочито прва и друга глава, 5—64.

[2]) Код Иранаца се да утврдити заступство поданика поред краља од најстаријих времена. У старом индогерманском добу може бити да није било тако. Хомерски краљ не саветује се с целим народом, него само с осталима βασιλῆες, подзаповедницима, дакле главама племенских родова. Појединац је, чини се, долазио испочетка у везу с државом тек преко

менита промена унесена је у ова претставничка тела освојењима и мешањем с другим народима. Они обично нису могли бити чланови народнога претставништва. За њих редовно нису важила иста права и дужности, него су били или скоро бесправни, или су живели по свом праву, како је био случај у остроготској држави. Сада се више нису поклапали територијално и народно претставништво. Народно претставништво се губило, добило је карактер привилегисанога тела и задржало га понегде скоро до наших дана. Ово прво ограничење чланова народнога претставништва започело је код Срба по свој прилици већ пре смештања у данашњим српским земљама [1]). Можда већ тада није баш цело мушко становништво учествовало на зборовима, јер пролазећи дугим путовањима кроз многобројне ратничке сукобе српско друштво је имало покорених непријатеља и морало се и иначе већ почети диференцирати у чланове с већим и с мањим правима. Али ова диференцијација налазила се без сумње тек у својим почецима.

Срби су се и у новој отаџбини састајали у племенске и жупске зборове и на њима обављали послове које су се били свикли решавати на тај начин док су били још у заједничкој словенској домовини. А тамо су права таквих зборова могла бити и велика, пошто су страни посматрачи стицали утисак да међу Словенима влада цели народ, да они живе у демократији, која се лако могла извитоперити у анархију [2]).

свога рода; моћни родови отежавали су, разуме се, развијање јаке државне средишне силе. Где год су родови били моћни, спорије је долазило до правих народних скупштина. У ствари су народне скупштине најчешће биле заступници родова. Таква скупштина је редовно носилац идеје суверене државе. Упор. *Nehring A.*, Studien zur indogermanischen Kultur und Urheimat: Koppers W., Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Lingvistik, IV, 1936, 183—184.

[1]) О зборовима код Јужних Словена и о њихову односу према поглавицама: *Jireček C.*, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, I, 1921, 21—23.

[2]) Те вести грчких писаца о начину владања код Словена, из Прокопија, т. з. Маврикија и Леонове тактике, најприступачније су, мислим, мојим читаоцима у делу: *Niederle L.*, Slovanské starožitnosti, Oddil kulturni, Život starých Slovanů, Dilu I svazek 1, 1911, 25—36. Он је сабрао, наравно, и спомене о Словенима најстаријих времена и из других извора, али важна места из источних писаца, особито из Ибн-Русте и анонимног пер-

Учесници зборова бејаху углавном сви мушки, за оружје способни или пуни старачкога искуства, и по томе са собом понесеном схватању скупљали су се Срби у мањим и већим територијалним, друштвеним и државним јединицима, како су их током свога развитка стварали. Први, дакле, елеменат из кога је израсла установа српских државних сабора јесу словенски скупови, зборови, већа и сл., који су окупљали све одрасле мушке у жупи, у племену и, потом, у заједници више жупа или племена, које су се полагано развијале у државу. Овај елеменат скопчава српске државне саборе са свима словенским претставничким телима, пошто су сва она израсла из истога корена и носе, поред осталих црта, једну несумњиво заједничку, која истиче из словенских скупова, зборова, већа и сл. [1]). Тај свима словенским саборима за-

---

зијског географа X в. најлакше је, држим, сада наћи у збирци: Clemen C., Fontes historiae religionum ex auctoribus Graecis et Latinis, fasc. IV: *Meyer Car. Henr.*, Fontes historiae religionis Slavicae, 1931, 92—95. Ибн-Руста тврди да над руским владарима стоји свештени врач, који им наређује какве ће жртве чинити боговима (94). Анонимни перзијски географ забележио је, како Словени мисле да морају својим владарима служити због верских разлога (95). Обадве вести су важне због древних схватања да је владар или бог на земљи или бар боговима близак.

[1]) Ни данас није потпуно застарела студија *В. И. Сергњевича* „Вѣче и князь. Русское государственное устройство и управленіе во время князей Рюриковичей (1867)". Л. Нидерле је мислио да само ово сме написати о скуповима код Словена: „Sous le régime de clans, comme sous celui des princes, il existait chez le Slaves certaines assemblées qui gouvernaient la tribu et prenaient les décisions essentielles, en particulier en matière d'expéditions militaires. Ces assemblées, appelées věče, wiece, sŭnĭmŭ, persistèrent même là où un souverain unique avait imposé son autorité à toute une tribu ou à un groupe de tribus. Ce souverain est appelé dès IXe siècle du nom de kněžĭ, nom emprunté aux Germains (haut all. chuning, sl. com. kunęgŭ, kŭnędzĭ) et dans les documents étrangers, à dater du VIe siècle, ἄρχων, ἡγεμών, princeps, dux, regulus... le grand kŭnędzi était appelé rex, rex superbus. Les assemblées avaient un caractère qui ne nous est qu' imparfaitement connu: elles étaient de composition plus ou moins aristocratique ou démocratique, suivant le pays, et comprenaient en tout état de cause les chefs des clans et des tribus et certainement aussi des membres de la compagnie du prince. Mais le fait est qu' en certaines régions elles limitaient singulièrement le pouvoir du prince. C'est ce que nous constatons en particulier pour les Slaves baltiques, chez qui les assemblées avaient le plus souvent un rôle actif, décidant de la guerre, faisant connaitre au roi allemand si elles étaient contentes de leur prince et même allant jusqu' à déposer celui-ci pour lui élire un

једнички почетак не треба у његовој важности прецењивати, како је чињено у доба романтике, али га не треба ни потцењивати, како је увек чинила рационалистички расположена наука [1]). Не треба никада сметати с ума да су баш код Срба одлично сачуване установе племенских састанака, на основу којих се у науци покушавају васкрснути слични зборови у давним временима словенскога заједничкога живота. Ван сваке сумње је у српским племенским скуповима све до данас сачувано много архаичних елемената [2]). Па кад се њихова важност високо цени у свеколикој словенској и страној науци, онда се нипошто не смеју превидети племенска претставништва код Срба у проучавању развитка српских државних сабора, мада је у садашњој организацији наших племена много шта и секундарнога порекла, јер је традиција баш код српских племена толико моћна да су и секундарне творевине настале на основу давних установа, ранијом моћном српском државом у засенак потиснутих. Опште словенске елементе у установи српских државних сабора треба, дакле, упоређивати с много опрезности, али и с особитом пажњом да их се потпуно изнађе [3]).

---

remplaçant". *Niederle L.*, Manuel de l'antiquité slave, II, 1926, 181—182. У његовом великом чешки писаном делу нема ове главе о државном животу код старих Словена. Нидерле је мислио да је он не сме написати и поверио је К. Кадлецу да је он састави. Но и с његове стране она је остала ненаписана, бар не онако опширно како би захтевао оквир Нидерлеова дела. К. Кадлец није доспео да потпуно изглади ни свој Увод у компаративну студију историје јавнога права словенских народа, у коме би, наравно, морао говорити и о скуповима код Словена. По његову недовршену рукопису израђен је француски текст овога дела, у коме су одељци о саборима мршави и слаби: *Kadlec K.*, Introduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves, 1933, 15, 147 и 154; упор. *моју* оцену овога дела: Гласник Скопског научног друштва, XIV, 1935, 241—246.

[1]) Грађа о зборовима код свих Словена, а особито јужних, марљиво је скупљена и веома духовито обрађена код Ф. Рачкога, па се његова студија не сме превидети, мада ни та грађа данас није потпуна ни начин обраде дорастао садашњим научним захтевима: *Rački F.*, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća, Rad, XCI, 1888, 141 и д.

[2]) Упор. *Ердељановић Ј.*, Неке црте у формирању племена код динарских Срба, Гласник Географског друштва, V, 1921, 67—79.

[3]) Исти, веома тешки, проблем постоји, наравно, и код романских и германских народа, где је он данас само утолико лакши што је више

Друга установа која је, истина само посредно, деловала на развитак српских сабора јесу сабори у римским провинцијама и дијецезама. Потекли из ранијих скупова, редовно ради заједничкога култа, постали су сабори у провинцијама и, касније, дијецезама зборови становништва и чиновништва, којима су цареви често намењивали и задатак да растерете централну државну управу и да надгледају рад чиновника[1]. То су грчка κοινά, латинска communia, concilia и сл.[2]. Њихов рад на пространоме подручју римскога царства довољно нам је познат по многобројним сачуваним њиховим закључцима и по споменима у литератури. На западу су се ови сабори одржали до конца западнога римскога царства, а на истоку нису преживели Јустинијанско доба. Срби их, дакле, нису затекли када су се сместили у својим данашњим земљама, мада су нам многи сабори баш из њих познати. Па ја сам их ипак унео међу елементе које не треба превидети када је реч о почецима српских сабора. То сам учинио због тога што је древна установа покрајинских састанака, којој је почетак немогуће приказати у пуној светлости, деловала ван сваке сумње и преко успомена, које је у становништву оставила, још друго времена, пошто се покрајински сабори већ нису држали. То је један разлог, а други, много важнији, је у томе што је хришћанска црква у својим покрајинским синодима примила не само име и један део рада од ранијих покрајинских сабора, него што је прегледала

испитиван неголи код већине словенских народа. Одлични научењак В. Сикел имао је потпуно право када је тешкоће овога сложенога питања овако отворено истакао: „Was germanisch-fränkisch und was gallisch-römisch war, was von dem Fremden im Verlaufe seiner Geschichte berührt und mehr oder weniger beeinflusst wurde oder aus der Mischung der verschiedenen Kulturen neu hervorging, das lässt sich aus den uns gebliebenen Nachrichten nicht immer genügend erkennen". *Sickel W.*, Zum Ursprung des mittelalterlichen Staates, Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. II Ergänzungsband, 1888, 233. Понешто, ипак, што је још он мислио да се не може докучити, данас је сигурно утврђено.

[1]) *Marquardt J.* u. *Mommsen Th.*, Handbuch der römischen Alterthümer: Marquardt J., Römische Staatsverwaltung. I, [2], 1881, 503 и д. (Die Provintiallandtage).

[2]) Упор. *Pauly-Wissowa*, Real-Encyklopädie der classischen Altertumwissenschaft, IV, 1901, s. v. commune et concilium. Тамо и главна литература, с. 830.

и привилегије учесника, даље, њихов делокруг, уколико је то било потребно и могуће, и, напослетку, начин расправљања и закључивања. Континуитет између римских провинцијских сабора и хришћанских покрајинских синода потпун је и несумњив [1]).

Бујан хришћански живот у потоњим српским земљама и страшне борбе између православних и јеретика у њима изазвали су читав низ црквених сабора, на које је успомена била тим живља што се рад црквених синода није потпуно прекидао ни у временима најтежих ратних борби.

Срби су, дакле, са собом донели организацију претставничких тела каква су постојала код свих Словена у заједничкој отаџбини, а у новој домовини затекли су успомене на провинцијске и дијецезалне саборе, још довољно свеже, и живе црквене саборе, на којима се и о њима расправљало, док нису примили хришћанство, а којих су с примањем хришћанства и сами постали чланови [2]). Црквени синоди су по идеји о својој важности, по организацији, по начину рада и вештини закључивања високо стајали изнад српских племенских и жупских зборова и већа, чији је рад био померен и збуњен већ преношењем у другу средину, и криза је била тим тежа што је нова српска околина била далеко више културе. Тако су црквени сабори од почетка преселења Срба морали имати на њих веома дубок утицај, али ја већ овде морам истаћи да он у источним земљама никада није био од тако знаменитих последица као у покрајинама бившега западнога римскога царства [3]). На истоку су претставничка тела могла прегледати од црквених сабора њихову вишу организацију, могла су се послужити њиховом спретношћу

---

[1]) Римокатоличка црква као наследник традиција западноримске државе: *Stein G.*, Geschichte des spätrömischen Reiches, I, Vom römischen zum byzantinischen Staate (284—486 n. Chr.), 1928, 487 и д.

[2]) О утицају римских провинцијских сабора на периодичне црквене синоде: *Hintze O.*, Weltgeschichtliche Bedingunden der Repräsentativverfassung, Hist Zeitschrift, 143, 1931, 5—6. Он мисли да се реч претставништво (repreѕentatio) спомиње у модерном смислу први пут у вези с concilia код Тертулијана (De ieiun., 13).

[3]) *Sickel W.*, Zur Geschichte des deutschen Reichstags im Zeitalter des Königthums, Mitt. d. Inst. für österr. Geschichtsforschung, I Ergänzungsband, 1885, 223—224.

у отправљању саборских послова, али нису могла (бар редовно не) од њих примати дух супарништва према световној власти и учити се од њих ривалству између владара и поданика. То је могло бити само на западу, где је папинство заузимало у средњем веку све самосвеснији и оштрији дух отпора према римском царству и према световним владарима уопште. Црква је тамо постајала висока школа за борбу против владарске свемоћи, и црквени служитељи били су првоборци у формулисању и стицању свих привилегија којима су претставничка тела ограничавала власт владара и ширила моћ привилегисаних класа, потоњих организованих сталежа. У почетку, после смештања германских и словенских народа у новим отаџбинама, та се борба не примећује лако, иако се она може пратити од првих трагова сарадње између црквених служитеља и племства у претставничким телима.

Одмах после христијанизације варвара долазило је до тесне сарадње између црквених и државних сабора на тај начин што су се они често сазивали у исто доба и на исто место. Претставници једних и других још су, истина, редовно расправљали и закључивали оделито, али световне власти морале су се и у своме делокругу служити црквеним служитељима, јер су само они били вешти савршенијој организацији састанака, погоднијем поступку у саветовању и спретнијем начину у закључивању. У цркви се одвајкада све обављало писмено, по утврђеним правилима, и у таквим пословима могли су само црквени служитељи помоћи држави. Та помоћ је, наравно, на западу скупо плаћена увлачењем црквених схватања о надмоћности цркве над државом и у решавање државних послова.

С примањем хришћанства, утврђеног на васељенским саборима, примили су Срби и високо поштовање установе сабора као власти која је хришћанској науци дала једини правилни облик. То је идеју о саборима у очима Срба морало високо издићи и улити им дубоко поштовање и према световним одлукама проглашеним на саборима; у православним храмовима имали су Срби прилике да се диве сликама свечаних сабора, за које су постојала утврђена правила како их треба сликати; из српске средњевековне књижевности добро је познато да су Срби још више него други право-

славни истицали углед васељенских сабора (особито у повељама), па је немогуће и помислити да се ове чињенице не би осетиле и у развитку српских државних сабора[1]). Оне се, заиста, толико осећају да је за поједине наше саборе тешко рећи да ли су црквени или државни; то важи и за слике сабора у нашим црквама.

Тако је трећи знаменити елеменат који је сарађивао у постанку и развитку српских државних сабора у средњем веку установа црквених сабора. Они су, истина, у Србији мање деловали на унутрашњу садржину њихова рада неголи на западу, али се у спољашњем облику сабора и у начину рада осећа чврста веза између српских црквених и државних сабора. У Србији је црква била дубоко одана држави. Српско свештенство није бунило и организовало властелу против владара, како је то често чинило свештенство на западу. Ко иоле зна улогу римокатоличке цркве у формирању сталежа и у животу сталешке државе, тај мора бити начисто с тиме да у Србији сталежа већ и зато није могло бити што није било цркве, која би започела и водила борбену акцију у изграђивању свих привилегија које су ограничавале владарску власт. У Србији је црква својски сарађивала с владаром, и није се борила против њега. Из таквога стања излазе занимљиви односи међу српским црквеним и државним саборима, због којих развитак српских државних сабора, као претставничких тела, највише одудара од сличних савремених установа на западу и на североистоку Европе. Српска православна црква није се борила против државе ради примата, као западна, и није с онако немилосрдном жестином као она уништавала трагове древних народних претхришћанских обичаја. Зато се за српске државне саборе сме рећи да су израсли у складнијем споју из словенских обичаја и из црквених закона неголи западни из германских традиција и црквених установа[2]).

[1]) Упор. запис у Иловичкој Крмчији (1262): „и нынѣ сложенаꙗ съ свещенными правилы светыхъ... апостолъ и стопамъ ихъ на конмждо своꙗ послѣдовавшихъ прѣподобныхъ ѡцъ...“ *Стојановић Љ.*, Стари српски записи и натписи, I, 1902, 19, стр. 8.

[2]) О. Хинце вели за немачке саборе да су установа „die aus zwei welthistorischen Quellen zusammengeflossen ist, aus germanischem Herkommen und aus kirchlicher Satzung“. *Hintze O.*, Weltgeschichtliche Bedingungen der Repräsentativverfassung, Hist. Zeitschrift, 143, 1931, 15.

IV

Од чега је зависио развитак српских државних сабора?

Садржина и правац развитка српских државних сабора зависили су, пре свега, од снаге утицаја оних елемената који су учествовали при стварању ове установе, онда, од свеколикога развитка Србије и, напослетку, од моћи утицаја страних примера на српски државни развој. У почецима српскога државнога живота у Раши започело је, ван сваке сумње, претварање народних зборова, из времена бездржавља или сасвим лабаве државне организације, у државне саборе под утицајима које сам у прошлој глави обрадио. Наравно,веома полагано, пошто су такви процеси по себи јако спори, а борба с околним државама, особито с Византијом, Бугарском и Маџарском, још их је отежавала. Развитак Рашке пресечен је прво бугарском влашћу, па онда наглим расулом Часлављеве државе и падом прво источних а потом свих српских земаља под власт македонске државе. Из круга рада српских државних сабора у Рашкој овога доба чини се да знамо само за једну њихову функцију — избор владара. Падом македонске државе под византинску власт постале су и српске земље, Рашка и Зета, византинске области, и остале поробљене све док Стефан Војислав није ослободио Зету, одакле су његови наследници завладали и Рашком. Зета бејаше једно време на челу свих српских земаља, и у њој је једино могло бити српских државних сабора. Овде су се они развијали под моћним утицајем запада и римокатоличке цркве, у Зети тада државне. Српски државни сабори у Зети сасвим су налик на ране франачке саборе, разликујући се од њих по ипак незнатнијем утицају римокатоличке цркве, која у Зети није могла развити своју акцију као

на западу и северу Европе због моћних утицаја православне цркве и због релативно малог броја својих верних у српским земљама. Тако је моћан западни утицај на развитак српских државних сабора био по себи сапет и, осим тога, трајао је мало, само до прелаза првенства међу српским земљама са Зете на Рашку.

Стефан Немања пренео је српско државно првенство из Зете у Рашку, приближио је на тај начин главну српску државу срцу Византије и начинио је од њенога православља српску државну веру. Удаљавање Срба од запада, које је започело већ са све јачим истицањем Рашке још од великога жупана Вукана, и приближавање истоку постало је за Стефана Немање, у младости и старости заступника политике византинскога цара Манојла Комнина, сасвим очевидно: Србија се оријентисала више него досад према истоку. Већ због тога је почело у њој све више превлађивати византинско схватање положаја владара у држави и у цркви. Углед рашкога великога жупана није подигао сам Стефан Немања, са силом своје велике личности, него је он растао и због удаљености Рашке од великих и опасних туђих политичких средишта и због незнатног угледа тадашње барске архиепископије и охридске митрополије, под којима су стајале римокатоличка и православна црква у Србији. Рашки владар је у дизању своје власти имао заиста мање супарника неголи зетски.

И они средњевековни владари који су били далеко од граница римске империје брзо су осетили колико је за јачање њиховог положаја важно схватање о величини царске власти, какво је било одомаћено међу Римљанима. Зато им је у напорима да своју власт прошире и уздигну увек лебдео пред очима римски пример, осигуран римским правом. Германско и словенско право збиља нису били тако повољна подлога за јачање владарског положаја у држави, и зато су их владари истрајно потискивали увођењем римскога права. Испочетка је ова њихова настојања црква својски помагала, јер јој је ради ширења и јачања хришћанства требала моћна владарска рука. На западу је та сарадња цркве и владара разбијена папинском политиком примата цркве над државом, док је на истоку владар задржао свој моћан положај и у држави и у цркви, како је тамо увек било.

Први српски владар код кога се сасвим јасно осећају источна схватања о положају владара према држави и према цркви био је Стефан Немања. Иако је био рођен и одрастао у Зети, на западу, он је постао изразит претставник византинских, источних, схватања о цркви и о држави. Ја морам истаћи да је у Раши било много лакше дизати владарску моћ и углед, не само због оскудице лоших традиција, које су већ притискивале развитак Зете, него, много више, због немогућега мешања цркве у државне послове, наравно, као супарника државе. Стефан Немања је то одлично слутио и не може бити боље искористио. На Византију су се у јачању своје моћи угледали толики страни владари, особито они који су дуже или краће времена бивали у њој, али мало њих с толико вештине и успеха као овај рашки велики жупан и његов северни угарски сусед, Бела III. Веома је важно што је Стефан Немања ступио у везе с Византијом баш када се она налазила у свом последњем грандиозном залету, за време цара Манојла Комнина. Он је и на себи осетио силу тадашњега њенога замаха и несумњиво је веровао да моћ државе највише стоји до положаја владара у њој, дакле до његове моћи у држави. Србија је била, истина, и мала и заостала према византинском царству, али владарима никада ни врло мала земља није сметала да покушају у њој утврдити своју владарску моћ. Зато није чудо што се и Стефан Немања угледао у Византију и свој жупански положај подешавао према царском.

Ново политичко средишти Срба, под утицајем друкчијих географских и политичких фактора и поред превласти православне цркве у Рашкој, па измењени односи према Византији, унели су заиста промене у свеколики српски политички и културни развитак, наравно, и у установу српских државних сабора. Развитак сабора у Рашкој био је раније пресечен с бугарском влашћу над њом. За кратке моћи Часлављеве заиста није било времена и прилике да се саборска установа наглије развија, а после Часлава стиже Рашку прво македонска власт, па за њом првенство Зете. У доба Константина VII Порфирогенита носили су српски државни сабори, које он индиректно спомиње, јамачно на себи још знаке народних зборова, на којима су учествовали сви одрасли мушкарци, нарочито оружани. То су били још ти-

лични народни скупови, како су нам познати из ране прошлости Германа и Словена, док је њихова војска била још пешачка. С изменом начина ратовања, с полаганом променом пешачке војске у коњаничку, мења се свуда и састав сабора, који су стварно били ревија ратника. На саборе долазе богатији и имућнији, племенити, који могу набавити коња и скупоцену ратну опрему. Тако се сужава круг учесника на саборима — место целога народа почиње да заузима племство. Овај процес обавио се, углавном, полагано — као и свуда — већ у Зети. Тамо су сабори били испрва веома широки, с врло пространим правима. На њима су учествовали не само словенски победници, него, чини се, и покорено романско становништво, јамачно заузимањем цркве. Под општим утицајем тенденција сужавања круга саборских учесника смањивао се већ у Зети број оних који су првобитно имали права учествовати на саборима. Зетски сабори су ван сваке сумње били бар на путу да постану сабори племства, иако тај процес, можда, није доспео да се доврши у Зети. Установа сабора прешла је из Зете у Рашку као збор виших друштвених класа, можда с тенденцијом ограничења владарске моћи, али више због исквареше династије него ради начелног сукоба владара и властеле. За такву борбу је још рано, особито на истоку.

Стефан Немања се у прегледању византинских установа, уводећи их делом из Зете у Рашку, могао ипак само делимично ослонити на Византију, док је измењивао и састав државних сабора и одређивао им круг рада. Византинско царство није било без свечаних скупова, који су, међутим, били само бледе сенке племићких и народних скупштина из давне римске прошлости, коју је Византија желела као своју наставити. Њихов рад имао је тада највише символичан карактер. Народ је извикивао владара, народ је одобравао или осуђивао његов рад, али по стварно свршеном чину и све у традиционалним формулама, које у XII в. нису увек биле ни Византинцима потпуно јасне. Млада српска држава у Раши разликовала се, да све остало пустим на страну, од Византије нарочито по двема својим особинама — њено становништво није било углавном једнако и једнолико по својим правима, као у византинском царству, него се већ делило на полуслободне, слободне и властелу, а српска вој-

ска није била, као у Византији, већином плаћеничка, него претежно народна, највише властеоска. Зато су српски сабори морали имати бар нешто више права и моћи неголи тадашњи византински скупови високих чиновника и дворјана. И имали су их. Присуство властеле у Рашкој и учествовање народа као целине у ратовима онемогућавали су потпуно прегледање свечаних византинских скупова, маколико српски владари тежили да од својих државних сабора начине свечане састанке дворјана и чиновника, какви су тада били још у Византији у обичају.

Ја много жалим што се досад није скоро никаква пажња обраћала на зависност развитка српске саборске установе у Рашкој од византинских утицаја. Нема, истина, сумње да су претерали они историчари који тврде да је највећи део европске историје, као и историје свих земаља око Средоземнога мора, само у оквиру борбе око наследства римске империје. Заиста није без грандиозне научне лепоте мисао, како је идеја римскога царства обузимала и обузима народе, у близини његових граница и у њима, и пунила их и пуни их силном пожртвовношћу у страсној жељи да ступе на место величанствене римске империје. Иако, овако истакнута, ова мисао није без неке претераности, не може јој се одрећи ни да није погодила добар део најдубљих жеља множине народа у мећама западнога и источнога римскога царства. Народи су, заиста, свој сан о царству драго плаћали, сатирали су се и пропадали ради његова остварења, да би у сталној борби други заузели њихово место и редовно пошли њиховим путем. Међу борцима за наследство источнога римскога царства угледно место држе и Срби. Велики део српске прошлости у средњем веку да се унети у оквир византинско-српских односа, а највеће своје напоре поднели су Срби ради остварења жеље да Србија замени византинско царство. Од Византије је увек зависио обим српских државних граница, а дуго времена и мир у њима. Политичка моћ Србије у средњем веку редовно је стојала до моћи Византије — док је она силна, Србија се мора задовољити с уским границама, а чим се осети да њезина моћ назадује, одмах се диже снага Србије. Сва велика српска освајања у средњем веку била су на рачун Византије. Као што је спољашњи лик српских државних граница највише зависио од

њихова односа према византинским границама, тако се је и унутрашња слика српскога развитка највише измењивала под византинским утицајем. Српски правни и културни развитак сасвим су ослоњени на истоврсне и сјајне византинске напоре. Развојне линије величине Србије и њенога напретка нису, наравно, у складној линији њенога сталнога успона на штету Византије и непрестанога прегледања само њених установа. Не, такве нису, него су изломљене и искривљене, пуне успона и пада, као и сваки природни развитак.

Према временима јачега и слабијега утицаја Византије на Србе у средњем веку даду се најсигурније одредити поједини периоди у развитку Србије, с карактеристичним цртама које их деле од времена испред њих и оних за њима. Зато ћу ја тако претрести и развитак српских државних сабора у средњем веку, код којих се, мислим, довољно јасно осећа да ће се најтачније обухватити слика њихова развоја, ако се он распореди на ране српске државне саборе, онда, на доба првих Немањића, Стефана Немање, Стефана Првовенчанога, Радослава и Владислава, за које имамо вести о саборима само код наших писаца, даље, на време краља Уроша Великога и његових синова Драгутина и Милутина, у коме су сабори потврђени и домаћим повељама, онда, на период краља Стефана Дечанскога и царева Душана и Уроша. То је преднемањићко доба и времена Немањића. Болни часови српскога развитка после њих морају се обухватити само једним одељком, у коме ћу претрести развој српских државних сабора за Кнеза Лазара и за деспота Стефана и Ђурђа и његових наследника. Они, истина, улазе већ у европски нови век, али за Србе је средњи век трајао јамачно све до пада Србије, 1459, и до пуне пропасти српске слободе, падом Зете, 1499. Српски државни сабори, чији је бржи развитак започео у Зети, тамо су ваљда и завршили ток свога средњевековнога развитка, где су га и почели, јер је Зета, с дирљивом преданошћу, наставила рашке државне традиције у малом и сасвим скромном облику, али с великом љубављу [1]).

Још за време најтежих борби српских држава за самосталност, док су се оне једна за другом гасиле, прелазе по-

[1]) За саборске традиције код Паштровића упор.: *Соловјев А.*, Паштровске исправе XVI—XVIII века, Споменик, LXXXIV, 1936, 1—45.

слови српских државних сабора на црквене саборе, који се проширују са световним члановима. Црква преузима полагано неке функције државе. Тај прелаз је цркви наметнут, и измена састава српскога сабора обављала се веома полагано. За време српске државне самосталности у средњем веку државни сабори нису ни у Србији, као ни иначе, претстављали цео народ, него само његове повлаштене класе, више свештенство и властелу. Црква је примила овакав састав сабора од српске државе на умору и измењивала га под притиском нових прилика. Док је било властеле, она је на црквеним саборима, када се није радило само о црквеним пословима, поред свештенства окупљала и властелу, али када се властела расула, изгинула и већином изгубила у простом народу, онда је црква властелу у саборима заменила угледним Србима, који су се истакли способношћу и пожртвовношћу и тако стекли народно признање као његови заступници. На сабору у Пећи 1450 једва се осећа по саставу сабора да то није државни сабор, него црквени. Чланови су исти као на државнима, али сазивач није владар него патријарх. На сабору у Кратову 1466 налази се свештенство с „првими от бољар", што већ не мора значити баш властелу[1]). Патријарха Пајсија изабрао је 1614 сабор раван по своме саставу углавном српским државним саборима. Зато и није велико чудо што се он пише као да је владар „Господинь Срьблемь". Али не треба се дати збунити речима. Састав сабора је означен као на ранијим српским државним саборима, на којима су бирани и постављани патријарси, но у ствари је он ишао много дубље у народне слојеве. Био је шире српско претставничко тело неголи српски средњевековни сабори. Обвезана и свикла на саборно решавање свих важних послова, српска православна црква решавала их је и у најтежим околностима саборно, а чврсто скопчана са српском државом, узела је на себе и њене функције, па је и њих решавала као и своје послове, саборним путем. Тако је српска црква под турским ропством претварала уски српски средњевековни сабор у широко српско претставничко тело, уводећи у њега ниже свештенство и народне претставнике, о којима је било

[1]) Веома сумњива пуномоћ фра-Доминику Андријашићу била би чак издана 19 јан. 1604 на скупу Турака, римокатолика и православних: *Mandić D.*, Acta franciscana Hercegovinae, I, 1934, 48—49.

опште уверење да заиста могу заступати цели српски народ. Нема никакве сумње да су српске црквене поглавице чврсто веровале, како су од њих сазвани сабори наследници српских сабора у доба државне самосталности, о којима су с родољубивим узрујањем читали и чије су слике по црквама с побожношћу гледали. Патријарх Арсеније III истицао је у својој преписци с царем Петром да је његов српски сабор састављен од духовних и световних чланова, да је, дакле, доиста народни сабор.

Пут од ускога сабора сталежа до широкога народнога претставништва веома је различит код европских народа, али ипак постоји код већине западних народа бар нека сличност у овом развитку. Српски случај је далеко од западнога типа. Наши средњевековни државни сабори претворили су се у народна претставништва у крилу српске православне цркве за време турскога ропства, под моћним утицајем српских државних традиција и с родољубивом и пожртвовном сарадњом наше цркве. Име сабора остало је свима црквеним прославама у Србији, а састав српских црквено-народних сабора у Аустрији и првих народних скупштина у ослобођеној Србији скоро је сасвим једнак склопу сабора око српских црквених поглавица од XV—XVIII в.

V

Рани српски државни сабори

Када су се Срби пресељавали у своје садашње земље и у њима се сместили, било је у византинској историографији глухо доба, без иједнога знаменитога историчара. Варвари с истока и са запада толико су били слетели Византију да су све народне снаге с великим напором браниле остатке моћне царевине. Није било ни времена ни расположења за писање историје, а и оно што би било написано лако се у великим метежима губило. Тадашње огромне промене у измени становништва источнога римскога царства остале су тако скоро без савремених сведока. Тек када се царевина мало смирила, и када је процес пословењивања европскога дела Византије био бар на југу заустављен, пристижу вести о већ давним сеобама Словена код византинских писаца, за Србе највише код цара Константина VII Порфирогенита. Учени цар занимао се, наравно, пре свега за ратну снагу Срба и за њихову државну организацију, а тек онда за унутрашње уређење српских области, које су се тек претварале у јасније државне формације. С колике висине их је он гледао ! Зато су његове вести о начину владања код Срба сасвим фрагментарне, као да су му се испод пера случајно омакле, али су за нас тиме занимљивије, јер су бар мање тенденциозне него што би биле у случају да је цар нарочито писао о унутрашњем уређењу српских покрајина. У том би случају јамачно био још много тенденциознији. Овако су нам и његове ситне белешке о начину владања код јужних Словена веома драге. Ја ћу само најважније међу њима споменути, и то једино ради тога да бих тако могао помоћи разумевању развитка српских државних сабора.

Цар Константин VII Порфирогенит био је врло добро обавештен о Србима и Хрватима свога доба. Била му је позната и њихова народна традиција о животу у ранијој отаџбини, о сеобама на југ и о смештању у земљама где су у његово доба живели. Он—очевидно мало с чудом—истиче како Срби и Хрвати немају владаре, него старце жупане, као и остале Словеније: „ἄρχοντας δέ, ὥς φασι, ταῦτα τὰ ἔθνη μὴ ἔχει, πλὴν ζουπάνους γέροντας, καθὼς καὶ αἱ λοιπαὶ Σκλαβινίαι ἔχουσι τύπον". (Constantini Porphyrogeneti De administrando imperio, ed. Bonn., 1840, 128). Ја мислим да нећу погрешити ако тврдим да он под Словенијама мисли већ примитивне државне организације; иначе би, ваљда, говорио само о Словенима. Зборове код Срба цар изрично не спомиње, и то доиста није чудо, али нема никакве сумње да ипак говори о њихову раду када разлаже, како су се Словени утврдили у хришћанству за цара Василија I и како им је он после крштења поставио за поглавице оне које су они хтели и изабрали из рода кога су поштовали и ценили, и који и сада њима владају: „καὶ μετὰ τὸ βαπτισθῆναι αὐτούς, τότε προεβάλετο (sc. Βασίλειος) εἰς αὐτοὺς ἄρχοντας οὓς ἐκεῖνοι ἤθελον καὶ προέκρινον, ἀπὸ γενεᾶς ἧς ἐκεῖνοι ἠγάπων καὶ ἔστεργον. καὶ ἔκτοτε μέχρι τοῦ νῦν ἐκ τῶν αὐτῶν γενεῶν γίνονται ἄρχοντες εἰς αὐτούς, καὶ οὐκ ἐξ ἑτέρας". (Ibidem, 129). То је први писмени спомен о сабору код Срба. Ја доиста не знам згодније и карактеристичније изразе да се означи саборски посао него „ἤθελον" и „προέκρινον". Исто тако не знам ни погоднији начин да се каже однос сабора према дотичном владарском роду него што је учињено речима „ἠγάπων" и „ἔστεργον". Само на збору се овакав посао може обавити. У животу свога деда цара Василија I говори Константин VII Порфирогенит о овом истом његовом знаменитом, племенитом и мудром чину, опет таквим начином да нема никакве сумње како је сам цар препустио Србима да изаберу своје владаре: „... καὶ πάντων τοῦ θείου μετασχόντων βαπτίσματος καὶ εἰς τὴν 'Ρωμαϊκὴν ἐπανελθόντων ὑπόπτωσιν, ἐδέξατο κατὰ τοῦτο τὸ μέρος τὴν ὁλοκληρίαν ἡ βασιλέως ἀρχή, πάντων φιλανθρώπῳ τοῦ κρατοῦντος προστάγματι ἐκ τῶν οἰκείων καὶ ὁμοφύλων δεξαμένων ἄρχοντας εἰς ἐπιστασίαν αὐτῶν. οὐ γάρ ὠνίους ἐκεῖνος τὰς εἰς τὴν ἐπιστασίαν αὐτῶν εἶχεν ἀρχάς, ἵν' ἐντεῦθεν τοὺς πλεῖον διδόντας καὶ καλαμωμένους αὐτοῦ τὸ ὑπηκόον εἰς τὸ τούτων κατεξουσιάζειν προ-

βάλληται· καὶ διὰ τοῦτο τοὺς ὑπ' αὐτῶν ἐκείνων ἐκλεγομένους καὶ οἱονεὶ χειροτονουμένους, ὡς αἱρετοὺς ἄρχοντας καὶ πατρικὴν πρὸς αὐτοὺς διασώζειν ὀφείλοντας εὔνοιαν, ἄρχειν αὐτῶν νουνεχῶς διωρίσατο. καὶ ταῦτα μὲν ταύτῃ". (Constantini Porph. Historia et vita de rebus gestis Basilii imp. c. 54. Theophanis continuati lib. V. cap. 54, ed. Bonn., 1838, 292). У овоме случају, да све остало пустим на страну, сведоче о царевој претстави саборскога рада најбоље изрази „ἐκλεγομένους καὶ οἱονεὶ χειροτονουμένους". Избор и рукоположење (то је јамачно чин увођења у владарску част) могли су се обавити само на сабору, као што је народ уопште само преко сабора могао показати своје расположење. Значи, дакле, да је први српски сабор о коме имамо писмена сведочанства био изборни. На њему је владар биран или, можда, још тачније, биран, потврђиван и увођен у част, јер је цар, мислим довољно јасно, истакао да је избор био ипак ограничен на одређен род. То је сјајно сведочанство, како је Константин VII Порфирогенит био одлично обавештен о начину избора владара код Срба. Јер, тако су се доиста и бирале поглавице код Словена уопште — право избора, у рано доба, постојало је, али је врло брзо било ограничено на мушке чланове једнога рода. И код Словена су, наравно, владари, као и иначе, тежили да и ово право одређивања наследника пренесу на себе, и врло рано су га и пренели. Сам Константин VII Порфирогенит истиче за српскога владара, како је дошао на своје место наследством: „... αὐτοῦ οὖν ἄρχοντος τοῦ Σέρβλου τοῦ εἰς τὸν βασιλέα προσφυγόντος τελευτήσαντος, κατὰ διαδοχὴν ἦρξεν ὁ υἱὸς αὐτοῦ καὶ πάλιν ὁ ἔγγων, καὶ οὕτως ἐκ τῆς γενεᾶς αὐτοῦ οἱ καθεξῆς ἄρχοντες". (Ibidem, 153). А за род Михаила Вишевића, владара захумскога, није цар заборавио споменути, како му лоза потиче још од некрштених Срба, који су становали на реци Висли. (Ibidem, 160). Наследна владарска власт била је, дакле, код Срба уобичајена већ у доба цара Константина VII Порфирогенита. Избору гладара на сабору, о чему је цар оставио занимљива сведочанства, ипак се могло приступати, али то се јамачно чинило већ изнимно, можда ако владар није хтео примити хришћанство, или ако није хтео признати врховну византинску власт, или ако је најближи владарски мушки род био изумро и сл.

Ја сам на овај начин помакао писмени спомен сабора код Срба чак у IX в., у доба цара Василија I (867—886), и утврдио да је вест цара Константина VII Порфирогенита о српском сабору несумњиво тачна, и по изразима којима он означује саборски рад, и по истицању ограничења избора владара на нарочити род и по спомену увођења владара у његову високу част. Тако је доиста било код свих Словена, па и Срба. Оскудица повеља и писаца за потоња времена српскога развитка онемогућује нам да би пажљиво пратили развитак саборске установе код њих. Али нема никакве сумње да се она развијала сасвим аналогно као и код осталих Словена, особито најближих, Хрвата. Хрватски кнез Мутимир држао је 28 септембра 892 сабор, окупљен око свога владарског престола, и решавао послове државне у сагласности с њиме, по савету његову: „communi consilio cum meis cunctis fidelibus et primatibus". (Rački F., Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia, 1877, 15). Иако је број повеља доба хрватских владара из народних династија мали, и још су неке међу њима сумњиве, ипак се на основу њих може поуздано утврдити да су Хрвати имали тада свој дворски савет и свој државни сабор, на ком је учествовао бар велики део народа, ако не цео.

У првом српском домаћем писцу, Барском родословцу, који је саставио своје знаменито дело у другој половини XII в., има довољно спомена о дворским саветима и о државним саборима српских владара [1]). У науци се, међутим, досад истицао само опис једнога сабора код њега, онога на Дувањском пољу („in planitie Dalmae"), одржанога у доба краља Светипука (Будимира) [2]). Личност овога владара и

[1]) Одмах у почетку Барскога родослова реч је о једном савету за који ја не умем рећи да ли је ратни или дворски. Ако је дворски, онда му је овде место. Тамо стоји: „consilio inito cum suis magnatibus (sc. Totilla et Ostroyllus) diviserunt exercitum". (*Шишић Ф.*, Летопис попа Дукљанина, 1928, 295).

[2]) О овоме сабору је, између осталих, опширно расправљао и *В. Клаић* у својој студији „Narodni sabor i krunisanje na Duvanjskom polju" (Zbornik Matice Hrvatske, I, 1925, 1—18). Он је мислио да је сабор одржан за хрватскога краља Томислава. Немогућност оваквог схватања, које је први бранио И. Кукуљевић, покушао је доказати *Ф. Шишић* (е. с., 126—140 и 427—433, нарочито 431). Ја остављам питање о идентификацији краља Светипука (Будимира) по страни. Мене се, овде, тиче само саборска установа и њена организација.

време његова владања не могу се сигурно одредити, а може бити да није поуздано ни место где се вели да је сабор одржан. Па ипак је овај опис веома знаменит, јер је несумњиво написан према поузданим традицијама и с познавањем прилика оних времена. У оваквим случајевима мењају се редовно само имена лица и места, а описивање стања је редовно углавном тачно. Сви разборити историчари и правници сложно су истицали сличност овога сабора са свима словенским саборима, али, нажалост, нису довољно приметили колико је, по опису, овај сабор налик и на франачке саборе.

По Барском родослову одлучио се краљ Светипук (Будимир) да одреди границе своје државе и области у њој и да створи и за црквену, и за државну и за обласну управу чврсту организацију. Ради тога је сазвао мудре људе из свега краљевства („sapientes regni sui", e. c., 302), ваљда државни савет, да би му они у томе послу помогли [1]). Тако су владари у оваквим случајевима доиста поступали. Дужност савета је била да каже како су раније ишле границе државе и области и какав је пре био ред у цркви и у држави. То се увек тражило од мудрих стараца. На дворским саветима и државним саборима брижљиво се трагало за старим, најбољим, јединим правом. Но сазвани мудраци нису могли, у овој прилици, краљу помоћи. Нису знали раније границе и пређашње уређење. После страховитих и крвавих промена у нашим странама разумљиво је што се много утро траг ра-

---

[1]) Око владара је увек овакав скуп, савет, који нам је код Англосакса нешто боље познат неголи иначе. Тамо су све поглавице малих краљевстава имали сваки свој Concilium. Док је краљевство Весекс (Wessex, западна Саска) сједињавало остала краљевства, развијао се његов Concilium у „скуп мудраца", који је, сједињен с краљу оданим службеницима, Бедин англосаски Witinagemot, у коме је углед мудрих стараца не мали. Они претстављају традиције, и они јамче за континуитет развитка*. *Petit-Dutaillis Ch.*, Le roi d'Angleterre et ses parlements au Moyen Age, Revue hist. CLIV, 1927, 48.

*) Упор. одлично разлагање Ф. Керна о знаменитости старога права: „Das Recht ist alt; neues Recht ist ein Widerspruch; denn entweder erfliesst es ausdrücklich oder stillschweigend aus dem alten oder es steht diesem entgegen, dann ist es eben Unrecht". *Kern F.*, Recht und Verfassung im Mittelalter, Hist. Zeitschrift, 120, 1919, 6. За овај случај још боље: „Das Recht ist die heilige Gerechtigkeit, die in den „sapientes" unter den Menschen wiederklingt". *Ibidem*, 13.

нијем стању [1]). Зато су упућени, даље се приповеда (и могло је бити тако), посланици римском папи и цариградском цару, чуварима писмених традиција, да они помогну краљу у његовој невољи. Када су стигли папински изасланици, сазвао је краљ сабор, и док су се чланови скупљали, приспели су и царски изасланици. Краљ је сабрао „omnes populos terrae et regni sui" (e. c., 304), без разлике да ли су Словени или Романи: „tam latina quam et sclavonica lingua qui loquebantur". То је, дакле, још народни сабор. „Populi" су ван сваке сумње ипак углавном војници, значи сабрао је оружани народ. Тако је исто било, раније, и на западу. Ја много жалим што се код нас није довољно истицала још једна заједничка црта сабора на Дувањском пољу са саборима у франачко доба, а то је присуство странаца на саборима, папинских и царских изасланика. За модерна схватања је оваква сарадња са странцима на државним саборима немогућа. У овим раним временима развоја претставничких тела она је, међутим, сасвим обична. Владар је странце веома често позивао на саборе, и они су каткад имали на њима најважнију улогу, као што је било и у овом случају. Још нешто је пропуштено истаћи, по чему се овај сабор не разликује од франачких државних сабора, наиме оделито расправљање црквених и државних послова. У Барском родослову се приповеда, како је сабор трајао дванаест дана, и то првих осам дана су претресани црквени послови а последња четири државни: „per spatium dierum XII synodum fecerunt, in qua diebus octo de lege divina et sacra scriptura ac de statu ecclesiae tractatum ist. Caeteris autem quatuor diebus de potestate regis, de ducibus et comitibus et centurionibus et de statu regis sermocinatum est" (e. c., 304). Исто тако се често чинило и на западу и код нас. Раније привилегије, које су се тицале ових земаља, послане од папе и од цара, прочитане су и, наравно, примљене „sicuti ab antiquis imperatoribus scripta et ordinata fuerunt. Et placuit regi et cuncto populo". (e. c., 304—305). Против старине у ово доба нема отпора. Што је старо, то је и добро. Са

[1]) И на западу Европе, где су се традиције ипак могле боље сачувати, слично се поступало: *Petit-Dutaillis Ch.*. La monarchie féodal en France et en Angleterre, X^{e}—XIIIe siècle: Berr H., L'évolution de l'humanité, syntsèse collective, XLI, 1933, 9—10.

свима средњевековним саборима, а српским нарочито, скопчава овај сабор још једна заједничка црта — част после саборисања. Јер ја мислим да речи „et facta est laetitia magna in populo et in universo regno" (e. c., 305) треба тако разумети. Име владара који је овај сабор сазвао може бити нетачно, није он морао бити сазван ни на месту које се спомиње, исто тако могу бити нетачна и имена папе и цара која се наводе, и јесу, па ипак је слика овога сабора углавном верна [1]). Сме се веровати писцу Барскога родослова и што даље разлаже, да су бар главне саборске одлуке записане, јер доиста се већ рано почињу записивати и закључци државних сабора, како је увек чињено с црквеним, а овај је у исти мах био и црквени и државни.

Писац Барскога родослова истиче да се одмах после саборисања, још пред учесницима сабора, приступило извођењу саборских закључака: Посвећени су митрополити, у Салони и у Дукљи, и епископи. Раздељене су покрајине и округа, црквена и државна. Постављени су на чело покрајина банови и њихови помагачи. Утврђени су порези, и одређено је шта од њих припада владару а шта чиновницима. Дани су земљи закони и упуте [2]). Тек кад је све то учињено, разишли су се и страни и домаћи учесници сабора.

Ја сам већ малочас истакао да овде није прилика за расправљање о лицима и местима која се у разлагању Барскога родослова спомињу. Ради се о сабору као о установи. Зато хоћу и ово да кажем. Може бити да је писац овде сложио и радње неколиких сабора, што је и веома вероватно. Може бити да је додао понекоју радњу сабору која се уопште на таквом сабору није обављала, и сва је прилика да је тако. Али знаменитост овога описа остаје ипак велика. Из њега се да довољно сигурно ишчитати какви су били наши сабори од IX—XII в. и, пошто је извор из XII в., сигурно доказати, како се за све важне законе и уредбе у цркви и држави у XII в. мислило да су на сабору створене, са сарадњом или бар с пристанком народа.

[1]) Упор. *Bogišić V.*, Pisani zakoni na slovenskom jugu, I, Zakoni izdani najvišom zakonodavnom vlašću u samostalnim državam, 1872, 126—127; *Rački F.*, a. c., Rad, XCI, 1888, 149—150.

[2]) Упор. *Радојчић Н.*, Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку — Према Барском родослову — Гласник Скопског научног друштва, XV—XVI, 1935—6, 5—10.

Овај сабор краља Светипука (Будимира) редовно се сматрао хрватским, за Хрвате типичним, али у Барском родослову су судбине Хрвата и Срба толико уско скопчане да их је немогуће размрсити, а о Хрватима нарочито тако је мало говора у овом извору да се цели сабор сме сматрати бар исто толико српским као и хрватским. Писцу Барскога родослова били су односи у српским земљама његова доба много боље познати неголи у хрватским и он их је уносио, нема сумње, и у ранија времена. Зато су у овом опису сабора на Дувањском пољу многе црте јамачно прегледане са српских сабора, недалеких од времена писца Барскога родослова и од места његова живота, дакле XII в. у Зети.

Остали спомени сабора у Барском родослову нису досад уопште занимали нашу науку. Сва њена пажња — уосталом врло једнострана — тицала се увек само овога сабора на Дувањском пољу. А наш извор зна за читав низ сабора, веома занимљивих и довољно налик на раније стране, особито франачке, а нешто и на потоње рашке саборе. Зато их ја нипошто нећу обићи. После смрти краља Светипука (Будимира) скупио се сабор и оплакао га: „Tunc congregantes se populi lamentaverunt illum flentes". (е. с., 308—309); у Раши није био само један такав сабор. Тај сабор је у истој цркви где је стари краљ сахрањен издигао његова сина Светолика за краља. Ту је он и помазан и крунисан. Отада је, вели писац Барског родослова, обичај да се у тој цркви бирају и постављају сви краљеви те земље. Моји читаоци већ знају шта значи овакав избор и јамачно се сећају и народних традиција о Жичи. Иначе је ово типичан сабор о силаску с престола једнога владара и о доласку другога, сличан таквим рашким саборима. Састав наредног сабора, који је поставио Бела за краља, веома је занимљив. Ако би се веровало писцу Барскога родослова од речи до речи, онда би ово већ био властеоски и чиновнички сабор, као и они у доба Немањића. Ја не смем рећи да је број саборских учесника збиља већ био тако ограничен како се овде тврди, него мислим да је ово и невештина и неуредност писца, мада знам да су каснији српски државни сабори, по својим члановима, доиста отприлике овако изгледали. У Барском родослову, наиме, стоји: „Postea bani venientes in Tribuniam, cum iupanis et setnicis susceperunt illum (sc. Bellum) honori-

fice et in die Ascensionis Domini constituerunt illum regem". (e. c., 320). Стварно су ово само чиновници, и реч је о њиховој одлуци и радњи, али ја сам, ево, ипак написао да је ово властеоско-чиновнички сабор, јер су виши чиновници несумњиво властела[1]). Писац Барскога родослова није био сјајан латинац, па зато ја и не смем рећи да ли је иза ових његових речи један сабор: „Itaque consilio inito septem fratres cum patre (sc. Leghech) et populo, consilio et voluntate patris ac totius populi, insurrexerunt et persecuti sunt..." (e. c., 328). Реч је несумњиво о неком савету, али може бити да је ово само династичко и војничко саветовање, јер „populus" и „populi" значи у овом извору ван сваке сумње и војску. Изборни сабор је несумњиво поставио краља Силвестра: „Videntes autem populi,... cum sine rege essent, consilio facto perrexerunt Lausium et tulerunt inde Sylvestrum... et ordinaverunt sibi illum in regem". (e. c., 329). На сабору је закључено и да се у исти мах побију сви угледни Грци у Далмацији, па су о томе разаслана и писана обавештења: „Inter haec consilio inito populi inter se quadam die uno consensu mittentes legatos et cartulas mutuo ad invicem surrexerunt et uno die interfecerunt omnes magnates Graecorum, qui sunt inventi per totam Dalmatiam". (e. c., 345). Сабор је позвао и Доброслава да се као краљ врати у земљу: „Post haec congregati sunt omnes populi et miserunt Dobroslavo et filiis eius, ut venirent et acciperent regnum et terram patrum suorum,..." (e. c., 345). То је сасвим по патримонијалном схватању државе. На властеоском сабору заклели су се Михала и Саганец Радославу и написали му повељу, нека он и његови наследници држе део Зете: „... coram magnatibus terrae iuraverunt Radoslavo ambo fratres (sc. Michala et Saganech) et privilegium ei scripserunt, ut ipse et eius heredes possiderent partem Zentae..." (e. c., 356). Ово, наравно, није морао бити државни сабор. Можда су сазвана властела била само сведоци на повељи. Народ је, по Барском родослову, могао одбити да прими краља на кога је био ред и поставити другога: „Tunc Michala filius eius (sc. Bodini) voluit succedere in

[1]) И у франачкој држави управљали су жупама чиновници, чим је престала народна влада: *Sickel W.*, Zur Geschichte des deutschen Reichstags im Zeitalter des Königthums, Mitt. des Inst. für österr. Geschichtsforschung, I. Ergänzungsband, 1885, 225.

regno, sed propter nequitiam matris eius (sc. Iaquintae) noluit populus terrae, sed constituerunt sibi regem Dobroslavum..." (e. c., 365). Ја мислим да се то свакојако догодило на сабору [1]). Мало даље доиста стоји како је краљ изабран на сабору, наравно, из владарске породице, Владимир: „Interea populi, congregantes se, constituerunt regem Vladimirum, filium Vladimiri, filii regis Michala". (e. c., 366). Временима Немањиним приближује нас избор Градихње за краља: „Post haec populi congregantes se constituerunt regem Gradichnam..." (e. c., 374).

По писцу Барскога родослова, како се види, долази на сабор или цео народ, мислим оружан, или властела и чиновништво. Прелаз од једне врсте сабора другој не може се утврдити због очајне хронологије у овом извору. Улога ратника била је, ван сваке сумње, у сваком случају најважнија. Делокруг сабора је простран: Он одређује или бар прима црквене, државне и покрајинске границе. Он даје цркви и држави унутрашње устројство. Сабор прима законе и уредбе. Он бира краља, увек само из владарске породице. Он решава и изнимно важна питања, н.пр. о покољу Грка у земљи. Деоба краљевства између чланова династије као да није спадала пред сабор. У дугом периоду времена, које обухвата Барски родослов, број учесника на сабору јамачно се смањивао, можда и саборска власт.

Садржина и правац развитка српских државних сабора од IX—XII в., коликогод ми мало о њима знали, не разликују се много од истоврсних претставничких установа на западу, особито од франачких [2]). Мора се само при упоређивању

---

[1]) Из скупштинскога права да бира владара изводи се понегде као закључак који се сам по себи разуме и скупштинско право да владара збацује: *Nehring A.*, Studien zur indogermanischen Kultur und Urheimat: *Koppers W.*, Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik, IV, 1936, 183 и д. Ја то не смем тврдити. Није иста ствар личност која има права на избор за владара не бирати, као овде, и већ изабранога и посвећенога владара збацивати. Збацивање владара, у древним временима, не излази из изборнога права народне скупштине, него је у вези са замерком владаревом боговима.

[2]) Подједнако вешт западним правима и словенском, с разлогом је писао *Х. Ф. Шмид* (*Schmid*) о српском праву ово: „Auf dem Gebiete des öffentlichen Rechts liegen die Verhältnisse nicht so einfach: Parallelen zum deutschen Recht führen hier in die fränkische Zeit zurück, andererseits ist in

нашега развоја са западним држати на уму да смо ми неколико векова касније дошли у дотицај с грчким и римским светом, који је тада већ био у тешком добу расула и назатка. Наш развитак није, према томе, по садржини и правцу друкчији него западни, него је само познији од њега, највише због каснијег дотицаја с просвећеним светом. Иначе су наши сабори, као и франачки, настали од народних зборова и развијали су се под посредним утицајем римских провинцијских састанака и непосредним утицајем црквених сабора. Већ у овим раним временима осећа се и код наших сабора тежња за смањивањем броја учесника и за ограничавањем власти сабора. Исто је тако било и на западу. Само је тамо, како сам истакао, римокатоличка црква узимала на себе организовање привилегисаних друштвених редова и опирање јачању владарске моћи. У српским земљама то би се могло догодити само у Зети, с њеним већим бројем присталица западне цркве. Али римска црква је тек изграђивала своју смелу политичку идеологију у временима док је Зета предњачила Србима. Па ипак се њен утицај можда сме слутити већ у питању установе Барске митрополије, познате по повељама и по Барском родослову, и у односу свештенства према краљу у познатом тешком зетском династичком боју.

Питање је, истина, било етичке природе, дакле из признатога делокруга цркве, али се оно заиста не да оделити ни од државне политике. Писац Барскога родослова разлаже, наиме, како барски митрополит Петар није могао гледати тешки сукоб између краља Бодина и његове браће, па се ставио између њих, заједно с клиром и народом, да посредује мир: „Tunc Petrus, Antibarensis sedis archiepiscopus, bonae memoriae vir, videns grande litigium atque discordiam esse inter fratres, posuit se in medio una cum clero et populo, locuti sunt eis miseruntque pacem inter eos". (e. c., 360). Ја сам се много ломио да ли да и ово место уврстим као сведочанство за још један сабор, па сам га ипак изоставио, иако би се могло мислити да је до измирења завађених

---

manchen Punkten der Einfluss von Byzanz unverkennbar; einzelne Einrichtungen wieder, der Reichstag, das Schwurgericht, verleihen gerade diesem Teile des mittelalterlichen serbischen Rechts ein Gepräge von besonderer Eigenart". Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt., XLVI, 1926, 394.

чланова династије дошло на сабору. Држим да ово ипак није био државни сабор, јер га митрополит не би могао сазвати, а иницијатива потиче од њега. На другом месту је у Барском родослову реч очевидно само о посредовању цркве у случају када су били дубоко повређени етички закони: Када је краљ Бодин дао одрубити главу кнезу Браниславу, брату му и сину, онда су епископи и опати, не знајући још за свирепи чин, дошли да моле краља, нека их не посече, него нека се с њима измири. Видевши да су закаснили, они су се растужили и почели тешко пребацивати краљу што се повео за женом. Краљ се доиста и покајао, а свештенство је свечано сахранило посечене краљевске рођаке[1]). Црква је веома често узимала овакве случајеве владарског гажења божјег и људског закона као згодан повод за ограничење владарске власти и дизање моћи цркве изнад државе. Таквих случајева, истина, има и на истоку, али то су редовно тамо само изузеци и само покушаји. На западу је друкчије. Зато се и на развитку српских државних сабора осећа да у српским земљама нема оне велике силе, цркве, која је на западу и преко државних сабора покушавала издићи свој углед изнад државе и ограничити владарску моћ присиљавањем владара да обасипа племство и свештенство привилегијама, прво с економским користима, које су се постепено измењивале у политичке привилегије. Овај процес остао је српским државним саборима стран. Црква се у Србији није борила против државе, него је била њена сарадница. На раним српским државним саборима изгледа да уопште утицај цркве није био знаменит, јер су се црквени послови редовно обављали оделито од државних. Онда, у овим раним временима утицај цркве на државни живот код Срба сметали су ван сваке сумње и разнолики утицаји источне и западне цркве, истина, дуго времена формално нераздељених, али стварно одељених и с потпуно различитим схватањима односа цркве према држави. Код већине Срба никада није превладао утицај запада, па се и на њиховим државним установама, пре свега саборима, није могао дуго и много осећати моћан дах политичких доктрина западне цркве. Разнолик однос цркве према држави главна

---

[1]) е. с. 363.

је, дакле, особина по којој се српски државни сабори, већ од ових раних времена, не слажу са западним, с којима имају иначе читав низ заједничких црта. Формална подела цркава и премештање главног српског државног средишта из Зете у Рашу унело је још много више отуђивања између српског претставничког тела и сабора на западу.

VI

Српски државни сабори за великога жупана Стефана Немање и краљева Стефана Првовенчанога, Радослава и Владислава

Велике промене у Рашкој, скопчане с борбама које су довеле до првенства Рашке над Зетом и у којима се Стефан Немања испео изнад своје браће као рашки велики жупан, јамачно нису прошле без државних сабора. Стефана Немању, истина, није испочетка, колико ми знамо, издигла изнад браће склоност сабора и у њему заступанога народа, него наклоност византинскога цара Манојла Комнина, који га је, по византинском обичају, обасипао милошћу баш зато што је био најмлађи, да би тако изазвао суревњивост старије му браће и распирио династичке борбе, које је Византија увек сматрала својим омиљеним и одличним средством за сапињање бујних снага младих околних држава. Ми не знамо ни да ли је он биран на државном сабору за великога жупана, као толики зетски владари, чак ни да ли је признат на њему у положају који је сам извојевао, лишен већ византинске наклоности, пошто се показао толико способан да је изгледао опасан. Стефан Немања је, по нашим изворима, а на њих се у овом случају не смемо с много поверења ослањати, сам себе издигао на престо, с једном јединим помоћу, која се може с довољно сигурности слутити — с помоћу цркве. Овакав успон на владарски престо много би одударао од зетских традиција, нарочито ако при томе државни сабор не би уопште суделовао. Он би био много више налик на начине како су у Византији способни ратници узлетали на царски престо, с једном — истина крупном — разликом, што је Стефан Немања био члан владарске породице. Он би, по српским традицијама, могао на државном

сабору бити биран за владара, ако му је било до тога стало. Мислим да нећу погрешити ако претпоставим, да је Стефан Немања на државном сабору био бар признат за великог жупана, пошто је при измени уобичајенога реда наследства углед владара, који је тако на престо дошао, био већи ако га је државни сабор признао. И у Византији ранијих векова тражен је у оваквом случају формални пристанак демоса (народа).

Ја сам и ову претпоставку нерадо поставио, а у хипотезе о државним саборима на којима би Стефан Немања тражио пристанак за своју спољашњу политику, пуну важних скокова, и за измене у унутрашњем уређењу државе, ванредно знамените, уопште нећу ни да се упуштам, пошто наши извори такве саборе не спомињу. Ја то нећу да чиним мада знам да су животописци Стефана Немање тако подешавали опис његова живота да би доказали, како је он сам учинио само по својој мудрости сва добра којима је обасуо свој народ и своју државу. Таквих сабора могло је ипак бити и небити, пошто у то доба, и на сличном степену државнога развитка, ни у једној држави није било тачно утврђено у коме се случају мора састати државни сабор, где престаје самовладарска сила владаоца и где почиње његова обавеза да бар пита државни сабор за савет. Претставничке установе бејаху још у почецима свога развитка. Све што је било с њима у вези било је још несигурно и неодређено, а нарочито на оваквој прекретници као ова, када су се код Срба несумњиво измењивале зетске државне традиције, настале под јаким утицајем запада, и почели се јављати све више начини новога схватања државе и њене управе, изазване већом близином Цариграда и друкчијим односима цркве према држави.

Први српски државни сабор у Раши из доба Стефана Немање, познат нам по поузданим изворима, био је као и први боље нам познати зетски државни сабор, у исти мах и црквени и државни, рашки још више црквени неголи зетски, али по вољи владарској такав. Стефан Првовенчани је једини сведок о њему, но довољно сигуран. По његову разлагању у Животу Стефана Немање, сазвао је сабор сам велики жупан, на који је позвао „... своѥго архиѥрѣꙗ, Ѥвьдимиꙗ глаголѥма, и чрьньце съ игоумени своими, и чьстныѥ

иѥреи, старьце же и вельмоуже свои, ѡть мала и до велика ихь,... " (Šafařík P. J, Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův[2], Život sv. Symeona od krále Štěpána, 1868, 6). Ја из оваквога ређања учесника на сабору морам истаћи, како Стефан Првовенчани јасно вели да је Немања позвао, пре свих, на сабор свога епископа, Јефтимија. Такво означавање односа епископа према владару не би било на западу обично. Јер из „свога" мислим да се сме бар с довољно сигурности закључивати на неку потчињеност епископову владару. Што се, иначе, прво спомињу међу званицама служитељи цркве па тек онда световна господа, то није никакво чудо, али је веома занимљиво што се међу властелом већ истиче разликовање малих и великих, јер свакојако то значе речи „ѡть мала и до велика ихь". Сврха саборскога састанка био је разговор о богомилској јереси, и сабор је, изгледа, једино и сазван „на ѥресь тоу лоукавоую" (7). Врло лако би било рећи да је, према томе, био само црквени. Но ја се устручавам то казати, јер је у ово доба веома тешко одредити где престаје круг рада цркве, а почиње државе, и нарочито за овај случај, где се ради о богомилској јереси, која је доиста претстављала и црквени и државни проблем. Ако би, опет, ко помислио да се овај сабор мора сматрати као државни већ због тога што га сазива велики жупан а не епископ, он би био на сасвим погрешном путу. Нарочито у овом случају. Стефан Немања се ван сваке сумње много угледао на византинске цареве, а они су сматрали као свој најпречи задатак чување чистоће православља. Велики међу царевима византинским, Алексије I Комнин, издао је чувену новелу против богомилске јереси, која је добро позната и у српском преводу. Може бити да је она била потицај и Стефану Немањи да у својој земљи рашчисти с богомилством, заиста подједнако опасним и за цркву и за државу. Јер мало се може веровати речима Стефана Првовенчанога да се Немања тобоже много изненадио када је тек том приликом дознао, како је немила јерес отровала сву његову земљу. На сабору је око питања кривоверства настала велика распра („и распри велицѣ бывьши", 7), од чега је — како сам већ разложио — због неспретнога израза Константина Јиречека за религиозну распру као да је то била дебата, настала погрешна претстава у нашој науци о некој тобож-

ној политичкој дебати на овом знаменитом сабору. Ње, доиста, није било. Епископ Јефтимије призвао је на сабор једну властелинку, удату за богомила, која је богомилску јерес тако описала да је учеснике сабора јако против ње распалила. Ја морам своје читаоце потсетити да и ова епизода много сећа на Византију, јер су и тамо најстрасније бранитељке чистога православља редовно биле женске. Епископ Јефтимије је то тачно знао и вешто се послужио дубоком вером ове српске властелинске жене. Стефан Немања се, по речима свога сина, договарао с члановима сабора („съвѣсѣдовавъ се", 7) о томе шта треба учинити против јеретика, али одлуку је створио сам. Није ју сабору препустио. По православном схватању, он није ни могао друкчије чинити као обавезни бранич православља. Учесници сабора, уосталом, нису у то доба имали ни на западу право предлагања и одлучивања на саборима, а у Византији су чланови дворских и државних скупова у овим временима могли још мање на то мислити. Владар је сам имао сву иницијативу у својим рукама. Он је чланове сабора, по својој увиђавности, питао за савет, а одлучивао је о свему он сам. Тако је поступао и Стефан Немања. Све што је овом приликом учињено против богомила, истиче само из његове власти.

Овај из животописа Немањина први познати српски државни сабор много је утицао и на слике сабора у српском сликарству, иако су на њима на једној страни насликани православни, правоверни, а на другој, полуверни, римокатолици, пошто је богомилска јерес од Стефана Немање била у рашким земљама мања, и само се с времена на време јављала. У средини композиције је српски владар, пред чијим се очима одиграва „распра" правоверних и полуверних. То је верска препирка, а не политичка дебата.

Овај знаменити сабор не спомињу у својим животописима Стефана Немање ни св. Сава, ни Теодосије, ни Доментијан, но код овога последњега има, међутим, вест о једном састанку дворјана и чиновништва после повратка потере, која је пошла за Растком у Свету Гору. Ја у овоме састанку не могу да видим државни сабор, јер се међу члановима, мислим, не спомињу властела и јер није било на њему никакве радње која је обављана на државним саборима[1]). До-

[1]) Упор. *Радојчић Н.*, а. с., Šišićev zbornik, 1929, 483. *Т. Тарановски*

ментијан је тај састанак, ево, овако забележио: „и призвавь (sc. Стефан Немања) сьвръстьницоу свою и сыны своѥ и дьштери и вьсе власти царьства своѥго великыѥ и малыѥ, десетьникы и петидесетьникы и сътьникы и тысоуштьникы, и вьсакыимь веселиѥмь овьвесели вьсѣхъ и дарьми обьдаровавь, и вьсе работьныѥ свободивь и оубогыимь и маломоштьныимь и слѣпыимь и хромыимь и прокаженыимь вьсѣмь вьсакь доволь подавь" (ed. Ђ. Даничић, 1865, 28—29).

На раније српске државне саборе у Зети много је налик сабор на коме се Стефан Немања одрекао великожупанскога престола и поставио на њега свога средњега сина Стефана. Сличност је највише у томе што се ова промена на престолу обавља пред сабором, а разлика је опет велика што о престолу одлучује само владар, не сабор. То није нека нарочита српска особина[1]). Тако је било у ово доба и у словенским и у околним земљама, где је испрва сабор обављао, истина, ограничени избор владара, а касније је владар сам вршио право десигнације. Када је тако било, н.пр., у Пољској и у Угарској, онда је такав начин развитка узласка на престо још разумљивији у Рашкој, која се је много угледала на Византију, где је било традицијом и правом утврђено да владар за живота одређује себи наследника[2]). Животописци Стефана Немање и св. Саве имају веома занимљиве вести о овоме државном сабору. Стефан Немања, припо-

---

није био мога мишљења, него је веровао да је овај састанак био државни сабор (о. с., 169—170). Ја сам му раније одбијао карактер државнога сабора само због тога што на њему није било никакве радње која се обично обављала на сабору. Сада сам томе разлогу, како се види, додао још један — што се међу учесницима, држим, не спомињу властела. Остајем, дакле, при своме мишљењу. Можда бих чак смео рећи да је овај састанак био замена свадбене части сину који је оставио овај свет. Или да то није оплакивање принца одбеглога у монахе и уобичајена част после тога? Српски државни сабор ово заиста није био.

[1]) У ранијим временима тако је било и на западу: Под Меровингима је постојало свечано признање новога владара од стране великаша, „mais ce n'était point du tout une élection ni une confirmation", *Esmein A.—Genestal R.*, Cours élémentaire du droit français, 1921, 60 с најважнијом литературом.

[2]) О улози старога владара приликом ступања новога владара у дужност: *Mitteis H.*, Die deutsche Königswahl, ihre Rechtsgrundlagen bis zur goldenen Bulle, 1938, 29 и д.

веда Стефан Првовенчани, „призвавь кь себѣ подроужиѥ своѥ и сыны своѥ и архиѥрѣа своѥго, калиника рекомаго, и прѣставникы дѣломь и кнезе земьли своѥ, иже надь властьми, воѥводи же и воины, глаголаше кь нимь". (ed. P. J. Šafařík, 12). Давно је желео, рекао је, да пође за Христом, и сада је дошао час томе. Он одлази, а место себе оставља сина свога Стефана да влада: „и вьставь сь прѣстола своѥго, и прѣдасть и ѥмоу сь вьсакымь благословениѥмь". (Ibidem). Стефан Немања је то учинио пред државним сабором, на којем су били династија, епископ, чиновници и војници. Ови су, разуме се, властела[1]). То се сасвим сигурно види из сјајнога приказа овога сабора од св. Саве: „И тако пославь сьвькоупи благороднꙋю си дѣт'цоу и въсе избраныѥ си болꙗре, малыѥ и великыѥ, . . ." (ed. В. Ћоровић, 1928, 155). Дакле, на сабору су били чланови династије и властела, мала и велика, но одлуку је створио сам Стефан Немања и сам одредио свога средњега сина за наследника („избра благороднаго и любимаго сина, Стефана Неманю, ѿ Бога вѣнчанаго зети кирь Алеѯїа цара грьчьскаго, сего прѣдасть имь глаголи: Сего имѣите ꙋ мене мѣсто, корѣнь благы изышьдь изь оутробы моѥ, . . ." (Ibidem, 157). Али, као да св. Сави то још није било доста јасно, он додаје, како је сам Немања посадио Стефана на престо: „и сего посаждаю на прѣстолѣ оу Христовѣ дарованомоу ми владичьствѣ". (Ibidem, 157). Сам га је венчао владарским венцем и благословио: „И самь вѣнчавь ѥго и благословивь ѥго изрѣднѣ, . . ." (Ibidem). Потом га је поучио да буде блага срца према повереном народу, да се стара о црквама и о њиховим служитељима. Нато је призвао Вукана, благословио га, „и поставн ѥго кнеꙃа велїа и вьлоучи ѥмоу землю доколь'ноу и сего

---

[1]) *Т. Тарановски* као да је веровао (о. с., 187), како ја држим да је Немањино чиновништво и војништво било ван властеоскога круга. Не, то ја не мислим. Чиновништво је у доба првих Немањића несумниво било већином узимано из редова властеле, но исто тако нема сумње да је већ и тада било чиновника који нису били рођени као српска властела; за каснија времена то је добро познато. Још је истицао Тарановски, како у ово доба уопште није било чиновништва у данашњем значењу те речи. Наравно да га није било, али то је најкраћи израз да се означе лица која врше делом приватну службу око владара а делом на њих пренесене јавне функције. Тако се чини у целом свету за иста ова времена и за иста оваква лица, с једнаким функцијама. Све ради краткоће израза.

заповѣди и томоу давь". (Ibidem). Онда их је обојицу ставио пред себе и посаветовао их. Обраћајући се Вукану, рекао је: „Семоу, ꙗко и ѿ бога и мною посаждена на прѣстолѣ моемь ты повиноуи се и въ послоух' емоу боуди". (Ibidem, 159). То је прво њему рекао да би га, ваљда, као старијега утешио, а онда се окренуо Стефану и казао му: „Ты же пакы владичьствоуи не прѣѡбиди брат'ца своего, нъ имѣи его въ почьсти". (Ibidem). После њега описује св. Сава дирљив опроштај Стефана Немање са синовима, с властелом и са свим народом. На крају овако опширно приказанога рада на сабору чинило му се да мора поновити главни догађај пред сабором, па овако завршује: „И по семь, ꙗкоже и прѣжде писахѡмь, прѣдасть имь еже и въ нихъ царьствовати възлюбленнаго сина своего Стефана Неманю, и сътвори оуклонити се нарѡдоу". (Ibidem, 159—160). Сабор је био сазван да му Стефан Немања саопшти, како он силази с престола и како оставља место себе на престолу свога сина Стефана, зета византинскога цара. Он га је пред сабором узвео на престо и учинио га великим жупаном, а најстаријега сина Вукана прогласио је великим кнезом. Радећи то, он је вршио, како је истицао, божију и своју вољу са својим престолом. Сабор је, како се види, био само изближе гледалац онога што је владар чинио, док је народ издаље посматрао знамениту промену на престолу. Кратку вест Стефана Првовенчанога о овоме сабору складно, дакле, допуњава опширни опис св. Саве, коме нове и важне појединости додаје Теодосије. Он га је овако описао, и то као велики савет: „И абие написоують се ѡть него (sc. Стефана Немање) повелѣніа, и исходеть по вьсеи власти дрьжавы его съзывающте ипати и воеводы, тысоущтьникы и сътникы и прочіихъ благорѡдныихъ, вь коуиѣ же и малыихъ сь великыми". (ed. Ђ. Даничић, 1860, 36). Ја морам уз ове Теодосијеве речи особито истаћи да је само владар сазивао сабор, даље да га је сазивао писменим путем (што значи да су примитивни односи у држави већ били прошли) и, напослетку, да је позив важио као заповест. У историчкој науци — наравно, и у правној — много се претресало питање да ли је учествовање на државним саборима била дужност или право. Из јасних речи Теодосијевих излази несумњиво, што се у разборитој науци и онако одавно зна, да је то била

поданичка дужност, јер је Стефан Немања слао учесницима заповест, „повелѣнїа". На првом месту је, види се, позивао чиновнике, највише, наравно, војничке, које Теодосије пажљиво ређа и још додаје знамените речи „и прочїихь благородныихь", које несумњиво доказују да су и чиновници били властела, које он, према овоме месту, дели на чиновнике и нечиновнике. У овоме државноме сабору гледао је Стефан Немања, као и сви тадашњи владари, богодаровани савет, па је затоословљавао учеснике с речима: „любимыи мои и богомь дарѡваныи сыне". (Ibidem, 37). Хвалио их је како су му били покорни и верни („бывше кь мнѣ благопокорникы и вѣрою добропослоушливы бысте" Ibidem, 36) и молио их да буду такви и према његову сину Стефану, кога им место себе поставља за владара: „егоже вамь мѣсто себе поставимь". (Ibidem, 37). Јасноћа, којом је Теодосије описао успон Стефанов на престо, савршена је. Ја много жалим стране научењаке који су се заиста горко намучили око питања наследства престола у ово доба што им Теодосијев одлични опис већином није познат. Он би многу сумњу о владарском праву да сам десигнира наследника отстранио, наравно, у вези с осталим, раније споменутим, српским изворима. А државни сабор? Учесници су се поклонили пред новим владаром и пожелели му дугу владу: „всѣмь благороднымь поклонишим се, и ѡть бога живѡть емоу просеште и глаголюште: мнѡголѣтно боуде и боудеть". (Ibidem, 39). То је сасвим онако како се у таквим случајевима чинило и иначе, а нарочито у Византији, наравно, по древним традицијама које нису само византинске, чак ни само грчке и римске, него потичу из давних времена и прастарих обичаја, разуме се, највише источњачких. Византија је — и у овом случају — била само посредник, са сасвим разговетним сврхом — да се владарски углед што више узвиси. Српски државни сабори у Зети, да најопрезније кажем, не би били никада овакви само посматрачи промене на престолу као што је био овај рашки сабор, који је гледао како је Стефан Немања посадио на владарски престо свога сина Стефана, венчао га и благословио. Црта развитка српскога претставничкога тела кретала се сада у правцу смањивања његове моћи и дизања владарске силе.

Ако би се веровало Доментијану, коме се — по моме

мишљењу без довољно разлога — све више вера поклања, онда би улога сабора при ступању Стефана Првовенчанога на престо била још незнатнија, управо никаква. По њему би могло изгледати да се је Немања, „божиимь благоволениимь и прѣчистыѥ богородице, и светыимь прозрѣниимь“ (ed. Даничић, 1865, 41) одлучио на свој знаменити корак да сиђе с престола и да га преда сину Стефану. Велим, могло би изгледати, јер постоји — истина незнатна — могућност да се цело његово приказивање ове промене на престолу схвати само као последица невештог приказивања, поремећенога ὕστερον πρότερον - има, тако честима код Доментијана. По његову низу догађаја Немања је сам поставио Стефана за владара „избра благовѣрнаго сына своѥго Стефана, и сьтвори ѥго самодрьжавьна господина вьсемоу владычьствоу своѥмоу, и вьставь сь прѣстола своѥго и прѣдасть и ѥмоу сь вьсакыимь благословениѥмь своимь, благослови ѥго глаголѥ: ...“ (Ibidem, 41—42). Немањин благослов, који даље долази, књижевно је заиста леп. Али, да ли је тачно разлагање Доментијаново, како се овај знаменити чин обавио без сабора? У животопису Стефана Немање он сабор никако и не спомиње, него после дивних речи благослова одмах прелази на монашење Немање и његове жене Ане. У животопису св. Саве разлагање је, међутим, мало друкчије, а што се сабора тиче сасвим ново. И на овоме месту пушта Доментијан Немању да сам постави Стефана за свога наследника: „избравь благовѣрнаго сына своѥго кырь Стефана, и сьтвори ѥго великаго жоупана, самодрьжавьна господина вьсемоу отьчьствоу своѥмоу, и посади ѥго на прѣстолѣ своѥмь, и прѣда ѥмоу вьсе стадо своѥ словесьноѥ, ꙗко самь имавь область о немь, тако и сыноу своѥмоу область вьсоу прѣдасть о немь промышлꙗти и соудь творити богомь наставлꙗѥмь, онь же сьбравь вьсе власти царьства своѥго, вельможе великыѥ и малыѥ, десетьникы и петидесетьникы и сьтьникы и тысоущьникы, и вьсакыимь веселиѥмь обьвеселивь вьсѣхь, и дарьми одаривь...“ (Ibidem, 151—152). Све ово је сасвим налик на онај састанак после одласка Расткова у Свету Гору, описан скоро истим речима од Доментијана и малочас од мене наведен. Ја намерно нисам хтео кидати ово разлагање да би се тачно видело, како Доментијан тврди да је Немања сазвао сабор тек после предаје престола сину Стефану. Сабор је, по њему, само почашћен

и обдарен, а сиротиња и болесници обасути су поклонима. Стефан се у вези са сабором спомиње само утолико што Доментијан вели да га је отац том приликом благословио, заједно с осталим службеницима: „вьсѣмь вьсакыи доколь подавь, и благословивь имь господина вьзлюблѥнаего сына своѥго великаего жоупана кирь Стефана, сь вьсѣми слоугами своими, и остави ѥ на божии воли", (Ibidem, 152). Одмах за овим речима прелази Доментијан на опис монашења Немање и његове жене Ане. Дакле, на сабору би се обавила само част и даривање, пре свега саборских учесника, а онда сиротих и болних. Осим тога, пред сабором би Немања благословио свога сина Стефана и заједно са женом се замонашио. Да ли би се сабор заиста само ради тога сазивао? Ја мислим да је ближе истини веровати да је Доментијан сазив сабора бацио у касније време него што је то стварно било. Према томе, овај сабор не би био никакав нов, иначе нам непознат, него онај исти сабор на коме се Немања одрекао престола, предао га своме сину Стефану, благословио њега и сву земљу и сав народ, а он се сам са женом замонашио. Доментијанов сабор, сазван тек после силаска Немањина с престола, последица је, мислим, само његове историчарске невештине, или, ако се хоће, књижевничке слободе, један од његових многих ὕστερον πρότερον-а. Ја га не могу унети у низ српских државних сабора само на основу оваквога заиста збуњеног начина приказивања Доментијанова.

Није ми много лакши положај ни са састанком о коме је реч у животопису Стефана Немање од св. Саве пред одлазак Немање, тада већ старца Симеона, у Свету Гору. По речима св. Саве Немања се пред свој растанак са Србијом прво помолио Богу, онда је послао по своје синове и властелу, благословио их други пут, и потом отишао у Свету Гору: „И се рекь посла по богодарована емоу сина и съвькоупивьмa се има и съ вьсѣми соущими властели и бωлари и пакы въторое благословеніе имь давь и ωтиде ѿ соуда оу Светоу Гороу, ..." (ed. Ћоровић, 1928, 163). Ја мислим да је ово био само састанак династије и дворјана, никакав државни сабор. Стефан Немања тада више није био владар и уопште није могао сазивати сабор, а држим да га као монах не би хтео ни окупљати око себе. Он се већ био од-

рекао овога света и свих његових брига. Није могао сазивати државни сабор, али је, пред полазак, могао окупити око себе своју децу и своје прве сараднике, дворјане, да их благослови. То и монах може́, и то му и приличи [1]).

Једини познати нам сабор из доба владања Стефана Првовенчанога био је онај на коме је, по Теодосију, он крунисан за српскога краља. Иако је Теодосије једини извор за овај државни сабор, ипак о њему̀ не може бити никакве сумње, јер као што се промена на престолу редовно обављала у сабору, тако је било и с крунисањем, ако се оно није извршило одмах приликом ступања на престо. Како год се Стефан Првовенчани крунисао за краља и колико год се пута то догодило, његово крунисање је несумњиво извршено у присуству државнога сабора [2]). Тај свечани чин се обавља редовно пред претставничким телом, а нарочито се не може ни замислити узвишење на краљевство и прво крунисање рашкога великога жупана краљевском круном без српскога државнога сабора. Зато је Теодосијево разлагање о сабору приликом крунисања Стефана Првовенчанога важно, и због слике овога државнога сабора, како га је он претставио, и због питања о веродостојности овога писца, нарочито када се држи на уму како Доментијан, говорећи о Стефанову крунисању, државни сабор уопште и не спомиње [3]). Теодосију је било добро познато да Стефанова крунисања није могло бити без српског државног сабора, и он га овако описује и овакву му улогу приликом крунисања приписује: **„Скоро жє и съ вьсѣми лѣпотами подобними иже въ Житчи великои цръкви съвръшенѣ бывши, повелѣваеть светыи архїепископь братоу самодръжцоу Стефаноу съ высѡкыми и съ всѣми благородными тамо прїити, и абїє ѡть нєго повелѣнїа вь все власти дръжавы єго послают се, съзывающе ѹпаты**

---

[1]) *Т. Тарановски* је мислио да је и овај састанак био државни сабор. (о. с., 171). Њему се чинило да ја оштром критиком смањујем број српских државних сабора, па ја хтео и у овом састанку видети прави сабор, о коме је веровао да је још „једна манифестација јавноправног обичаја сазивања сабора, а који се обичај може сматрати као стабилизиран већ за владања Стефана Немање". Ја остајем при своме мишљењу, тим пре што је наведени разлог против њега сасвим слаб и не асан,

[2]) Упор. *Радојчић Н.*, Свети Сава, Годишњица, XLIV, 1935, 31–33.

[3]) *Доментијан*, ed. Ђ. Даничић, 1865, 204 и 228.

и воеводы, тысоуштникы же и сьтникы и малыхь вь коуиѣ сь великыми, светыи же архїепископь вьсе свое пакы епископы, игоумени же и вьсе црьковные слоужителе сьзываеть, . . ." (ed. Даничић, 1860, 141). Теодосије, наравно, истиче да је потицај за сабор дао Сава, јер он његов живот описује и њему приписује све знамените радње у српској цркви и држави. Па ипак вели да је само потицај пошао од њега, али световне чланове српског државног сабора могао је, и по њему, сазвати на сабор само владар. И он их је позвао писменим путем, док је Сава сам сазвао свештенство. Теодосије прво говори о световним члановима српскога државнога сабора, па тек онда о духовним. Овакав ред би, мислим, на западу био немогућ. Тамо би се морала прво споменути духовна господа, како се, уосталом, и код Срба редовно чини, и занимљиво је да је овакво низање чланова сабора у ово доба уопште могуће. По Теодосију су световни чланови српскога државнога сабора властела, код којих он истиче нарочито оне који су вршили и државну службу, управну и војну. Властела су, наравно, и овде споменута као виша и нижа, иако би се по тексту могло мислити да се то тиче чиновника. Но биће да је тако и било, и да су редовно виша властела обављала и више службе. Свештенство је позивано само од својих врхова па до игумана, ниже не.

На сабору је, по Теодосију, Сава држао збиља дубоко смишљен и сјајно распоређен говор о жртвама које је учинио ради своје земље и свога народа. Потом би прешао на главни предмет свога обавештавања — Стефаново краљевство. Рекао би члановима сабора „мнози вь вась начелници и власти, ипаты же и воеводы, мнозы же и жоупаны мали же и велици". (Ibidem, 142). Зато није лепо, настављао би, вашему владару „единоименитоу быти же и звати се". (Ibidem). Нека и не буде тако, завршио би, него, како је он по божијој вољи постављен за главу цркве, тако „и вами о бозѣ миромь обладаюштаго вѣнцемь царствїа оукрасити подобно ѥсть, и се вь вашоу чьсть и похвалоу, славоу же и величьство". (Ibidem, 142—143). Тако би им он разложио потребу и корист издизања Стефанова изнад осталих власти и крунисање за краља. Сабор би то све само прихватио, без икакве, наравно, расправе: „Вьси же оуслышавше ꙗко благо и сь болѣзнию по нихь слово его, оумилише се вь немоу ра-

достию поклониш е се". (Ibidem, 143). Поклон чланова сабора значио је саборски пристанак. Ништа се друго од сабора није ни очекивало, ни тражило, и он је заиста само могао дати своју сагласност на саопштену жељу, која је била — то се знало — одлука. Нато би Сава приступио чину крунисања Стефана Првовенчанога, како га Теодосије описује, и када је он брата крунисао, миром помазао и за „кралы срьбскаго" прогласио, „благородным же и всѣмь людемь поклоншим се, и многолѣтїе оть бога просеште емоу и глаголюштим: боудеть и боудеть". (Ibidem, 143). То је скоро исти начин проглашења владара као у Византији, не много, уосталом, различит ни од владарског крунисања на западу у раном средњем веку. Теодосије чак спомиње међу акламантима не само властелу, него и све људе, и ја јамачно нећу погрешити ако у тима „свима људима" гледам остали српски народ. Значи, у овом случају Теодосије није претстављао права властеле много већима од осталих Срба — они су акламирали владара у цркви где се држао сабор, а народ пред црквом. Све као и на западу. После прогласа краљевства долазила би, по Теодосију, част, и онда дарови.

На првом делу државнога сабора обавио би се, по овом опису, државни посао, проглашење Србије за краљевину и крунисање владара. Теодосије као да намерно зове овај део састанка „сабрање", а тек његов наставак му је „сабор". На њему је обављен црквени део састанка, утврђивање вере и увађање добрих обичаја. То би, дакле, био дуг сабор, као онај древнога краља Светипука (Будимира), с том разликом што нам је овај тачније описан и што су на ономе прво обављени црквени послови па тек онда државни, а овде је обратан случај. Ко би и у томе гледао јачи утицај Византије, с првенством државних послова, јамачно не би погрешио.

Приликом узласка на престо наследника Стефана Првовенчанога, краља Радослава, српски извори уопште не спомињу државни сабор као тело које би бар признало новога краља. Веома је тешко рећи, да ли је то само случајан пропуст код наших писаца, или су они мислили да сабор уопште није потребно ни спомињати, када је Стефана наследио његов најстарији син, или је то, можда, још јачи знак грчких схватања у српској држави о величини и обиму владарске власти. У Жичкој повељи зове Стефан Првовенчани

свога најстаријега сина Радослава „по божиеи милости намѣстьникомь ми“ (ed. F. Miklosich, 1858, 11). Дакле само по божијој милости. А Теодосије вели, како Стефан Првовенчани на самрти није хтео сам располагати с престолом, изговарајући се: „кралевьство не мое, рекшоу, нь божїе ѥсть и… брата моего“. (Ibidem, 161). Но то је, наравно, само изговор. Владари су се тада веома спретно заклањали за божију вољу када год су хтели своју спроводити. Сава сам као да није мислио да је мишљење његова брата тачно, јер кад га је повратио у живот, он му је привео најстаријега сина Радослава и рекао да му он преда краљевство а Сава да ће га благословити: „тогда же и старѣишаго сына его Радослава вь роукоу его приведь, и кралевьство дати томоу светыи велить, ѡн же: азь властїю скїптра, ты же молитками благословенїе“. (Ibidem, 164). Није чудо што Теодосије и овде приписује иницијативу Сави и вели, како је тек он рекао брату нека преда краљевство Радославу. Тим је ипак признао да је сам Стефан располагао с краљевством, који је брата и послушао, па предао власт своме сину силом свога скиптра. Владар, дакле, потпуно по својој вољи располаже са својим престолом. Сабор — да и то кажем — можда није могао бити при овој промени на престолу и зато што га је било немогуће сазвати, пошто је Стефан тек на самрти предао власт сину, а заиста није могао знати када ће га стићи самртни час. Тако ја држим као највероватније да сабор уопште није присуствовао промени на српском владарском престолу након смрти Стефана Првовенчанога.

Извори нам не допуштају ни донекле оправданих слутњи о томе, да ли су чланови сабора негодовали због оваквог попуњавања престола. Одвише мало знамо из српске прошлости ових времена, а да би могли на ово питање дати вероватан одговор. Не можемо поуздано рећи чак ни то да ли је за владе краља Радослава уопште оджан који српски државни сабор. Хронологија времена његова владања није ни данас потпуно сигурна, а наши животописци не могу нам много помоћи да је утврдимо, пошто хронолошка дата заиста нису њихова најјача страна. По Теодосију и Доментијану не смемо рећи да је за владе краља Радослава уопште одржан иједан српски државни сабор, док би по архиепископу Данилу II изгледало као сигурно да је краљ Радо-

слав још владао када је архиепископ Сава сишао са свога престола и претставио српском државном сабору свога наследника Арсенија I, кога је сам одабрао. Ја ћу поћи за Теодосијем и Доментијаном, ближима временима св. Саве, и сместити овај сабор у доба владе краља Владислава. Радослав, изгледа, није уопште излазио пред српски државни сабор и као да се уопште није много паштио око тога да би придобио властелу за себе. Последице нису изостале.

Теодосије отворено и смело сведочи, да су властела збацила краља Радослава с престола. Не би било неумесно изрећи слутњу, с питањем: Да ли, можда, зато што га на сабору нису ни признала за краља? Теодосије не би давао права на позитиван одговор. По њему су властела срушила краља с престола због тога што нису била задовољна с његовом памећу: „властєлѡмь жє о нєсьставлєнїи оума єго нєгодовавшимь, и ѿть нєго ѿтьстоупльшимь, кь мьнишємоу братоу єго приложьшим сє Владиславоу". (Ibidem, 177). Властела су се, држим, заклањала за традицијом утврђени принцип идонеитета, по коме владар, истина, мора бити из владарске породице, али не онај који би (као најстарији члан династије или као прворођени владарски син) имао највише формалнога права на престо, него онај који је најспособнији. Тако су они заменили Радослава с његовим млађим братом Владиславом; јамачно се не греши ако се тврди да је ова промена на престолу много зависила од тадашњих српских суседа — ослонац краља Радослава, његова епирска тазбина, нагло се срозавала са своје моћи, а Владислављева тазбина, бугарско царство, налазило се у моћном залету своје силе. Да ли је сабор бирао Владислава за краља или га бар признао у власти? Архиепископ Данило II прво вели за овога краља: „приєть прѣстоль кралєвьства" (ed. Ђ. Даничић, 1866, 5), па као да му се то није чинило довољно јасно, одмах затим проширује своје разлагање: „приємь самодрьжавноє и крѣпькоє кралєвьство срьбьскыє зємлє и поморьскыє". (Ibidem). Ни избор на сабору ни саборски пристанак на свршен чин уопште се не спомињу. И ја мислим да ради њих српски државни сабор уопште није могао бити у потпуности окупљен већ због тога што Сава, као митрополит Србије, са целим свештенством, не би хтео у таквом послу учествовати. Па јамачно није ни учествовао. Он

се чак расрдио на синовца због начина којим је доспео до краљевског престола и отворено показивао своје негодовање, док се са свршеним чином ипак није морао измирити. Теодосије спомиње, у овој прилици, краља Владислава као „незаконикѣ и развоиничьскы власть въсхытивша“ (Ibidem, 178).

И када се Сава помирио са свршеним чином, није то учинио на сабору и у пуној форми, јер би тиме, ван сваке сумње, дао потицај и оправдање за самовољно збацивање једнога владара и натуривање другога, што не би било на корист мирнога и складнога развитка Србије, за којим је он тежио. Према томе, моје је мишљење да и краља Владислава није бирао српски државни сабор и да га чак није, формално, ни у власти признао.

За владања краља Владислава имају његову времену најближи српски извори вести само о једном државном сабору, на коме је проглашен за архиепископа Србије Савин наследник Арсеније I. Вести о овоме сабору веома су занимљиве. Нејаснији је, да тиме почнем, наравно, Доментијан. Из његових се речи не да разабрати с пуном сигурношћу ни о каквом се сабору ради — црквеном или државном. Ево његова разлагања: „и сьбравь сьборь свои светыи, богоизбраныѥ светителѥ своѥго отьчьства и чьстьныѥ игоумены и богоносьныѥ чрьньце и христолюбивыѥ люди и богомысльна чеда своѥго отьчьства“. (Ibidem, 296). Сабор би био несумњиво црквени, кад се не би на крају спомињала „и богомысльна чеда своѥго отьчьства“. То значи, мислим, да је и Доментијан хтео рећи, како сабор није само црквени, него да је на њему било и световњака, наравно, који су имали права присуствовати сабору. Теодосије то сасвим јасно вели. Он чак и не спомиње духовне чланове сабора, јер вели о Сави: „призвав же... Владислава кралꙗ и благородныихь его великыхь...“ (Ibidem, 180). Док се они у саставу сабора не слажу, у одређивању његова круга рада потпуно су сагласили. И Теодосије и Доментијан, наиме, сасвим сложно тврде да је избор свога намесника обавио сам Сава и да је сабор сазван само ради тога да би на њему био проглашен Арсеније I за његова наследника на српском архиепископском престолу. Њихове кратке вести одлично потврђује опширно разлагање архиепископа Данила II у животопису Арсенија I. Сава је изабрао, разлаже он, свога наследника и

тешко га приволео да се прими велике части: „И по семь прѣосвештеныи кирь Сава повелѣ сьбранынимь быти вьсѣмь чедомь єлико дрьжавы єго вь славноую архиєпископию Жидьчоу, оть малыихь даже и до великыихь...“ (Ibidem, 248). Сазвани сабор ван сваке сумње није само црквени, него су, чини ми се, и овде чак више истакнути световни чланови неголи духовна лица, мада би сазивач био сам митрополит, што је веома тешко веровати. Сава, по Данилу II, није претходно пустио ни црквене достојанственике да бирају новога митрополита, па је, наравно, још мање могао приступити избору на овоме мешовитоме сабору. Није му ни приступао, него је обавестио учеснике сабора да оставља Србију, како би обишао Света Места „и вь мѣсто мене оставлаю вамь сего блаженааго быти вамь оучителꙗ и наставника“. (Ibidem). Ни српски краљ, по Данилу II, Радослав, није се мешао у избор митрополита, а исто тако ни сабор. Сава је посветио новога архиепископа Арсенија I, а сабор му је отклицао многолетствије. То му је сва улога. После тога је била велика свечаност и част, на којој су били са Савом краљ и цели сабор, која се завршила делењем дарова: „вь ть же дьнь... кирь Сава сьтвори велико трьжьство и радость сь благочьстивыимь кралємь Радославомь и сь вьсѣмь сьборомь отьчьствиꙗ єго, и даровании многа раздасть вьсечьстьныимь єпископомь и игоуменомь и вьсѣмь вельможамь благочьстиваго кралꙗ“. (Ibidem, 250). То је уобичајени завршетак рада не само тадашњих српских државних сабора, него и претставничких тела на томе степену развитка уопште.

Српски државни сабори у доба првих Немањића нису више народни сабори, него су зборови високога клира, више и ниже властеле и чиновништва. Народ је, може бити, присуствовао само издаље саборисању, нарочито на његову крају. Државни сабор се у овим временима сазивао већ писмено. Учесништво на сабору било је јамачно уређено само традицијом. Долазак на сабор и учествовање у саборисању није било никакво признато право, него озбиљна поданичка дужност. Круг саборскога рада није био одређен. Иницијатива је била само у владара. Као што су некада византински владари — можда и тада — износили пред народне претставнике најважнија државна питања, тако су несумњиво чинили и први Немањићи, који су се више угле-

дали на Византинце него што су се поводили за старим зетским традицијама. Владар је тражио савет од сабора, али се није морао по њему равнати. Сам је одлучивао. Сабору је остајало само да у знак свога признања акламира владарске одлуке (εὐφημεῖ) и да на тај начин покаже свој пристанак (συναίνεσις, consensus.)[1]) У Византији се на ово пазило, особито у ранијим временима, нарочито при променама на престолу, разуме се највише онда када се с владарем мењала и династија. Иначе се у доба првих Немањића саборски пристанак није увек тражио ни при доласку новога владара. Они су сами одређивали наследнике, наравно из своје династије, или су их властела силом изводила на престо, као некада демос у Византији или, позније, византинска војска или дворске клике. У саборскоме раду нема ни код Срба у ово доба, као ни иначе, утврђеногa поступка. Све је још у развијању. Ни круг саборскога рада није, према томе, тачно одређен. Нема, међутим, никакве сумње да пристанак сабора на владарске одлуке у очима народа много вреди. Владарске су одлуке обавезивале на послушност већ саме собом, али милије им се покоравало ако су имале за собом народни пристанак преко сабора. Зато су владари у истим случајевима различито поступали и ради истоврсних послова једанпут су сазивали сабор, а други пут опет нису. Поступали су по разлозима политичке природе, вођени психолошким просуђивањем положаја, а не по тачно утврђеним уставним прописима. И углед сабора је, по томе, био различит. Било би сасвим противно стварном историјском развитку, ако би се тврдило да је моћ српског државног сабора непрестано расла или да је стално опадала, као што се то радо чини. Углед сабора стојао је највише до моћи и угледа онога ко га је држао у руци — владара или митрополита, наравно само св. Саве у ово доба. Ја ни мало не сумњам да је стварно од личности Стефана Немање и св. Саве много зависило што су рашки сабори за првих Немањића тако покорни и толико предусретљиви према жељама својим великих вођа. И решавање питања црквене науке и управе на познатим државним саборима (богомилско питање и признање Арсенија I за архиепископа) разумљиво је само због велике моћи и угледа Сте-

[1]) *Manojlović G.*, Carigradski narod („demos") od god. 400—800 po Is., Preštampano iz „Nastavnog vjesnika", XII, 1904, 57 и д.

фана Немање и његова најмлађега сина, пошто су они у црквеним питањима показивали особито занимање.

По свом саставу српски државни сабори овога доба сасвим су налик на остале тадашње саборе словенских и околних држава младих народа, а по своме кругу рада и по свом односу према владару они показују много сличности с византинским дворјанским и чиновничким састанцима, свечаним скуповима, који су били постали више символични него-ли стварни претставници народа. Веза између рашких државних сабора и ранијих зетских државних сабора несумњива је. У Раши је традиција зетских државних сабора настављена, али под моћним утицајем ближега византинског државнога средишта и у сасвим друкчијим односима православне цркве према држави него што су били односи римокатоличке цркве према државној власти у Зети.

VII

Српски државни сабори у доба краља Уроша Великога и његових синова Драгутина и Милутина

Ако би се коме чинило да је број српских државних сабора за првих Немањића сасвим незнатан, а наше знање о њима потпуно оскудно, он би био на сасвим погрешном путу. Број познатих сабора у осталим, особито словенским, земљама ових векова редовно је још мањи, а знање о њима није нимало пространије и поузданије [1]). Напротив, сме се рећи да су нам из српске прошлости XI—XIII в. државни сабори боље познати него што је то редовно случај за ова времена. Извори су о њима, истина, једнострани — само писци. У српским повељама ових времена нема уопште помена о саборима код Срба, а у нашој науци постоји мишљење као да вести о саборима сачуване у повељама много више вреде него оне у писцима. Повеље, међутим, почињу тек с добом краља Уроша Великога спомињати сабор. Ја високо ценим вредност повеља као историјских извора али се, наравно, не могу сложити с мишљењем по коме би српски писци били незнатнији извор за српске саборе неголи повеље. Вести код писаца, истина, такве су да их није увек лако тачно датирати, што је код повеља редовно лакше, но оне су, с друге стране, много обилније датима него помени сабора у повељама, где у најбољем случају дознамо годину сабора, неке врсте учесника и један одлучени предмет. Обавештења код писаца о саборима обично су пунија, и зато не треба вести о саборима код писаца и у повељама принципијелно делити као важне и мање важне, него се мора у сваком поједином слу-

---

[1]) Упор. *Kadlec K.*, Přehled ústavních dějin Moravy, 1926, 44 и 49—51.

чају утврђивати њихова веродостојност и важност. С особитом опрезношћу. Могло би бити да се у кога нашега писца увукла вест о сабору преписивањем или прегледањем туђега дела, јер они су то радили, а да се она уопште не тиче наше прошлости. Могућност постоји, али досад није утврђено да би иједну од вести о српским саборима код наших писаца требало због тога избацити. Они нису редовно прегледали своја дела из других, но писари повеља су се скоро увек слепо држали утврђених канцеларијских формулара и често их с потпуном несамосталношћу — наравно, у формалистичким деловима повеља — преписивали. Тако се је могло догодити да је у повељу прегледањем унесена вест о сабору који уопште није држан, и на коме та повеља није стварно ни издана ни потврђена. Могућности за то је, истина, мало, али она постоји. У жељи за што већим бројем српских државних сабора није се, међутим, на ову могућност код нас много ни мислило, нити се она при испитивању броја сабора озбиљно на уму држала. Ја морам и овде на њу упозорити, пре претреса српских државних сабора у доба краља Уроша Великога, пошто се с његовим добом почињу помињати сабори и у повељама српских владара. Раширено веровање, како су повеље извори прве руке и како се без бојазни од некритичности може све прихватити што у њима стоји, уопште је неумесно, а у овом случају нарочито. Зато ћу ја с истом систематичком неповерљивошћу проучавати и вести повеља о нашим саборима као и тврдње писаца[1]).

Како је краљ Владислав дошао на престо јамачно и због наглог опадања моћи епирске тазбине свога брата Радослава, тако је и он сишао с престола, када је моћ Бугарске, његове тазбине, ударила нагло унатраг. Властела су га довела на престо, а она су га и збацила, и довела његова млађега брата Уроша. Он као да је мислио да је то тако и у реду и као да се није много ни противио својој судбини; чини се у сваком случају мање неголи његова жена. Важну улогу сабора при променама на престолу, каква је била у Зети, узела су у Раши властела, кад су могла, и према принципу идонеитета, с особитим обзиром на разлоге спољашње политике, извршивали су промене на владарском престолу, јер им

[1]) Упор. *Hirsch H.*, Methoden und Probleme der Urkundenforschung, Mitt. d. österr. Instituts f. Geschichtsforschung, LIII, 1939, 1—20.

се чинило да је даље владање дотичнога владара опасно за државу. У примитивним друштвима тако се често чини. Тамо је владар одговоран за сва зла и за све опасности које стижу државу, и сурово друштво се не жаца да га склони с пута. Српска властела су поступала још отмено, како се то иначе чини — краљ Радослав је жив и здрав отишао из земље, али се брзо вратио и замонашио, а краљ Владислав, скинут с престола, остао је у Србији, и чак није био без утицаја. Па ипак српски сабор на овакве поступке не би могао пристати. Нарочито се не би могли сагласити с оваквим попуњавањем престола духовни чланови, претставници цркве, пошто је она бранич морала и заштитник традиција. С честим променама на престолу уносио се, заиста, осећај несталности и несигурности у свеколики државни живот. Није само св. Сава негодовао због начина како је краљ Владислав дошао на престо, него и сва црква, којој је мишљење њенога првога архиепископа било добро познато, и за њу обавезно. Зато ја и мислим да је највише због духовних чланова сабора било немогуће сложити састанак српског државног сабора, на коме би узурпатори престола били бирани или бар признавани. Ко би га, уосталом, сазвао? Српски државни сабор сазивао је законити владар писменим путем. Властела су могла силом краља збацити с престола и другога на њ подићи, али државни сабор нису могла сазвати. Свештенство, уосталом, на такав сабор свакојако не би ни дошло, мада су се властела при попуњавању престола строго придржавала древних традиција да нови краљ мора бити из владарске породице.

Архиепископ Данило II истим речима је испратио долазак Уроша на престо као што је учинио и за краља Владислава: „прикть прѣстоль кралквьства врать нго нареченыи великыи краль Оурошь". (Ibidem, 7). Иако га Данило II хвали како је био „ревьнитель... отьчинимь закономь и прѣданинмь" (Ibidem), међу која је ван сваке сумње спадао и избор краља, ако најстарији син није наслеђивао оца, или бар накнадно признање свршенога чина од стране сабора, ипак ја не сумњам да краљ Урош Велики није сазивао овом приликом сабор. Није га смео и није га могао сазвати због цркве, која је према његову случају заузела исто држање као и св. Сава према краљу Владиславу — помирила се с гото-

вим чином. Тако се, уосталом, православна црква редовно држи у опасним политичким питањима, сасвим друкчије него што поступа римокатоличка црква.

Главни животописац краља Уроша Великога не спомиње ниједан српски државни сабор из доба његова владања. Да ли за његове дуге владе (1243—1276) заиста није било сабора? Архиепископ Данило II говори о таквим одлукама краљевим за које не би било неумесно мислити да је о њима требало сабор бар обавестити и тражити за њих његов пристанак. То би се могло очекивати већ по српским традицијама, а још више по утицајима моћних пријатеља и суседа Уроша Великога на западу и на северу, где у то доба нагло расте моћ државних сабора. Даље, он је био ожењен Францускињом Јеленом, која је, ако је била из које франачке владарске породице с истока, баш тамо имала прилике да види како расте моћ властеле и како се она организује у моћан сталеж баш помоћу сабора[1]). Данило II не спомиње сабор ни када разлаже, како је краљ Урош Велики приликом женидбе сина Драгутина с мађарском принцезом Каталином обећао да ће још за живота предати земљу и престо сину: „родитель же ѥго... краль Оурошь... обѣшта ѥмоу дати кралѥвьство, и сь великыимь обѣштаниѥмь изрекь не прѣстоупити обѣтованааго имь, нь сьтворити ѥго кралꙗ вь отьчьствии своѥмь вь срьбьсцѣи земли. и вь животѣ своѥмь даровати ѥмоу прѣстоль свои". (Ibidem, 13—14). Зар је он то учинио без пристанка сабора? Сигуран одговор је немогуће дати. Ја морам још нарочито истаћи, да се је ово обећање тражило од мађарске стране, и да су они несумњиво тражили пристанак, свакојако у облику заклетве, не само од краља, него и од осталих фактора за које су мислили да имају права одлучивати о промени на престолу[2]). Но извори, нажалост, о томе ћуте. Из Данила II

---

[1]) По *Рестију* би Дубровчани веровали (1252) да у Србији има веома моћне властеле: „non potendo convenire d'una soda pace, procurassero d'alienar da lui quel più che potessero delli principali del regno, e, se fosse possibile, suscitar dissensioni nella Rassia, non lasciassero di far delle spese, che stimassero necessarie al buon esito della massima". Monumenta spect. hist. Slav. merid., XXV, 1893, 91. Уз годину 1268 забележио је Рести, како је један од слуга краља Уроша, „ben affetto alla repubblica", саопштавао тајне намере краљеве Дубровнику. Ibidem, 96.

[2]) Упор. засад: *Eckhart F.*, Der ständische Reichstag Ungarns, VIIIe Congrès international des sciences historiques, Zurich, 1938, II, 326—328.

види се само да је обећање краљево било заиста важно и да је тако схваћено и у Србији и у Маџарској. Са свом опрезношћу, на коју ме присиљава једини извор, Данило II, ја морам рећи да мислим, како краљ Урош Велики није тражио саборски пристанак на своје крупно обећање и на своју знамениту заклетву. Из важности његове одлуке ја не смем да исконструишем српски државни сабор, који би на њу пристао.

Једини по изворима познати српски сабор у доба владе краља Уроша Великога био би онај на коме је краљ обновио даровну повељу манастиру св. Петра на Лиму, коју је издао Стефан Првовенчани своме стрицу, великоме кнезу хумскоме Мирославу. Година издања не може се, нажалост, тачније одредити него бугарском провалом у Србију (1253), када би оригинална повеља пропала, и силаском с престола архиепископа Арсенија I (1264), који би повељу краља Уроша Великога потписао. Краљ овако описује издавање хрисовуље: „Призва кралевьство ми архиѥпископа Арсенија и ѥпископа хльмьскаго Савоу, брата кралевьства ми, како бяше оутврьдиль хрисоволь Прьвовѣньчани краль Стефань, отьць кралевства ми, с братомь своимь светымь Савомь, прьвимь архиѥпископомь, тако и азь изювидывь оть брата кралевства ми сь архиѥпископомь Арсѣниемь и сь всѣми ѥпископи и сь игюмени и сь властели великими и малими кралевьства ми, и заклехь Богомь и чьстьнимь крьстомь и светыми апостоли да не повѣде вико кралевьствоу ми, изювидыхь ѡ всемь извисто ѡ селѣхь и ѡ планинахь и ѡ людехь и ѡ власѣх како ѥ що оть прѣде било, и постави кралевьство ми златопечатьни хроусоволь, ѣкоже бяше господинь отць ми поставиль сь архиѥпископомь светымь Савомь и азь такожде по милосты божини сьставихь и оутврдихь сь архиѥпископомь Арсѣниемь“. (Споменик, III, 1890, 8). Српски државни сабор се овде, пре свега, изрично не спомиње с тим именом, али се по лицима која би присуствовала обнављању хрисовуље има закључити да се то догодило пред српским сабором, пошто су та лица истоветна с учесницима српских државних сабора, како су нам несумњиво утврђени код наших писаца. Краљ Урош Велики би јамачно обновио хрисовуљу манастира св. Петра на Лиму пред српским државним сабором, али се мора поставити питање, да ли је и првобитна повеља била исто тако издана. Ако би то било, онда би се, можда, могло говорити још о једноме сабору у доба Стефана Првовенчанога. Краљ

Урош Велики тврди само да је прву хрисовуљу утврдио „краль Стефань... с братомь своимь светымь Савомь“. Изгледало би, дакле, да се то догодило без сабора. Но и за ову обновљену хрисовуљу он на крају овде наведенога места истиче да је издаје исто онако с архиепископом Арсенијем као што је првобитну издао Стефан Првовенчани с братом Савом. Са сасвим пуном сигурношћу не може се тврдити да прва хрисовуља није издана пред сабором, који нам иначе можда није познат, али сва је прилика да Стефан Првовенчани и св. Сава нису тражили сагласност сабора, него да би то учинио тек краљ Урош Велики, пошто је хтео својој одлуци прибавити јачи ослонац, какав његовом оцу и стрицу није требао. Из ове повеље ми нисмо о српским државним саборима ништа друго дознали него да нам је низ саборских учесника код наших писаца тачно традиран, и да су се на саборима, осим осталих познатих нам послова, издавале и повеље, одлуком владаревом по савету сабора. За Зету је то било прилично поуздано већ утврђено, а сада се то, изгледа, зна и за Рашку. Још нешто се, можда, види из ове повеље, што се раније није могло тврдити — да је углед цркве у Рашкој велики и да поред краља потписује хрисовуљу и архиепископ, као чувајући традиције св. Саве. Но баш ова потврда повеље од стране српскога архиепископа, у ово доба, може повећати и сумњу у њезину автентичност, која је давно истакнута [1]). Повеља је сумњива због своје садржине, пошто се великим делом слаже са стонском, и због свога језика, који је јединствен за једну српску повељу; она је још и палимпсест. Ако би успело отстранити остале разлоге за њезину неавтентичност, остаће, мислим, увек сумње у њу због језика [2]). Али и када би се доказало да је ова повеља лажна, из каснијих времена, она ипак не би била без важности за сврху ради које је овде унесена, наиме за питање о саставу и кругу рада српских државних сабора.

Краља Уроша Великога није поставио на краљевски престо српски државни сабор, па га он није присилио ни да

---

[1]) *Вукичевић Ђ.*, Је ли био Мирослав, кнез хумски, брат или синовац Немањин? Летопис, 189, 1897, 13—16.

[2]) Упор. сада: *Ћоровић В.*, Питање о хронологији у делима Св. Саве, Годишница, XLIX, 1940, 24—34.

сиђе с њега, него је то учинио син му Драгутин, ослоњен највише на страну војску. То је тежи случај од ранијих.

Архиепископ Данило II довољно опширно приказује ову промену на престолу. Он је на страни краљевскога сина Драгутина, који је, по његову мишљењу, имао право тражити од оца да испуни дато обећање. О земљи се одлучује као да је власништво династије. Данило II уопште не спомиње никакве друге факторе у овоме тешкоме сукобу осим тврдоглавости краља Уроша Великога и повређена частољубља његова сина Драгутина. Ми не знамо на чијој је страни била већина властеле, али можда смемо слутити да је држала са старим краљем, пошто је Драгутин довео војску из своје тазбине, Маџаре и Кумаме. Још је, хвали га Данило II, и тада покушавао мирним путем доћи до престола, а када краљ Урош није хтео попустити, он га је напао код Гацкога и победио. Отео је престо силом: „и принтъ прѣстоль нго сь нужденю". (Ibidem, 18). Сео је на по невољи отети престо и назвао се („нарече се") благочастиви и христољубиви и самодржавни све српске и поморске и подунавске и сремске земље Стефан краљ. Све сам. О сабору нема нигде ни спомена — нити га је он изабрао, нити прихватио готов чин и накнадно га признао. Овога пута је о српскоме престолу одлучио рат и победа извојевана у њему помоћу странаца. На пристанак српскога државнога сабора нови краљ није могао ни помишљати због многих разлога а нарочито због ова два: Из српских извора ми одлично знамо колико је Србима ових времена било немило увлачење странаца у земљу. А Драгутин их је довео и с њима оца победио. То му Срби нису могли заборавити. Друго, он није могао сазвати уредан српски државни сабор због односа цркве према непрестаним отимачинама престола. Заиста је чудо што се овде сада први пут опширније претреса питање о избегавању српских државних сабора приликом насилних промена на престолу због тога што српска црква, држећи се традиција св. Саве, није хтела изрично признавати извршене отимачине. Највише што је могла учинити, било је да заузме исти став према незаконитим променама на владарском престолу као што га је заузео св. Сава према краљу Владиславу. Његов високи углед осигурао је његовом примеру вредност закона. Код случаја краља Драгутина, тежега од

ранијих насилних промена на престолу, црква је морала бити у недоумици шта да чини. За овакву прилику није постојао пример св. Саве, пошто краљ Владислав није био збацио брата с престола помоћу стране војске. Али, пуна његова духа, српска црква је заиста часно решила горко питање. Пошто је стари краљ био побеђен и склонио се у Хум, српски архиепископ Јанићије пошао је за својим краљем, угледајући се на св. Саву који је после збацивања краља Радослава с престола кренуо у Свету Земљу. И то је Данило II записао: „Ть бо благочьстивыи краль Оурошь виде се лишена прѣстола царьскааго, въставь иде вь страноу землѥ хлъмьскыѥ, тамо бо и коньць житиꙗ приѥть, сь же прѣосвештеныи Иоаникиѥ, помьнѥ любовь ѥго нелицемѣрьноу и ꙗко обѣшталь се бѣ ѥмоу ꙗко и до съмрьти своѥѥ неразлоучити се ѥго, оставль прѣстоль свои светительскыи, и въставь иде вь слѣдь ѥго... (Ibidem, 289). Ни када је стари краљ умро, он се, пун бола, није вратио краљу Драгутину, него је живео у Пилоту и тамо и умро. Православна црква нема, као римокатоличка, моћних претставника живе активности и силних амбиција. Њу красе дубоко смирени и многотрпељиви духовници, сјајни у истрајној жељи да иду одабраним путем, без обзира на све невоље овога света. Међу њима је и српски архиепископ Јанићије. Поред њега краљу Драгутину није било могуће уредно сазвати српски државни сабор, који би га у отетој власти бар признао. Тако се Драгутин попео на престо и сео на њега без српског државног сабора. На њега га је пратило отворено негодовање цркве, несумњиво зла воља бар великога дела властеле и народа и, чини се, клетва матере, јер кад га је невоља стигла, он се сећао: „глаголи бо родивъшеѥ ме вь скорѣ ме постигноуть". (Ibidem, 25). То је горак положај.

За владе краља Драгутина одржан је, и то ми знамо, само један српски државни сабор који је немогуће сасвим тачно датирати, око 1279. То је сабор на коме је место покојнога архиепископа Јанићија изабран за његова наследника Јевстатије I. Данило II пише о овоме избору веома занимљиво, да не кажем чудно. По њему је краљ Драгутин пажљиво тражио погодну личност за архиепископа, све заједно са својим сабором: „сътвори бъзисканиѥ сь богодарованыимь ѥмоу съборомь отьчьствиꙗ ѥго, землѥ срьбьскыѥ, ѥпископы же и игоумены и правовѣрьныими ѥго болꙗры..."

(Ibidem, 308). Никога није нашао погоднијега од Јевстатија. Призвао га је и рекао му: „тебе достоина показа ны богъ быти правителы законоу божьствьномоу". (Ibidem). Краљ је, дакле, заједно са сабором тражио погодну личност за архиепископа, али ју је нашао сам. Ја морам рећи, како стоји код Данила II. Није сабор нашао Јевстатија I, нити га је он изабрао. Све је учинио краљ. Јевстатије се, наравно, бранио високе части, али је напослетку пристао. Онда је, опет по Данилу II, тек сазван сабор, на коме је узведен на престо св. Саве Јевстатије I: „и дьневи соуштоу нарочитоу, вьсемоу же събороу сьвькоупленоу, о семь блаженѣмь сътворьше вьса по обычаю, и възведьше и на прѣстоль светааго кирь Савы, прославише велегласьно: Іевьстатию прѣосвештеномоу архиепископоу многаıа лѣта". (Ibidem).

Сабор је, види се, био стварно само позван да чује краљевску одлуку и да својим многољетствијем призна новога митрополита, при чијем је избору имао прилике да бар саветује краља и да тако ипак врши јачи утицај на избор новога митрополита него када је постао архиепископ Арсеније I[1]). Данило II, дакле, не вели да је сабор изабрао Јевстатија I за архиепископа. Код њега — да одмах истакнем — треба бити веома пажљив с тумачењем речи сабор. Он је веома често употребљује — од збора неколико калуђера, који долазе као изасланство, даље, скупа свих монаха једнога манастира, даље, свих монаха Свете Горе, па све до српскога дворскога, покрајинскога, црквенога и државнога сабора. Све су то Данилу II сабори. Ово сам морао овде рећи, пошто је моје расправљање основано на првим поменима српскога државнога сабора код њега.

Иако је код Данила II веома често реч о различитим саборима, па и о српским државним, он на једном од најважнијих места свога дела, где би очекивали да ће тачно описати радњу српскога државнога сабора, приликом Драгутинове предаје престола Милутину, народно претставништво, сабор, изрично и не спомиње, мада из његова разлагања из-

---

[1]) *Т. Тарановски* (о. с., 170) као да је мислио да се само признање архиепископа од стране српскога сабора свршавало с многолетствијем. Није. И владар се тако признавао. Већ код крунисања Стефана Првовенчанога истиче Теодосије: „и многолѣтіе ѡть бога просеште емоу и глаголюштимь: боудеть и боудеть". (ed. Ђ. Даничић, 1860, 143).

лази, мислим довољно јасно, да се је промена на престолу догодила пред сабором. По речима Данила II краљ Драгутин се одлучио да напусти престо после несреће која га је стигла под Јелечом, када је пао с коња и пребио ногу. Гледао је у томе прст божији. Позвао је одмах брата Милутина и рекао му, како му је Бог платио по његовим делима, па да зато не може више остати на владарском престолу: „прочее не имамь владычьствовати на прѣстолѣ семь“. (Ibidem, 25). Ја се ни тренутка не предомишљам да истакнем, како је Драгутин изабрао овај пут ради тога да срџба божија не би пала и на Србију. То је хтео рећи и Данило II када је ово написао као краљеве речи: „по дѣломь бо моимь елико сътворихь вьса сиꙗ имоуть приити на ме“. (Ibidem). На уму му је, наравно, било — не на Србију. Ово су још древна схватања односа између божанства, владара и његове земље, по којима се владар мора сам склонити (да га силом не би уклонили), када навуче божију срџбу на себе. По Данилу II предао је Драгутин престо Милутину сам, по својој вољи, као да само он њиме располаже: „И по сихь дарова емоу прѣстоль свои..., и по достоꙗнию прославише и рекоуще: многа лѣта сътвори богь благочьстивомоу и христолюбивомоу... Стефаноу кралю Оурошоу“. (Ibidem, 26). Први део реченице је у једнини и тиче се радње самога краља Драгутина, док је други у множини и означује радњу многих. Којих? Ја мислим да се сме с довољно сигурности одговорити — српскога државнога сабора у Дежеви 1282, где је Драгутин предао престо Милутину. Могла би то, истина, бити и стилистичка неспретност измене субјекта, али овде је, код Данила II, заиста тешко на то мислити. Он није неспретан и аљкав писац. Његове речи у другом делу наведене реченице, сасвим по ранијим традицијама, морају се тицати сабора, који се сада, после неколиких узурпација, могао сазвати и приликом промене на престолу, а уз пристанак цркве. Сабору заиста припада право признања владара клицањем многолетствија. Већ признатоме краљу Милутину предао је, по Данилу II, Драгутин дарове: злато, владарско одело, свога коња и своје оружје. То је било увођење у владарска права, које овде врши бивши владар сасвим исто онако како је учинио Стефан Немања са Стефаном Првовенчаним. Владар је при томе главна личност, а не, можда, црква, и Данило II

још једанпут истиче, како је Драгутин „даровао" престо Милутину.

Приликом доласка на престо краља Радослава било је, ваљда, због краткоће времена немогуће сазивати српски државни сабор. Краљеви Владислав, Урош Велики и Драгутин не би могли, и да су хтели, скупити уредан српски државни сабор ради признања своје власти због тога што претставници српске цркве не би ни смели ни хтели доћи, а без њих би сабор био крњ. Зато о саборима приликом њихова ступања на престо и нема ни мутна помена. Промену на престолу 1282 могао је, међутим, цели српски државни сабор одобрити, нарочито претставници цркве, и ја мислим да је промена на престолу обављена пред сабором и да је с дежевским сабором обновљен предањем утврђени углед српских државних сабора. Они су отсад заиста чешћи, и рад им се да тачније утврдити.

После сабора у Дежеви, који на основу извора смемо барем претпоставити, одржано је — да и то споменем — несумњиво још сабора, на које, по изворима, немамо права ни да их унесемо у ред српских државних сабора. Међу тима јамачно одржаним саборима ја морам спасти од заборава бар оне на којима су бирани или признати за архиепископе Јаков, Јевстатије II и Сава III. Ако су владари, који су силом доспели до престола, били ван могућности да скупе уредан сабор ради признања своје власти, нису били у неприлици да га сазову ради црквених потреба. Црква се и онако стварно мирила са створеним положајем и јамачно није избегавала сваку сарадњу с владарима узурпаторима. Она их само није могла изрично у власти признати приликом насилног ступања на престо. Пошто је у српској цркви — већ због угледа васељенских сабора — био и углед српских сабора веома висок, то су сви српски архиепископи јамачно много држали до тога да их државни сабор призна у власти, бар онако као Арсенија I [1]). Она се чврсто држала традиција које је увео св. Сава. Зато ја у низ сигурно одржаних а иначе непознатих сабора уносим бар оне на којима су бирани или признати споменути архиепископи.

---

[1]) За високи, јамачно и политички углед српскога архиепископа Јевстатија II, 1301 године: *Monumenta spect. hist. Slav. merid.*, XXIX, 1897, 13.

Из доба заједничкога владања краљева Драгутина и Милутина сигурно нам је познат један српски државни сабор о коме је оставио спомен потоњи архиепископ Никодим у своме знаменитоме запису из 1319 године. Време сабора не може се тачно одредити, него само приближно. Никодим га овако спомиње: „Бывши оубо нѣкои распрѣ вели... и разьньствоу бывшоу междоу господиномь ми прѣвысокымь кралемь Оурошемь и междоу братомь моу кралемь Стефаномь, мнѣ же тогда соущоу игоуменоу чьстьнаго монастира светыѥ богородице Хиландара, ... изволенниѥмь ѡбою братоу и сбора срьпьскыѥ земле посланъ бынхъ въ нови Римь, въ царьскыи градь, тогда царьствоу правовѣрномоу цароу кӱрь Аньдроникоу Доуцѣ Ангелоу Комнѣноу Палеѡлогоу и сыноу ѥго цароу кӱрь Михаилоу и вьноукоу ѥго цароу кӱрь Андроникоу, правещоу же прѣстоль вьселеньскыи патриıархоу Цариıа града кӱрь Нифоноу, ...“ (Записи и натписи, 52, I, 1902, 22—23). И Данило II спомиње овај сукоб [1]). Али по њему би га било још теже временски утврдити неголи по запису Никодимову, из кога се бар види да је био после Нифонова ступања на патријарашки престо, дакле после године 1312; свакојако те исте године или идуће. Данило II, иначе пун вести о саборима, овај није навео, а сабор је несумњиво одржан, пошто је сукоб између браће изравнат и с њега послан Никодим у Цариград. Из ове драгоцене вести види се сасвим јасно да је српски државни сабор питан за савет и да је тако саодлучивао и у питањима спољашње политике, када Никодим вели да је био послан од краљевске браће и од српскога сабора. И по овој црти налик су српски сабори на тадашња претставничка тела, пред која су владари каткад износили питања рата и мира и регулисања односа са страним државама.

Постављена је опрезна хипотеза да је око 1313 држан сабор на коме су краљеви Милутин и Драгутин издали хрисовуљу манастиру Бањској [2]). У самој светостефанској хрисовуљи саборска сарадња се не спомиње. Не истичу је ни краљеви у својим забелешкама, него само архиепископ Никодим, али, нажалост, не довољно јасно. Његова забелешка је, наравно, из времена после 1317, али у њој би се ипак мо-

---

[1]) *Е. с.*, 44 и 357—359.

[2]) *Тарановски Т.*, о. с., 171.

тло рећи да је хрисовуља издана раније на сабору. Но то архиепископ не каже. Он спомиње сабор на два места. На првом је, мислим, реч само о духовном сабору, а на другоме се, можда, говори о државном. Али све је то мутно и несигурно, па ја не смем тврдити да је светостефанска хрисовуља издана на сабору и да је тај сабор био око 1313 године[1]).

Сасвим је сигурно да је крајем 1313 или, још пре, почетком 1314 сазвала сабор краљица Јелена, када је осетила да јој се приближује „дьнь прѣставлѥниꙗ ѥѥ“. (Данило II, ed. Ђ. Даничић, 1866, 87). Ово јамачно није био државни сабор свеколике српске земље, него само оне области коју су њој уступили синови. Али окупљен сасвим онако како су сабирани и српски државни сабори. Данило II овако описује, како је стара краљица скупила сабор: „и вь ть чась ни мало закьсьнѣвьши начеть вьсылати вѣстьникы вь вьсоу землю дрьжавы своѥѥ, кь ѥпископомь же и игоуменомь и ѥлико сильныихь дрьжавы ѥѥ, писанѥмь рекьши: приидѣте, о любимици, и видите прѣставлѥниѥ моѥ; вь поуть бо идоу, вь ньже николиже не ходихь“. (Ibidem, 87). Ја овде расправљам о српским државним саборима, па се ипак задржавам и на овоме сабору који није био државни. Из наведених речи, међутим, већ се види колико је то неопходно потребно, да би се тако утврдиле појединости о српским државним саборима које нам иначе нису сасвим тачно познате. На овоме месту, ето, сачувао је архиепископ Данило II речи, како су обично учесници сабора позивани; колико је он био пажљив, види се по томе што међу званицама не спомиње митрополита; тај заиста није био у власти старе краљице. Овакви сабори приликом смрти владара или владарица нису, иначе, никаква реткост, нарочито не у временима и земљама где се осећало и знало да је државни сабор уско скопчан с дворским саветом, стварно његово проширење. Данилу II можда ово није било познато, док је писао о овоме сабору, или му је било мање стало до те чињенице него до драгога поређења са сабором апостола приликом смрти Богородичине. Као што су онда апостоли журили са свих страна да би били при самртном часу Богоматере, пише у заносу Данило II, тако су се сада журиле званице на сабор краљице Јелене. Док је ра-

[1]) *Светостефански хрисовуљ* краља Стефана Уроша II. Милутина, ed. В. Јагић, 1890, 43—46, особито 45.

није с много пажње писао ко је све био позван на сабор, у ватри стварања се даље занео, па сазвани сабор зове сабором све српске земље: „И вьсемоу сьбороу срьбьскыѥ землѥ сьбравьшоу се". (Ibidem, 88). То је претеривање лако разумљиво и због одушевљења Данила II и због скоро сталнога епитета уз реч сабор. Но ово није био сабор све српске земље, него само области старе краљице. О саставу овога сабора оставио је Данило II још занимљивих појединости, с којима није лако изаћи на крај, особито када се држи на уму да се овде први пут критички претресају. Краљица се, по речима Данила II, хтела да опрости с целим сабором који је стајао око ње. Прво је, наравно, споменула свештенство, онда се обратила на „чѣдѣ мои любовьнѣи" (Ibidem, 90), што се несумњиво тиче родбине, дворјана, властеле и чиновника, и напослетку је окренула свој поглед на бедне, сиромашне и маломоћне. Благословила је, потом, све, мале и велике, и предала дух свој Господу. То би, по овим речима, био народни сабор, наравно с члановима нижих слојева само из непосредне краљичине близине, око двора у Брњацима, из даљих крајева јамачно не. О покрајинским саборима код Срба у средњем веку није се у нашој науци уопште озбиљно расправљало, а из овога разлагања, мислим, осећа се колико је занимљивостли у овоме питању за велики проблем српских претставничких тела уопште, а државних сабора нарочито. Јер с додирнутим и решеним тешкоћама око овога сабора још нису оне све исцрпене. Данило II не заборавља споменути сабор ни приликом погреба краљице Јелене. У погребној поворци он истиче на првоме месту краља Милутина, за њим спомиње митрополита Саву са збором епископа и игумана, онда наставља: „послѣдоующоу вьсемоу освештеномоу сьбороу и царьскомоу синьклитоу, сь прочими вельможи и боıари сеѥ христолюбивыѥ, и вьсемоу народоу отьчьства ѥѥ". (Ibidem, 93). Овај низ заиста није лако критички расплести. Довољно јасан није. Ја ипак мислим да смем рећи, како је Данило II док је писао ово мислио на сабор области краљице Јелене и на ужи савет око ње. То је, држим, хтео рећи с речима сабор и „царски синклит",иако би се ове последње речи могле тицати и ужега савета око владара. И после овавкога сабора, заиста тужнога, Данило II спомиње част. Не само да истиче, како се краљ „сь вьсѣмь же сьборомь отьчь-

ствиꙗ своѥго" повеселио духовно, него додаје „и тѣлесьно". (Ibidem, 94). Даћа се, према томе, свршила с чашћу.

У низу српских државних сабора овај се није спомињао, док се с осталим саборима ређа и онај о смрти краља Драгутина 1316, мада је он сасвим сличан на малочас претресени сабор. И он је покрајински, или бар није државни сабор свеколике српске земље, него само оних крајева који су били под влашћу краља Драгутина. А однос између браће, Милутина и Драгутина, није нам тако сигурно познат да би Драгутиновој власти смели приписати пуну сувереност, и према томе могућност пуноправних српских државних сабора у њој. Зато ја, с нужном опрезношћу, стављам овај сабор краља Драгутина између покрајинскога сабора, одржанога приликом смрти краљице Јелене, и између правих српских државних сабора, с учесницима из свих српских земаља.

И за овај сабор је једини извор архиепископ Данило II. Његов опис слаже се много, како се лако види, с приказом сабора о смрти краљице Јелене. Када је краљ Драгутин осетио да му се приближило „врѣме посѣчениꙗ сьмрьти" (Ibidем, 47), он се одлучио да сазове сабор: „и тако посьла писаниꙗ кь ѥпископомь и игоумѣномь и кь властелѥмь вьсѣмь ѥлици сильни отьчьствиꙗ ѥго: вѣсто боуди вамь, рекы, вьзлюблѥнии, ꙗко врѣме прѣставлѥниꙗ моѥго приближи се, и не вѣдѣ... которыи дьнь... разлоучаѥмь се, нь оубо помѣноувьше маловрѣменьноую мою сь вами... любовь, и скоро пришьдьше гробоу прѣдадите тѣло моѥ". (Ibidem). Како се види, ни Драгутин није позвао српскога архиепископа, пошто није био у његовој области, него само епископе, игумане и властелу. У сличном опису позива краљице Јелене не спомињу се властела с тим именом, него као „ѥлико сильныихь дрьжавы ѥѥ". Из овога места код Данила II, где је реч о позиву краља Драгутина, излази сасвим сигурно да је у обадва случаја говор о властели. Као сврху сабора истиче краљ у своме позиву само погреб његовога мртвога тела. Ништа више. А ми би мислили да би тај сабор имао много важних послова у заплетеним односима између земаља краља Драгутина и Угарске и Рашке. Данило II, међутим, не само да нам ништа о њима не спомиње, него у даљем разлагању као да још сужава састав сабора и његов круг рада и као да мисли само на збор свештених лица његове области. Јер то значе ове речи његове: „И вьсемоу сьбо-

роу съвраноу отьчьствиꙗ ѥго, ꙗкоже прѣди оуказахомь, и съ благочьстивыи желаниѥмь великыимь вьсесрьдьчьныѥ любьве къ богоу вьсхотѣ приѥти минишьскыи образь глаголѥ къ вьсемоу събороу свештеничьскомоу, ѥлико ѥпископь и игоумень и избраныихь чрьньць пришьдьшиихь на прѣставлениѥ ѥго . . ." (Ibidem, 49). То је несумњиво сабор свештених лица, али ја сам уверен да се он овде само издвојио из општега сабора Драгутинове области ради нарочите сврхе, монашења краља. У средњем веку није било никакво чудо до се претставничко тело дели и сједињује према природи посла који је пред њим. Световни чланови сабора нису могли имати никакве улоге при краљеву монашењу, па зато се он ради њега обратио само на свештена лица. Ни при погребу краља Драгутина, тада већ монаха Теоктиста, властела се не спомињу онако као при сахрани краљице Јелене. То не значи да том приликом није учествовао цели обласни сабор, него само да архиепископ Данило II брже и сумарније описује догађаје неголи приликом погреба старе краљице Јелене. Он чак не спомиње овде ни част после погреба, иако је и она несумњиво одржана.

Обадва ова сабора, од 1313 или 1314 и од 1316, заузимају, како се види, нарочито место међу српским државним саборима. Они су стварно покрајински сабори, сазвани с истом сврхом, да буду при погребу владара, али нису обадва истога ранга, пошто је сабор о смрти краља Драгутина имао ипак више карактер државнога сабора него онај о смрти краљице Јелене. Ја се не устручавам истаћи сву сложеност овога питања, јер ко год хоће да продре у суштину установе српских претставничких тела, мора знати да је њихов развитак веома сложен. Затајати тешкоће проблема, значило би онемогућити његово тачно решење, пошто би свака симплификација морала одвести фалзификовању развоја. С тешкоћама у научном испитивању ваља се борити, а не елиминирати их.

Када је краљ Милутин постао једини владар свих српских земаља, он је брзо морао сазвати српски државни сабор после смрти архиепископа Саве III (1316) ради избора новога српскога митрополита[1]). После смрти архиепископо-

[1]) *Станојевић С.*, Српски архиепископи од Саве II до Данила II (1263—1326), Глас, CLIII, 1933, 71—78.

ве краљ је, како тврди Данило II, одмах приступио избору његова наследника: „и сьбравь вьсь сьборь отьчьствиꙗ си, вьсечьстьныѥ ѥпископы и игоумены и чрьньце и великославьныѥ властели, изискоуѥ таковаго моужа не ѥдиною нь и трищи, и за вьсе годиште, и многаꙗ попеченнꙗ о томь имѣѥ“. (Ibidem, 152). Ово место, доведено у везу с речима ученика Данилова, како је краљ обећао митрополитски престо српскога св. Саве његову учитељу, дало је повода за претпоставке о кругу рада и моћи српских државних сабора за које ја мислим да су врло далеко од стварности, мада се од једне узгредне примедбе С. Вуловића неуморно понављају. Ученик Данила II пише овако: „оть того же врѣмене бѣ обѣшталь благочьстивын краль Оурошь дати семоу прѣосвештеномоу прѣстоль светаего Савы, ѥгоже послѣди и полоучи по божию благоволению. Тоу (sc. код митрополита Саве III) же ѥмоу живоуштоу вь благорастворенѣ нравѣ ꙗкоже навыкль бѣ, и по нѣкоторѣмь врѣмени прѣстави се прьво реченын архиѥпископь Сава, вь нѥгоже мѣсто поставлѥнь бысть Никодимь архиѥпископь, семоу же господиноу моѥмоу дасть благочьстивын краль ѥпископию хльмьскоу“. (Ibidem, 361). Он, пре свега, не вели, како је краљ обећао Данилу да ће бити архиепископ српски одмах после смрти Саве III. У тексту је реч о престолу српскога св. Саве, а не Саве III. Само непосредна близина у разлагању могла је оставити утисак као да се радило о обећању за случај смрти Саве III, која се одмах даље описује. Но такво тумачење не мора бити тачно, и несумњиво и није. Ученик Данилов спомиње обећање краљево општим изразима, а не као обавезу коју мора испунити одмах после смрти Саве III, и додаје како је краљ доиста и извршио што је рекао. То је главно, а не када је испунио своје обећање. Због тога је јако неумесно претпостављати на основу речи Данила II о тешкоћама приликом постављања наследника Сави III да су оне долазиле баш од сабора и да је краљ у њему наишао на оштру опозицију. Таква мишљења извиру више из схватања о потоњим парламентима и о њиховим односима према владарима него из српске прошлости у доба краља Милутина и, нарочито, из речи Данила II о избору наследника архиепископу Сави III. Ја не бих нипошто смео рећи ни да су баш три сабора ради избора митрополита одржана у једној години, како се то тврди. Можда је Данило II хтео само рећи

да је у три маха изношено питање о архиепископству пред исти сабор, а краљ да се читаву годину дана о томе бринуо. Разлагање заиста није потпуно јасно. Но ја се ипак ни мало не предомишљам истаћи да се овде јамачно не ради ни о каквој саборској опозицији краљу [1]). У средњем веку је било јако омиљено развлачење избора црквених поглавица сваковрсним сметњама, а највише скромношћу кандидата. И ово је један од таквих многобројних случајева, који је у разлагање унесен само зато да би се истакло, како се приликом избора српскога архиепископа радило о високој части, и колико је тешко било наћи тако угледнога митрополита какав је био Никодим. Ко год добро познаје често несносно опширне описе перипетија приликом избора црквених достојанственика, како се описују особито у животописима светитеља, тај се овом кратком разлагању Данила II неће чудити и заиста га неће схватити као саборску опозицију владару. Што је избор тежи и спорији, тим је постигнута част већа. Такво је опште схватање у средњем веку о избору црквених поглавица. У многим случајевима избор се обавља тек по нарочитој милости божијој. Тако је било и овде. Христос је, вели се, услишао молбу краљеву и усадио је у његово срце и у срце целоме сабору Никодима, да он буде српски архиепископ. По овакаквоме схватању, не само да краљ није наишао на противљење сабора, него је личност Никодимова откривена прво њему, па тек онда сабору. Мало даље, када се говори о одлуци Никодимовој да прими избор, истиче Данило II, како изабрани није хтео одбити жељу сабора и краља. Онда је све ишло већ утврђеним редом. Краљ је у договору с целим сабором одредио Спасовдан 1317 да се тада Никодим постави на престо св. Саве: „и съвѣштавъ съ въсѣмь съборомь своимь въ нарочить дьнь праздьника, на възнесениѥ христово, и оубѣждь се съ великою мольбою поставише и архиѥпископа, рекше: прѣосвештеномоу архиѥпископоу вьсеѥ срьбьскыѥ земле и поморьскыѥ многаꙗ лѣта". (Ibidem, 154). Према свему овоме што сам овде разложио, ја мислим да нека три опозициона саборска састанка краљу Милутину 1316 године треба брисати из историје српских државних сабора у средњем веку. А то би били

[1]) За друкчије схватање упор. нарочито: *Тарановски Т.*, о. с., 171 и 193—194.

једини српски сабори сматрани за опозиционе, збиља само на основу самовољне критике текста код Данила II, недовољног знања описивања избора црквених достојанственика у средњем веку и, највише, на основу модерних схватања о заиста опозиционом ставу парламента у ово и касније доба у земљама с друкчијим друштвеним и државним уређењем него што је била Србија почетка XIV в.

Има мишљења да о овоме сабору на коме је изабран Никодим за архиепископа постоји још један извор, који је Т. Тарановски назвао незгодним именом „законски“ [1]). То је потврда Светостефанске хрисовуље од стране митрополита Никодима, док се помен сабора пред интитулацијом ове хрисовуље није никада тако схватао као да је ту реч о државном сабору. То је сасвим разборито, јер се на томе месту краљ обраћа сабору речима „освещеныи... своре дакле, говори сасвим јасно о црквеном сабору. Стојан Новаковић је био први који је истакао мишљење да је и код архиепископа Данила II и у потврди митрополита Никодима реч баш о истом сабору [2]). Т. Тарановски је, како сам већ споменуо, поделио све српске изворе за саборе на наративне и законске, мислећи да су „законски“ много важнији. А у овом случају мора се признати, да се правни документ за ознаку световног дела сабора служио „неким књижевним изразом, који је нажалост мање прецизан него наративни податак о властели“. Наравно. И обично је тако. Т. Тарановски имао је пред собом само непотпун текст Никодимове потврде, како га је издао С. Новаковић у Законским споменицима, па није много чудо што је ударио кривим путем у решавању овога питања. Архиепископ Никодим није био као писац иначе нејасан, али на овим местима где у својој потврди Светостефанске хрисовуље спомиње сабор доиста би желели више јасноће.

Архиепископ Никодим вели ту како је њега свемоћна благодат божија, „аще и неоудоб'зна чрьнориз'ца никодима“, учинила наследником престола св. Саве, архиепископа свих

---

[1]) *Тарановски Т.*, о. с., 172.

[2]) Потврда архиепископа Никодима: Светостефански хрисовуљ, ed. *В. Јагић*, 1890, 43—46; ed. *Љ. Ковачевић*: Споменик, IV, 1890, 10—11. Мишљење *С. Новаковића:* Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354, 1898, XIX—XX.

српских земаља и поморских „въ ѥдин'ствѣ правовѣр'ныѥ вѣры, и сь богос'браныимь с'боромь срьбьскыимь, всеѡсвештеныими ѥпископы, и прѣподоб'ными игоумены". Онда долазе имена места и лица четрнаест епископа и четрнаест игумана, па одмах затим: „и в'сь богос'браныи ликь в'се срьбьскиѥ земли". Још једанпут спомиње архиепископ Никодим сабор у заглављу последњег дела своје потврде: „тѣм'же и с'мѣрениѥ мои. сь богодарован'ныими м'нѣ правовѣр'ныими сьслоужители, и сь всѣмь с'боромь ср'б'скиимь, прьвѣѥ оубо молимь..." На крају клетве спомиње се, последњи пут, сабор с овим речима: „да ѥсть проклеть... и в'сего свещенич'скааго чинна, и в'сего чр'н'чьскааго и в'сего с'бора да ѥсть проклеть..."

Мени се већ замерило, што оштром критиком извора смањујем традирани број српских државних сабора, али ја се због тога нећу престрашити и упасти у некритичност, и неискреност. Зато се и не устручавам рећи да ја у овим поменима сабора у Светостефанској хрисовуљи од стране архиепископа Никодима не могу, са свом сигурношћу, да нађем поуздан извор за државни сабор на коме би он био биран за српског митрополита. Ја то из ових паратактичких реченица потврде не могу да ишчитам. Морам истаћи могућност да је митрополит хтео рећи само то да и он и све српско свештенство тврде, како су сви краљевски поклони храму св. Стефана у Бањској правични и да због тога моле све потоње владаре да их не наруше, а ако би их ко нарушио, они га проклињу страшном клетвом. Држим да је једини ослонац оних који мисле да је овде реч о државном сабору, а не о збору свеколиког српског свештенства, у речима које долазе после имена задњега игумана: „и в'сь богос'браныи ликь срьбьскиѥ земли". По њиховом веровању крију се у овим речима световни чланови сабора, сва властела, велика и мала, а по моме уверењу овде је реч само о осталом српском свештенству, нижем од изређаних игумана. Реч „ликь", за коју је Т. Тарановски написао да је неки књижевни израз, значи хор, и сасвим је на своме месту ако се цели одељак схвати како га ја тумачим. Осим значења речи „ликь", које говори за мене, ја се нарочито још позивам на крај клетве: „...и игоумень, и в'сего свещенич'скааго чинна, и в'сего чр'н'чьскааго и в'сего с'бора да ѥсть проклеть и трьклеть, и анаѳема". Ту је, заиста, скоро истим речима казано оно што сам ја иста-

као као своје уверење. Проклетством се прети у име свештенога сабора. Зато ја не могу да гледам у потврди архиепископа Никодима Светостефанске хрисовуље извор за српски државни сабор него само за збор свих свештенослужитеља српске цркве. У њој је, на неколиким местима, мислим, само о њему реч.

По опширној и знаменитој законодавној радњи краља Милутина и по значајним променама у српској спољашњој и унутрашњој политици за његове владе могло би се мислити да је краљ држао множину државних сабора, који би га у тешким околностима саветовали и помагали. А нама је из времена владе краља Милутина сачувано веома мало поузданих вести о српским државним саборима. Ево, већ смо при крају његова владања, а ја сам имао прилику да по поузданим вестима расправљам о српским државним саборима у доба када је сам краљ Милутин владао једино у вези с избором и узвишењем на престо св. Саве архиепископа Никодима. Црквених сабора је јамачно било тада много више, па сам ја још морао један сабор из времена краљевања Милутинова, о коме је реч у потврди Светостефанске хрисовуље од стране архиепископа Никодима, да преместим из низа државних сабора, куда је без довољно разлога смештен, међу црквене.

Највише је о црквеним, а не о државним, саборима реч и у повељи коју би краљ Милутин издао манастиру Хиландару за село Уљаре око 1318 године. Ја сам о њој већ говорио у вези са претставама о српским саборима и истакао да је писац овога састава много величао српске саборе. У уводу фалзификованој повељи он одмах истиче, како православним владарима и архиепископима нема прече дужности него „сьборове сьвькоуплιатын и на сьборѣхь законь божїи почитати ... и ина правила светыими ѡци потврьждаты иже паче же црькви божьствныѥ крѣпїти и почьсть имь творити ...“ (Споменик, III, 1890, 18). По овако одређеној сврси саборскога рада не би се смело рећи да се овде ради само о црквеним саборима, јер круг рада средњевековних сабора није био никада тачно ограничен, а црквени послови били су редовно важан део светована и на свима државним саборима. Али по раду свих сабора помињаних у овој дугој повељи мора се казати да је њен писац редовно мислио само на црквене саборе; може бити да је у време када је он овај

састав писао код Срба и постојао само претежно црквени сабор. У повељи се спомиње сабор око двадесет пута у вези с животом и радом краља Милутина, али најчешће се о њему само то каже да је пред знамените одлуке или радње сабор краља благословио, при чему се мисли, и каже, да је то архиепископ са свештенством. Ни за један од ових многобројних помена српских сабора ја не смем са сигурношћу казати да је писац, док га је помињао, мислио на српски државни сабор. Зато ја не само што не могу ову повељу сматрати важним извором за српске државне саборе у доба краља Милутина, како је чинио С. Новаковић, него не могу у њој гледати ни неко сведочанство о томе, како је у хиландарским круговима „постојало... схватање сабора као уобичајене јавноправне институције, чија се сарадња могла приписивати најважнијим делима краља Милутина", како је веровао Т. Тарановски[1]). Не. Писац ове повеље био је дубоко прожет великом знаменитошћу васељенских сабора и њиховом умањеном сликом, српским црквеним саборима. Зато је, преписујући и прегледајући животопис краља Милутина од архиепископа Данила II, уносио сабор као угледног чинитеља у краљеву радњу и тамо где о њему није ни трага налазио. Мора се признати да он није нигде још мистифицирао, па спомињао властелу као чланове сабора. Ја морам особито истаћи, са жалошћу што то није већ раније учињено, да он говори само о светом сабору, о српском сабору, о сабору српске земље, о архијерејском сабору, о сабору архиепископије, о целом сабору свештеничког збора (лика) и, најкраће, само о сабору. Ако су модерни писци налазили у овим споменима извор за српске државне саборе у доба краља Милутина или бар на успомену о њима, то није кривица до писца ове повеље, него до њихове жеље да нађу што више вести о српским државним саборима. То, међутим, нису путеви критичке српске историографије, и она, уздам се, неће њима поћи.

За време владања краља Уроша и његових синова Драгутина и Милутина одржани су неколики српски државни сабори, о којима су нам сачуване поуздане вести у изворима. Састав сабора остао је исти као и раније. У саборскоме раду учествовали су више свештенство и властела. Круг сабор-

---

[1]) *Тарановски Т.*, о. с., 172.

скога рада можда се мало проширио и утицај сабора порастао, јер знамо да сада пред њега нису изношени само избори владара и архиепископа ради саборскога пристанка, него да је сабор, можда, учествовао и при издавању знаменитих повеља и саветовао краља у питањима спољашње политике српскога краљевства. Осим српских државних и црквених сабора сазивани су у овим временима, ван сваке сумње, и покрајински сабори, на чију сам знаменитост и занимљивост имао овде прилику први пут упозорити и пажљиво им одредити место према српским државним саборима.

VIII

Српски државни сабори за краља Стефана Дечанскога и за царева Душана и Уроша

После краља Милутина упразнио се српски престо смрћу. То већ давно није било, још од Стефана Првовенчанога. У редовним приликама скопчана је промена на смрћу упражњеном владарском престолу с најмање сукоба, али у овом случају није било тако. Архиепископ Данило II описује у животопису краља Милутина, како је о краљевој смрти био у Србији велики метеж, највише од сујетних и грабљивих војника, и како је он мучно спровео тело краљево од Неродимље до Бањске. Ја држим да речи Данила II о бунама и неуредностима у Србији приликом краљеве сахране треба опрезније тумачити него што се то редовно чини. Нипошто не треба заборавити, како је главна Данилова сврха била да покаже, колика је сила била већ упокојенога краља, кад су и метежници, који су хтели у мутном ловити, бегали од његова спровода, место да га нападну: „видѣште же ꙗко несеть се тѣло сего блаженааго и ꙗко оть нѣкоторыѥ ꙗрости огньныѥ опалꙗѥми опакы вѣжаахоу прикрывьше лица своꙗ“. (Ibidem, 158). Ту је језгра разлагања Данила II. Метежа је могло, несумњиво, бити и тада, али мањих, а велики покрет захватио је све српске земље, када је требало решити питање наследства на престолу моћнога краља Милутина. Јавила су се три такмаца: Константин, ваљда син прве, грчке, жене Милутинове, Стефан, син из његова брака с бугарском принцезом, и Владислав, син краља Драгутина, који је тада побегао из тамнице. Да ли је српски државни сабор, по своме староме праву, приступио избору владара између ова три такмаца, од којих је сваки имао права бити изабран? Није. Сабор,

колико ми знамо, приликом смрти краљеве није ни сазван, пошто се краљ Милутин изненада разболео: „сиы болѣзнь юго ꙗко вьнезаапоу юмоу бысть“. (Ibidem, 155). Наше знање о српским државним саборима такво је, нажалост, да ја не смем рећи да ли је у оваквом случају могао и ко други сазвати сабор. Можда архиепископ? Тада је престо св. Саве држао заиста достојан прејемник, архиепископ Никодим, али ја сумњам да би он могао сазвати српски државни сабор. Када је, ено, св. Сава хтео претставити сабору свога наследника Арсенија I, он је замолио краља да позове бар световне чланове. Није их он позвао; по Теодосију би изгледало да је св. Сава сам сазвао сабор на коме је Стефан Првовенчани крунисан за краља; но ја, како сам рекао, сумњам у ту тврдњу. Архиепископ Никодим није могао сазвати српски државни сабор, и тако је остало сили да реши питање о наследству престола. Она га је и решила. Из страховитога сукоба такмаца испливао је као победник Стефан, чија је несрећа привлачила народ, и о коме се брзо створила легенда да му је св. Никола вратио вид, чим је стари краљ склопио своје очи. Стефан је постао краљ силом свога порекла, силом оружја и силом одушевљења оних који су за њим стојали. Он је могао, потом, сазвати сабор да призна свршени чин. Друге му улоге није хтео дати.

Нама је данас лако рећи како је краљ Стефан Урош Дечански оружјем савладао своје такмаце и тако постао господар српских земаља. Савременицима то није тако лако падало. У своме знаменитоме запису из године 1330 написао је Станислав о овоме краљу: „... югоже ѡтьць ѡслѣпи, и посла вь Грькѫ. И по седмих лѣтѣхь изшед и прѣимь кралство в'сеѧ срьпьскыѧ землѧ и поморьскыѥ и подѹнавьскѫ и ѡбчепольскѫ, не по силѣ нѫ по изволению божию“. (Записи и натписи, 56, I, 1902, 26). А настављач Данила II сасвим у истом смислу тврди: „изволениюмь божиюмь приють прѣстоль кралиевьства сынь юго (sc. Милутина) Стефань краль Оурошь третии“. (Ibidem, 170). Само божијом вољом постао је краљ. Познији животописац Стефана Дечанскога, Григорије Цамблак, још мање је, наравно, могао мислити на сабор као на тело које би бирало краља. Као странцу, њему установа српских државних сабора уопште није била добро позната. Он их нигде јасно не спомиње. Чудно је што је написао о Дечанском и

толико да су му пришли скоро сви војници и велможи у савету: „Воинствное же везь мала немала, и иже въ съвѣте вель-моужіе". (Гласник, XI, 1859, 64). Но владар је, по његову схватању, постао ипак само божијом милошћу. Зато га он и пушта да пише бугарскоме владару, нека напада на варваре, ако му се већ ратује, а не на Србе, Христове људе: „имь же азь пастырь по твоего благодети". (Ibidem, 72). Српски краљ постаје се божијом вољом. То значи без силе и без ичијега избора, дакле и без сабора. То су теорије наших средњевековних богослова о врховној власти у држави. Краљ Стефан Дечански заиста није сазивао сабор док није завршио борбе око престола и док му се држава није примирила. Тада је тек сазвао српски државни сабор, о коме нам је он сам оставио знаменито сведочанство.

У Дечанској хрисовуљи он говори о малочас споменутом чуду, које се збило с његовим видом, и исто онако као и записивач Станислав и настављач Данила II истиче, како га је Бог посадио на престо његових родитеља и прародитеља: „... юви (вседрьжитель господь) ѡ мнѣ великоѥ милосрьдиѥ своѥ, свѣть ѡчію моѥю вьзвратив просвѣтни, и ѥко ѿ самѣхь оусть смрьтоносного ада истрьже ме, и изведь посади ме на прѣстолѣ светыхь родитель и прѣродитель кралѥв'ства ми, и ѥко царіа и владыкоу, постави ме господина в'семоу стежанию ѿца моѥго". (Гласник, II од., XII, 1880, 1—2). Тај страшни чин, наставља краљ, није остао непознат ни околним краљевима и царевима, и свима земљама. Свој узлазак на престо он, дакле, приписује само милости божијој. У случају силе то се, уосталом, радо и редовно чинило. Зато краљеве речи треба разумети из духа тадашњега времена и тако их схватити. Што краљ даље разлаже, како је на Богојављење 1322 заједно са сином био крунисан за краља благословом архиепископа Никодима и свега српскога сабора, то се, мислим, тиче српскога државнога сабора а не само збора српских духовника: „И богомь дарован'нымь вѣн'цемь кралѥв'ства ср'бьскаго вѣн'чань быхь на кралѥв'ство вь ѥдинь дьнь сь богодарован'нимь сыномь кралѥв'ства ми стефаномь, вь лѣто ҂ѕѡкѳ, мѣсеца ген'вара ·ѕ· дьнь ин'дик'та ·е· вь праздникь богоꙗв'лѥнию благословениѥмь и роукою прѣосвещен'наго ар'хиѥпископа никодима, и всѣхь ѥпископь и в'сего с'бора срьб'скаго, ѥко звати се стефань бо-

гомь помиловаными и богомь просвѣщеними краль оурошь третии".[1]) (Ibidem, 2).

Овај се сабор сматра у нашој науци одувек државним сабором, а ја сам наговестио сумњу, да ли је овде заиста реч о српском државном сабору. Морао сам то учинити, јер краљ вели, како је крунисан благословом и руком архиепископа Никодима, свих епископа и свега сабора српскога. Ако би се ове речи буквално тумачиле и држало на уму да се сабор српскога свештенства често несумњиво укратко зове српски сабор, онда би овде био говор само о сабору свештенства. Но, с друге стране, поуздано се зна да су српски државни сабори, ако нису бирали владаре (као што их у Рашкој уопште нису ни бирали), каткад сазивани да барем одобре или барем узму на знање ступање на престо новога владара. Такав сабор могао је бити и ово. Онда, ја морам још и ово истаћи. Овај сабор је одредио да се нови краљ зове Стефан Урош III, а то је, јамачно, могао учинити само српски државни сабор. Све моје сумње нису овим разлозима још разбијене, али ја сам ипак склонији веровати да је овде пре реч о државном сабору неголи о свештеном.

Пошто је краљу Стефану Урошу III била умрла жена Теодора, то је он, водећи рачуна о политичкој констелацији свога доба, хтео да се ожени из куће Анжу, кћерком Филипа Тарентскога. J. Рести спомиње у својој хроници овај покушај, који се свршио краљевим неуспехом, као срећно свршен, свакојако зато што су у њему учествовали Дубровчани, па да их и на тај начин прослави и још да разјасни, како су Дубровчани дошли до земљишта изнад Жрновнице, Ријеке и Затона. Иначе редовно добро обавештен, тврди овде Рести, да је Филип Тарентски дао своју кћерку српскоме краљу и чак описује како је она преведена у Дубровник и одатле у Србију. У вези с тиме упућено је, по његову мишљењу, посланство краљу ради поменутога земљишта, с овлаштењем да понуди за њ две хиљаде перпера или у толикој вредности оружја,које је он тражио да купи 1323. Ако су вести Рестијеве о овој краљевој женидби нетачне, не мора бити такав и њихов наставак, и јамачно и није бар у тој мери лишен стварности. По његовим речима српски

[1]) За датирање Дечанске повеље упор. *Jireček C.*, Geschichte der Serben, I, 1911, 356.

краљ је пристао да даде Дубровчанима жељено земљиште, но не за новац, него за оружје, пошто му се чинило неприлично да за цену новца отуђује државно земљиште: „non parendo al re convenirsi per prezzo pecuniario alienar terreni del regno". (Monumenta spect. hist. Slav. merid., XXV, 1893, 112). Посланик Марко Лукари остао је у Србији да изведе погодбу, и Рести вели како је о том начињен уговор, потврђен и потписан од свих Патарина (Палатина?) краљевства, како је обичај код тога народа да се писма утврђују: „e poi, fattosi l'instrumento, fu affirmato e sottoscritto da tutti li Pattarini (Palatini) del regno, secondo era il costume di quella nazione, per convalidar le scritture". (Ibidem). Ето, због овога сам ја, највише, унео ово место из Рестија у расправљање о српским државним саборима. Његово разлагање, јамачно, није довољно тачно, али је ипак веома важно, да би се видело како су Дубровчани, по старим традицијама, замишљали отуђивање државнога земљишта у Србији, и у Босни. Сигурно је, већ по овоме месту, да они нису замишљали, како би се могло помислити, да само сабор има права на то да део државнога земљишта другоме уступи. По дубровачком схватању, оправданом искуством, околни српски владари, па и српски краљ, могли су сами располагати с државним земљиштем и, на тај начин, по својој вољи мењати државне границе. Ради своје сигурности тражили су Дубровчани да се на уговор о уступању земљишта потпишу најугледнији дворјани; то су Рестијеви палатини; он је то могао добро знати по своме обимном и темељноме познавању дубровачог архива. При отуђивању српскога државнога земљишта добро обавештени Дубровчани нису, дакле, ни мислили на то да ради њега треба тражити пристанак и српскога државнога сабора. Овде Рести није имао разлога бити тенденциозан, као што је због разумљиве тенденције дубровачки посед земљишта изнад Жрновнице, Ријеке и Затона бацио у ово рано доба, мислећи да је посед тим легитимнији и сугурнији што је старији; ради тога је овако испао и његов опис покушаја женидбе краља Стефана Уроша III напуљском принцезом.

Расправљајући о сабору на коме су крунисани Стефан Урош III и његов син Душан, ја нисам могао а да не кажем, како је он у Дечанској хрисовуљи тако споменут да би се

могло мислити и само на сабор српскога свештенства. Код сабора, међутим, који је изабрао за архиепископа Данила II нема никакве сумње да је то био српски државни сабор, одржан свакојако на Крстов-дан 1324. Данилов ученик, истина, није тако разговетан у приказивању догађаја као његов учитељ, али из његова разлагања ипак излази довољно јасна слика Данилова избора, нарочито ако се споје обадва места где је о њему реч — животопис Дечанскога и Данилов. После смрти архиепископа Никодима краљ је одмах помислио на Данила као његова наследника и позвао га из Свете Горе себи, ништа му, наравно, о намери својој не спомињући. Тако стоји у обадва споменута животописа [1]). Када је Данило стигао, краљ изненада сазове сабор. То стоји само у Данилову животопису: „ꙗко вьнезаапоу повелѣ сьбраноу быти вьсемоу сьбороу земли срьбскыѥ“. (Ibidem, 362). Ни састав сабора није на обадва места једнако означен, чак није истоветан ни у различитим рукописима истога списа. Само у лавовском рукопису означен је јасно састав сабора, у животопису Дечанскога, као несумњиво државни сабор, састављен од свештенства и племства: „и вьсемоу сьбороу сьбраноу земли срьбьскыѥ († ѥпископи же и игоумени и вьси велемоштьнии земли срьбьскыѥ) сь сими оубо сьвѣштанииѥ сьтвори господинь († мои) краль о семь вьсеосвештенѣмь; и избравьше ѥго, . . . “ (Ibidem, 176). У животопису Данилову спомиње се само српски сабор, како сам мало више исписао, и одмах, заиста недовољно јасно, наставља: „и томоу бывьшоу, оубѣжденииѥмь того христолюбиваго кралꙗ и благоволениѥмь вьсего сьбора Светыѥ Горы и сьбора земли срьбскыѥ вьса сьтворьше законьно, и вьзведоше и на прѣстоль светааго кирь Савы вь нарочитыи дьнь праздьника вьздвиженьꙗ чьстьнаго крьста и прославише и рекоуште: Даниилоу прѣосвештеномоу архиѥпископоу вьсѣхь срьбьскыихь и поморскыихь земль многаꙗ лѣта“. (Ibidem, 362—363). О саветовању са сабором и самоме избору, како се види, овде се не разлаже. Истиче се само краљево наговарање и добра воља светогорскога и српскога сабора, који су узвели Данила на архиепископски престо. Несумњиво је главна ствар краљево „оубѣждениѥ“, а шта је у средњем веку значило овакво владарево уверавање, о

[1]) Живот краљева и архиепископа српских, написао архиепископ *Данило* и други, на свијет издао Ђ. Даничић, 1866, 175—176 и 361—2.

томе добри познаваоци тадашњих претставничких тела немају никакве сумње. Уверавање (persuasio) било је само еуфемистички израз за реч заповест; оубѣдити је, уосталом, у старом црквенословенском језику и βιάζεσθαι, ἀναγκάζειν, cogere, али и προτρέπειν, πείθειν. Краљ је хтео, тако се догодило и — све је било по закону. У животопису Дечанскога после речи о избору, које сам исписао, одмах се наставља да се то догодило краљевском молбом, метанисањем светогорских монаха и целога српскога сабора. Ваљда се хтело рећи да је на тај начин добивен Данилов пристанак: „и тако мольбою... господина кралꙗ, и метаниѥмь чьстьныихь чрьньць Светыѥ Горы и вьсего сьбора богомь сьбраннаго земльѥ срьбьскыѥ, и вься сьтворише по обычаю законьномоу, и тако вьзведоше и ... “ (Ibidem, 176). Под српским сабором овде, ваљда, треба разумети само свештенство, јер тешко би се могло веровати да је цели сабор метанисао пред Данилом, иако ни то није немогуће, особито ако се узме на ум Кантакузинов опис дочека архиепископа на Душанову двору. У обадва животописа, поред знатних разлика, истиче се да је избор обављен по закону, у животопису Дечанскога са сјајним изразом, који много каже, „и вься сьтворише по обычаю законьномоу“. За тим се, доиста, у средњем веку и тежило — да се сложе обичај и закон у свима радњама којима се желело опште поштовање.

На крају овога претреса вести о избору архиепископа Данила II у истом делу, можда од истога писца, а с толико знаменитих и занимљивих разлика, ја морам истаћи да је досадашње проучавање овога сабора, а и свих, било, нажалост, много површније него што би приличило знаменитоме проблему и угледу критичке српске историографије. Заиста није довољно само поређати места где је у српским изворима реч о саборима — без довољно разбирања да ли се ради о истој врсти сабора — и с мање или више спретности коментирати их. У српској историографији није био обичај да се тешка питања забашуре, још мање да се пред њима устукне или да их се, чак, прећути. То није у њеним традицијама, и такве праксе се у њу јамачно неће ни уводити.

Ако би се поверовало да су српски државни сабори ових времена били сталешки и да је њиховим члановима припадала моћ и углед какве су имали чланови заиста сталешких

сабора, онда би било неразумљиво што се нарочито у дубровачким изворима не налазе јасне вести о српским државним саборима. Да су они били заиста моћни као сталешки сабори других држава, већином, истина, у познијим временима, нема сумње да би се ми сваки час сретали с поменима српских сабора, нарочито у упутама за дубровачке посланике који су ишли у Србију и морали рачунати са стварном расподелом власти у српским земљама. У овим годинама Дубровчани бејаху као мало када заузети српском политиком због сукоба с Бранивојевићима и ради њихових намера да купе од српскога краља Стонски Рат. У тима узрујаним преговорима, пуним наглих мена и обилнима сплеткама сваке руке, нигде се не спомињу српски државни сабори као одлучан чинитељ у вођењу државних послова, него само краљ и његова дворска околина, која је, истина, била и члан сабора, али о њој је несумњиво реч само као о утицајнима дворјанима и војводама. Ја ћу бити веома штедљив у низању доказа, али потпуно их изоставити не смем: Дубровчани су 27 априла 1326 закључили да се јамачно „de facto Braуci et Branivoj et uxor eius" учини поклон младоме краљу до 250 перпера а његовим баронима до 350 перпера [1]). Ту се радило о околини младога краља. Још су јаснији били Дубровчани када су овластили своје посланике 30 јулија 1326 да учине поклон од 500 перпера онима баронима српскога краља који помажу Дубровчане у њиховим намерама, а у које краљ има поверења („quibus dominus rex credit" [2]). Мало затим, 4 августа 1326, распаљени жељом за Стоном, Дубровчани су овластили свога посланика на поклон до хиљаду перпера „baronibus domini regis Urosii, quos crediderit fore utiliores aliis ad predicta faciendo", пошто се из расправљања обављенога дан раније види да су преговарали о Стону како с краљем, тако и с његовим баронима [3]) Може бити да су дубровачки посланици каткад тек у Србији могли видети која су властела својим утицајем најмоћнија код краља, када им се 17 марта 1327 остављало на увиђавност да учине поклон онима „quibus dictis ambaxadoribus videbitur" [4]). То је сасвим

---

[1]) *Monumenta spect. hist. Slav. merid.*, XXIX, 1897, 202.

[2]) *Ibidem*, 213.

[3]) *Ibidem*, 214 и 215.

[4]) *Ibidem*, 236.

разумљиво. Дворјански утицаји се каткада нагло мењају, а Дубровчани нису били ради ништа жртвовати на пале величине.

Мени, како сам рекао, није овде било стало до тога да скупим сва места из извора о односима Дубровчана према српскоме краљу и његовој дворској властели, него само да проберем неколике доказе по којима се несумњиво види, како су Дубровчани мислили да једино српски краљ располаже с државним земљиштем и да само он води српску спољашњу политику. Не државни сабор. Док придобијају српску властелу за себе, Дубровчани не чине то толико због њихове моћи и угледа, колико због утицаја који они врше на краља. Велика властеоска моћ и углед извиру из краљевске милости, а не из њиховог евентуалног сталешког положаја. Расправљајући о српским државним саборима око прве четврти XIV в., ја сам, мислим, морао упозорити и на тадашња дубровачка схватања врховне власти и највише моћи у српској држави. Дубровчани су, види се, веровали да су оне у рукама краљевим, али да на краља, како је правило у таквим случајевима, много утиче његова околина.

Јединствен је био у српској прошлости сабор одржан сутрадан после знамените битке на Велбужду 1330. Ученик архиепископа Данила II назива га српским сабором и наводи чак и дан и час када је отворен: „Въ оутрѣи же дьнь, иже ість по брани тои крѣпкои, сего прѣвысокааго кралія сьбраноу бывьшоу вьсемоу сьбороу єго вь дьнь недѣльныи, и вь чась прьвыи дне...“ (Ibidem, 187—188). То је морао бити веома крњ сабор, ако би му се уопште хтео признати карактер српскога државнога сабора. Свештенство, које је имало права бити на сабору, јамачно да му није могло све присуствовати, него само оно из околине и оно које је било с војском, а ни велики део властеле. Ово је био, пре свега, ратнички сабор, испред кога пушта животописац краља Дечанскога да у величанствено тмурној и жалосној поворци пролази побеђена Бугарска, поред краља победника и поред тела цара побеђенога. Особину сабора имао је овај сјајни српски победнички збор само по томе што се краљ световао са својим силнима о молби бугарских ратника да им се пали владар сахрани: „и сьвѣштаниіє сьтвори сь вьсѣми сильныими своими“. (Ibidem, 189; упор. и 174). С тога сабора

послао је краљ и вест о победи архиепископу Данилу II, краљици Марији и свему сабору српске земље. Да ли то значи да има два сабора или да је бар исти сабор раздељен на два дела? Ја мислим да се овде ради само о невештини у изражавању или је, можда, ово само последица још неустаљене терминологије у означавању државних органа и њихових функција. Тачно је, истина, да би сједињена ова обадва сабора, онај на бојном пољу, око краља, и овај у Србији, око митрополита и краљице, сачињавала углавном српски државни сабор, али по овом јединoм случају ја не бих смео рећи да се је српски државни сабор могао делити с тиме да обадва дела остану у дотицају и сарадњи. У животопису краља Дечанскога претстављена је та веза овако: „и тъ часъ господинъ краль посъла вѣстьникы къ прѣосвештеномоу архиепископоу вьсеѥ срьбьскыѥ и поморьскыѥ землѥ кирь Данилоу и къ подроужию своимоу благочьстивѣи кралици... Марии и къ вьсемоу съборoу землѥ срьбьскыѥ, тако вьписавъ имь глаголѥ...“ (Ibidem,189). Када је архиепископ Данило II примио краљев извештај о бици, он је послао распис по свима манастирима српске земље да се одрже благодарења због извојеване победе. Сабора више животописац не спомиње. Према томе, ови сабори после битке на Велбужду заиста су необични и скоро јединствени међу српским државним саборима, различити од њих, али се из њихова низа ипак не смеју избрисати.

Последњи српски државни сабор за владе краља Стефана Уроша III, нама познат, био је онај на коме су Дечани проглашени за игуманију и обасути богатим краљевским поклонима 1330. Где је у Дечанској хрисовуљи реч о проглашењу тога манастира за игуманију, сабор је сасвим укратко споменут: „и нарекох ѥго игоуменисѫ ѡб'щѥ мѣсто чрьн'цемь, сь благословениѥмь господина ми и ѿца ар'хиепископа данила, и в'сѣхь ѥпископь и в'сего с'бора срьб'скаго“. (Гласник, II од., XII, 1880, 3). Много опширније је реч о сабору у есхатоколу Дечанској повељи где је свечано изређан читав низ саборских учесника и особито истакнуто, да се краљ с њима договарао о прилозима које је учинио Дечанима. Још од времена св. Саве и Теодосија није нам сачуван овако пун и разговетан опис састава српскога државнога сабора и његова рада. У повељи стоји овако: „сего ради и

азь грѣш'ни и недостоини рабь христоѹ стефань ѹрошь третни богомь помиловаиы и богомь просвѣштенни и поставлѥни крал в'сѣхь срьб'скихь и помор'скихь земьль, и сь богомь дарован'нимь синомь кралѥв'ства ми стефаномь, сьбрав'ша з'борь срьб'скиѥ землѥ ар'хиѥпископа данила и ѥпископы и игоѹмени и казньце и теп'чиѥ и воѥводы и слоѹгы и ставил'це и з'говорих' се с ними и приѥхь благословениѥ ѿ господина ми и ѿца ар'хиѥпископа данила, и в'сѣхь ѥпископь и в'сѣхь игоѹмень, и свѣть ѿ всего з'бора, срьб'скаго ѥже ѡ приложени храмоѹ семоѹ". (Ibidem, 65). Сабор је, види се, свештенички, дворјански и чиновнички, јер слуге и ставилци су дворска част. Краљ није пропустио рећи — и поред све свечаности дикције — да се договарао са сабором и да је примио његов савет о прилозима манастиру. Ништа више. Тако је заиста и било, јер је одлуку доносио сам карљ. Вести о српским државним саборима код писаца и у повељама не разилазе се, како се мислило, него се, напротив, одлично слажу, наравно код пажљивих писаца. Из њих се осећа и колика је била моћ традиције код Срба, јер су и састав сабора и истицање његове знаменитости најсличније овоме опису Дечанске повеље приказани код Теодосија, наравно с примитивнијим дворским и државним чиновништвом.

Са славним временима краља, потом цара, Стефана Душана улазимо у најсјајније доба српских државних сабора, којих је тада највише држано, и чија нам је улога у државном животу од тада најбоље позната. Новога краља није извео на владарски престо српски државни сабор. Њега је против оца побунило племство, ваљда забринуто због све јачега грчкога утицаја у Србији. С његовом помоћу он је савладао старога краља. Иначе у многом несложни између себе, сви савремени и познији српски и страни извори сагласно истичу знамениту улогу властеле при овој промени на престолу, идући, понеки, тако далеко да од младога краљ праве само устрављено оруђе обесне властеле. Ученик архиепископа Данила II, који је много улепшао заиста ружан ток догађаја, морао је ипак записати, како се Душан саветовао с властелом пре него што је стари краљ био одведен у Звечан: „сь христолюбивыи сынь ѥго сьвѣштаниѥ сьтвори сь соуштиими ѥго властели, и повелѣно бысть родителю ѥго веденоѹ быти сь подроѹжиѥмь своимь кь... градь... Звечань..."

(Ibidem, 213). То није био никакав српски државни сабор, него скуп побуњене властеле. Он је силом збацио с престола краља Стефана Уроша III, и он је силом извео на краљевски престо Стефана Душана, који је морао добро пазити да не постане играчка силовите властеле.

За овакав начин заузимања краљевске власти мислио је животописац Душанов, међу настављачима Данила II, да сме написати, како је сам Бог својом руком дао вођу и претставника српској земли: „сего бо ꙗко и роукою своѥю господь дасть вожда и застоупьника срьбьсцѣи земли". (Ibidem, 217). Историчари, који се нису сити начитали сличних, и још смелијих, ласкања владарима, држали су да је овакав начин обилажења око истине нарочита особина српске средњевековне историографије. Заиста није, али је тачно да су српски писци с много невештине извртали ток ружних догађаја, док су њихови вештији савременици исто то чинили с већом спретношћу, и зато с више изгледа на успех покушавали да своје читаоце заведу на криве стазе сазнања. Код животописца Душанова то заиста није случај. Иако он понавља да је млади краљ добио свој престо као Христов дар, ипак одмах затим додаје, како је Душан осећао да треба све да сврши по закону: „се достоино ми ѥсть законьнаꙗ съврьшити". (Ibidem, 218). А то је мислио на крунисање, како су чинили сви хришћански владари, па и његови претци. У крунисању је млади краљ, ван сваке сумње, тражио признање свршенога чина од стране сабора и, мислим, могућност да се ослободи притиска оне властела која су га извела на краљевски престо. Хтео је бити краљ не само по њиховој наклоности и њиховој моћи, него по пристанку свеколике државе, претстављене у српском државном сабору.

Када се Душан одлучио да сазове сабор, он је прво писао архиепископу Данилу II и позвао га да га крунише, како би благословом његове руке примио престо који му је Бог даровао: „и благословениимь роукы твоѥѥ приꙗти намь прѣстоль сь богодарованыи ми". (Ibidem, 218). Други архиепископ, мање увучен у политику него Данило II, можда не би пристао, али он је дао свој пристанак. Тада је краљ сазвао српски државни сабор у Сврчин, за Малу Госпојину 1331, ради крунисања: „И тако повелѣ быти съборoу богомь събраноу отьчьствиꙗ ѥго; и семоу прѣосвештеномоу пришьдьшоу

сь богодарованоую юмоу паствиною, юпископы же и игоумены, и сь вьсѣмь причьтомь црьковьнымь, и вьсемоу сьбороу сьбраноу земли срьбьскыю вь царьсцѣмь дворѣ юго Сврьчинѣ, и соу-штоу оубо... праздьникоу рождьствоу прѣсветыю богородице..." (Ibidem, 218). Световни чланови сабора, властела велика и мала, нису изрично наведена, али нема никакве сумње да се они мисле под „свим сабором сабраним земље српске". О самоме чину крунисања вели животописац Душанов да га је архиепископ обавио по законитом реду: „сьтворьше вьса по законьномоу оуставоу". (Ibidem, 219). Данило II обавио је прописану молитву, узео је краљевски венац и положио га на главу Душанову, молећи му дуг живот. А сабор? Њему је само остало да клицањем и многолетствијем одобри што је учињено и тако призна новога владара. Ја сам зато уверен да се наставак разлагања, како је Душан уведен у краљевски престо и велелепно прослављен, тиче баш сабора: „И вьзведше и на прѣстоль царьскыи, прославише и велегласно". (Ibidem, 219). Све ово је, уосталом, било исто тако или бар слично и у Византији и у свима средњевековним државама овога доба. И даљи се опис крунисања слаже с тада уобичајеним крунидбеним редом: Краљу, уведеноме у престо, одржао је говор архиепископ Данило II ради његове духовне и телесне користи, а он му је на то мудро одговорио. Препоручио се, прво, млади краљ молитвама митрополитовим да измоли код Бога, нека га утврди у вољи божијега разума, да не би преступио божанске заповеди, него да би хришћанску веру испунио и довршио бољим законима и савршенијим уредбама, како је утврђено и прописано од његових родитеља и прародитеља ради добра цркве. То је као читав један програм владања, у овој прилици потпуно разумљив, уосталом сасвим сагласан са увек свечано истицаном сврхом владања свакога хришћанскога владара: „... испльнити ми и оконьчати большими законы и сьврьшеныими оуставы оутврьжденны и записанны родитель моихь и прѣродитель юже о светыихь и божьствьныихь црькьвахь". (Ibidem, 219). Опис овога знаменитога српскога државнога сабора спада међу најпространије и најзанимљивије. Крај му је, наравно, био исти такав као и свима осталима. Сабор се завршио с великим свечаностима, с радостима духу и телу, и с уобичајеним владарским даровима митрополиту и сабору. Живо-

тописац Душанов истиче, како млади краљ „доуховьно и тѣлесьно оутѣшивь се сь симь прѣосвештеныимь и сь вьсѣмь сьборомь отьчьствиы нго повеселивь се, и тоу дары многы и чьстьны вьдасть...“ (Ibidem, 219—220). Потом се са свима растао. Тако је српски државни сабор признао Стефана Душана за краља и крунисао га. Од Теодосија није нам познат овако опширан опис чина крунисања пред сабором као овај, а ново је у њему, и врло важно, истицање сврха владања на овај начин и са овом сврхом како је учинио животописац Душанов. Тако се, ето, шири и продубљује наше знање о српским државним саборима и о знаменитим државним акцијама на њима обављаним.

Ових година су Дубровчани били у најприснијим везама са Србијом, пошто су много желели добити у своје руке Стонски Рат. Па ипак нема у њиховим изворима нигде сигурна помена о српским државним саборима, што значи, држим, како они нису мислили да им је потребна наклоност високога српскога претставничкога тела. Ми знамо из извора, како је млади краљ молио Дубровчане за помоћ, јамачно у сукобу с оцем, у који они нису хтели улазити, иако им је до његове склоности било много стало [1]). Познато нам је, даље, да су Дубровчани упутили младоме краљу свечано посланство ради његова крунисања, које су, наравно, сматрали поновним, пошто се Душан већ с оцем крунисао као млади краљ [2]). Ти су посланици јамачно били добро обавештени о малогоспојинском сабору 1331, али га дубровачки извори не спомињу. Њима се тада чинило да се приближују остварењу својих вајкадашњих жеља ради Стона, па нису штедели ни напоре, ни новац да постигну само своју драгу сврху. У жестини борбе мислили су, међутим, увек само на владара и само на његову околину, да једино преко њих могу доспети до Стона. Могао би когод помислити да се под тима „баронима“ српскога краља, којих би намере да открију и наклоност да добију, Дубровчани ипак мислили на сабор, бар на властелу у сабору. То не би било тачно. Истина је да се властела обично спомиње под именом барона уз личност краљеву без тачније ознаке, али када је

[1]) *Monumenta spect. hist. Slav. merid*, XXIX, 1897, 306 и 311 и д.

[2]) *Ibidem*, 324.

ближе означена, онда се јасно види да су то дворјани, властела „de curia domini regis“ [1]). Један од властеле, на кога су се Дубровчани у овој прилици много ослањали, као на свога особитога повереника, уопште није био Србин, наравно ни стални члан српскога сабора, него Хрват, Гргур Курјаковић [2]). Његова велика заслуга била је у томе што се за њих трудио код српскога краља, који је много држао до његове речи: „pro augmento nostre civitatis se fatigaverit et operatus fuerit penes dominum regem Raxie“ [3]). Ресги је имао потпуно право када је читаво питање око придобијања Стона од Србије и од Босне овако завршио: „Si fecero più spese nelli familiari del re e del bano, i quali favorirono il conseguimento. E li principali remunerati furono Vratico ed il conte Giorgio, con buone somme di denari e con assegnamenti vitalizj“ [4]). У ранијем случају, овде исписаном, он је говорио о „палатинима“, дворјанима, а сада пише о „familiari del re e del bano“, преко којих су Дубровчани стекли наклоност владара и добили Стон [5]). Сабори, дакле, ни за Душана нису одлучивали о отуђивању државног земљишта, него сам владар. И заиста, у повељи Дубровчанима о Стонском Рату, од 22 јануара 1333, нема ни помена о српском државном сабору, али су зато на њој сведоци лица, великим делом добро нам позната из дубровачких извора, која су радила код краља да уступи Дубровчанима Стон [6]).

У нашим се изворима спомиње читав низ српских сабора за које је веома тешко казати, да ли су црквени или државни, али се мора признати да је у случајевима таквих недоумица редовно више могућности да је реч о црквеном сабору неголи о државном. Њих је јамачно више било, јер су се црквени послови морали саборно обављати, а српски

---

[1]) *Ibidem*, XIII, 1882, 348; упор. и 347.

[2]) *Ibidem*, XXIX, 1897, 375.

[3]) *Ibidem*, 378.

[4]) *Monumenta spect. hist. Slav. merid.*, XXV, 1893, 125.

[5]) Било би погрешно ако би се мислило да се Дубровчани уопште нису умели обраћати на властелу. Јесу, ако су мислили да им то може бити од помоћи. За угарски пример упор. *Monumenta spect. hist. Slav. merid.*, XXIII, 1896, 118.

[6]) *Стојановић Љ.*, Старе српске повење и писма, I, 1929, 42—52.

историчари средњега века, редовно свештена лица, уопште су више мислили на црквене саборе неголи на државне, док су укратко спомињали српске саборе. Нема, дакле, никакве сумње да је било много српских сабора на којима су учествовала само духовна лица, наравно, ако се радило о бригама које су се тицале унутрашњих послова цркве. А да ли је, обратно, било српских сабора без свештенства? Ја сам већ имао прилике да претресем један извор за такав или сличан сабор на бојном пољу код Велбужда, на коме архиепископ није био, сигурно ни већина епископа и игумана, али свештенства је ипак могло бити, и јамачно га је и било, онога из околине и, још више, онога које је ишло с војском. Тај састанак је бар означен као сабор, а 1335, приликом провале Маџара у Србију, одржао је краљ Стефан Душан сличан састанак, који његов животописац, један од настављача Данила II, није означио као сабор. Он само разлаже, како је краљ, чувши за маџарски упад, сазвао све своје војнике и све своје велможе и с њима се посаветовао: „и сию вѣсть слышавь сь господинь мои,.. краль, и вь ть чась повелѣ съзванномь быти вьсѣмь воиемь елико дрьжавы его, и великоименитыи свои вельможе призвавь, и съвѣштание сь тѣми сътворь, и оутврьдивь богоразоумьнымими глаголы своими ꙗко никакоже оуклонити се таковыи побѣды многыихь ꙗзыкь пришьдьшиихь на сего христолюбиваго". (Ibidem, 228). То је, наравно, могао бити само врло крњ сабор, без свештенства, осим околнога и онога које је ишло с војском, заиста више налик на ратни савет него на државни сабор. Па и на таквом састанку, као и на сабору, сва је иницијатива у краља. Животописац Душанов, истина, каже, како се краљ саветовао с учесницима збора, али одмах наставља, како их је утврдио својим речима у својој намери. То утврђивање је била стварна заповест.

Оваквим састанцима који су налик на српске државне саборе, а немају све њихове знаке, не треба се нимало чудити. Такав је исти случај свуда у средњем веку, где је било сабора. Саборска установа налазила се у развитку, па је сасвим разумљиво што се и међу српским скуповима налазе такви за које је не лако рећи да ли су црквени или државни сабор, или, да ли су сабор или ратни савет, или, да ли су сабор или мали дворски савет и т. д. Овај савет 1335, пред опасношћу рата с Маџарима, јамачно је више ратни савет него српски државни сабор.

Архиепископ Данило II оставио нам је врло драгоцене вести о српским државним саборима, особито о избору и потврди митрополита на њима, а његови настављачи нису опширније забележили, како је постао Јаникије, ранији краљевски логотет, наследник Данила II, † 1337. Један од настављача Данила II написао је у кратком животопису Јаникијеву само оволико: „**По прѣставлѥнии господина архиепископа кирь Даниила господинь краль Стефань постави своиего логотета на прѣстолѣ светаго Савы, и прѣбысть вь архиереиствѣ осмь лѣть**". (Ibidem, 378). То је све. С. Новаковић је мислио да се то морало догодити на српском државном сабору[1]). Т. Тарановски је навео читав низ разлога да је Јаникија узвисио на српски архијерејски престо баш државни сабор[2]). И ја сам, мало раније, писао о поштовању традиција приликом узвишења на архијерејски престо св. Саве. Па ипак, у овом случају, не смем тако одлучно да тврдим, као Т. Тарановски, да је сабор узвисио на митрополитску част и Јаникија. Стефан Душан је био толико упознат и прожет византинским царским традицијама да је могао и друкчије поступати, без сабора. Ја не могу да прођем олако поред онога „**постави**" у реченици коју сам малочас исписао. Зато ја не смем с пуном сигурношћу унети у годину 1337 или 1338 српски државни сабор који је бирао или бар признао Јаникија за архиепископа, иако и ја мислим да би Душан, ма како био пун свести о својој сили, тешко обишао сабор при постављању новог митрополита. Да га није, можда, касније извео пред сабор и преставио му га ради признања? Заиста је тешко, када смо упућени на један једини, и још овако кратак, извор.

Стојан Новаковић био је мишљења да је 1345, „у јесен или у почетку зиме", одржан српски државни сабор у Серу, на коме се српски краљ Стефан Душан прогласио за цара Срба и Грка[3]). Константин Јиречек, увек пун опрезности, мислио је да може написати: „Још у зими дошло је до проглашења Стефана за цара с пристанком српскога сабора"[4]).

[1]) *Новаковић С.*, о. с., XXII.

[2]) *Тарановски Т.*, о. с., 173.

[3]) *Новаковић С.*, о. с., XXII.

[4]) *Jireček C.*, о. с., I, 1911, 386.

Он је држао да сме тако написати „још у зими", јер је тачно знао, како је српско посланство ради обавештења Млетака о Душанову царству пролазило кроз Дубровник већ јануара 1346. С те је стране имао право, али питање је да ли је смео тврдити, како је српски државни сабор 1345 пристао на проглашење Србије за царство. Ми немамо никакво поуздано сведочанство за то, и Новаковић и Јиречек веровали су да смеју ово претпоставили само због улоге сабора у српском државном развитку, наравно, како су је они замишљали. Ја не смем поћи за њима. Не сумњам, истина, ни ја да је проглашење српскога царства у Серу објављено на једноме свечаном скупу, али да би тај скуп морао бити баш српски државни сабор, у то нисам потпуно уверен. Могло би се то догодити и пред дворјанима, и у ужем владарском савету, и пред величанственим скупом ратника. Времена су била пуна борби, Срби у наглим покретима, изненађења велика и честа. Ја сумњам да би се у таквим приликама, у дубоку јесен или у зиму, могао лако окупити пун српски државни сабор, и то у далеком Серу. Сумњам, иако знам да је моћноме Душану било могуће и оно учинити што изгледа немогуће. Учинио је он и невероватнијих подвига, али ја ипак морам рећи да сумњам у сабор у Серу 1345 због оскудице сигурних извора, због јесењег или зимског доба и због удаљености. Нећу да кријем ни то, да се је, по моме мишљењу, српско царство могло лако прогласити и пред другим скупом, с тиме, наравно, да се крунисање за цара мора извршити пред уредно сазваним и пуним српским државним сабором [1]).

Између проглашења Србије за царство и крунисања Душанова за цара пада, свакојако, дизање српске архиепископије на патријаршију и проглашење српског архиепископа Јанићија за патријарха. Ради тога чина јамачно није сазиван нарочити српски државни сабор. Душан је радио све само-

---

[1]) Душан 15 октобра 1345, још као краљ, има ову титулу, већ с јасним прелазом на царство: „Stephanus dei gratia Servie, Dioclie, Chilminie, Zente, Albanie et maritime regionis rex, nec non Bulgarie imperii partis non modice particeps, et fere totius imperii Romanie dominus" (Monumenta spect. hist. Slav. merid., II, 1870, 278). Грчки се у исто доба потписивао: „Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πισθὸς κράλης καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας". (*Соловјев А.* и *Мошин В.*, Грчке повеље српских владара, 1936, 16). О грчким потписима Душановим у овом издању упор. примедбу Ф. Делгера (Dölger): Byz. Zeitschrift, XXXVII, 1937, 510—512.

власно, али је, знајући важност легитимитета, раније осигурао пристанак на свој чин од стране трновске патријаршије и охридске архиепископије. А српски државни сабор, сазван ради његова крунисања, признао је претходно Јанићија за патријарха, док су га на патријархат произвели трновски патријарх, охридски архиепископ и српски епископи.

Уздизање српскога краљевства на царство приписивао је Стефан Душан, разуме се, божијој милости. У опису свога живота пред Закоником цар то сасвим јасно вели, када каже, како је краљевао шеснаест година, а онда „вишнѣго вьседрьжителıа десницею", вели, стекао је и он исту моћ као некада прекрасни Јосиф над влашћу Фараоновом и над свим Египтом [1]). На тај исти начин и по тој истој милости, наставља Душан, преместио га је Бог с краљевства на царство и да му, као и Константину Великоме, земље и приморја и градове грчке. Од Бога дарованом царском круном био је, каже на завршетку, крунисан 14 априла 1346, на Ускрс, од патријарха Јанићија и свих архијереја српскога сабора, од патријарха бугарскога Симеона и свих архијереја бугарскога сабора, молитвама и благословом збора Свете Горе, проте и свих игумана и стараца, и од архијереја грчкога престола и целога сабора, који су одлучили да он царује. То се догодило не по његовој вољи или по сили, уверава Душан, него по божијој вољи и по благослову других, који су га поставили за цара у свакој православној вери да увек слави једиnосушну Тројицу. Чланови српскога државнога сабора спомињу се у овом свечаном саставу веома кратко, и не довољно јасно. Није ни чудо. Новоме цару било је стало до тога да своје дело прикаже као знак божије милости, да истакне, како је постао цар „вышнѣго вьседрьжителıа десницею", и „по того милости" и да, на крају, дода, како се то није догодило „моимь изволениıемь ни некою силою". Зато у низу учесника крунисања спомиње патријархе Јанићија и Симеона, с њиховим свештеним саборима, збор Светогораца, грчке архијереје, и на крају тек сећа се „и вьсего сьбора", што ваљда треба схватити као српски државни сабор, иако би се могло, аналогно спомену српскога сабора уз српскога патријарха и бугарскога уз бугарскога, можда поми-

[1]) *Новаковић С.*, о. с., 4.

слити да је овде, у позном раковачкоме препису Душанова Законика, испред речи сабор испало „грчкога". У томе случају се српски државни сабор овде уопште не би ни спомињао, ма да је он несумњиво учествовао при крунисању и већ тиме дао пристанак на узвишење српскога краљевства на царство. Животописац патријарха Саве I, ненаклоњен Стефану Душану и Јанићију, спомиње, наиме, приликом проглашења српскога царства изрично и сасвим јасно и српски сабор: „сь же царь Стефань вѣньча се на цар҄ьство и патриꙗрьха себѣ избра срьблиемь не по законоу ни сь благословениемь цариградьскаго патриꙗрьха, ꙗкож подобаеть, нь поиска благословениꙗ бесчиньно на патриꙗрьхоу трьновьскомь и на арьхиепископоу охридьскомь и сь сьборомь срьбьскыимь, сице вьцари се и постави патриꙗрьха, ꙗкоже не подобаеть". (Ibidem, 380). На сабору 1346 крунисан је Стефан Душан за цара, његова жена Јелена за царицу, а син Урош за краља. Свој пристанак на овај знаменити и свечани чин показали су чланови сабора клицањем и певањем многолетствија. У томе је била сва улога сабора. Она нипошто не сме изгледати незнатна. Сабори тих времена нису ни иначе редовно имали већа права при уздизању владара на вишу част и при њихову крунисању. Учествовање сабора при крунисању Душанову сматрано је толико важним да је доспело чак у запис на саркофагу првога полошкога епископа Јанићија: „. . . и створи зборь оу скопи (sc. Стефан Душан) и благословише его на царески сань и бысть прьвонастолны царь србскои земли и грчкои и поморскои архиепискоупа иωанникиꙗ благословише на патриархию србскои земли"[1]).

Може бити да је одмах идуће године, 1347, био сабор у Сопотници, на коме је издана повеља Орсату Пуцићу, над којом стоји: „Questa scriptura e pouillia per alcunj fo scripta in Sopotniça al collegio a di XIIII di çugno MCCCXLVII"[2]). Издавач њен, К. Јиречек, био је мишљења да „collegio" не може значити друго него „сьборь". Сва је прилика да и јесте тако, иако бих ја волео, када би нам било познато још више случајева за означавање сабора код Дубровчана с речју

---

[1]) *Гласник Скопског науч. друштва*, XII, 1933, 61—62=*Грујић Р.*, Скопска митрополија, 1935, 99—102.

[2]) *Споменик*, XI, 1892, 27.

„collegio“. Но уз издања дубровачких извора нема, нажалост, довољно сигурних и пространих речника, где би била свака реч из њих, па је зато веома дангубно и тешко истраживати, како су Дубровчани преводили реч сабор, било српски било други. Ево, примера ради, из једнога дубровачкога писма Которанима од 14 децембра 1379 случај да Дубровчани спомињу реч „collegium“ [1]). Овде је она употребљена за збор судаца. То није сабор, али једно тело, наравно, јесте. Било би занимљиво знати, да ли је то, у овом случају, дубровачки уобичајени израз или је которски. У Котору се морало још више говорити о српским државним саборима и морао је постојати сталан латински и талијански израз за реч сабор. Био би веома захвалан задатак, када би филолози ово питање у појединостима проучили. Ја, са моје стране, да споменем само још ово: У заиста много сумњивој повељи цара Стефана Душана Которанима, изданој тобоже под Скадром 1355, преведеној као са српскога на талијански, стоји на крају ово: „Io Vucossau scrisse, e dette questo breveleggio alli sopraditti zentiluomeni de Cattaro con la parola e mandato del signor imperator, confirmazion del suo collegio imperial, del signor patriarca e suo collegio, Voichna...“ [2]). У српској верзији повеље Которанима, као издане од цара Стефана Душана Которанима у Приштини 1351, стоје ове, скоро, мислим, исте, речи српски: „сін кроушивои азь Воукашинь оупісахь, и дахь выше реченомь властеломь рієчію и заповієдію господина цара Стефана и речію и потверждєніємь господина патріарха коурь Данила и всего собора єгѡ и властела и собора царскаго Гергоура кесара...“ [3]) У овим случајевима значе несумњиво речи „collegio“ и „соборь“ српски државни сабор, и по њима се може слутити, са сасвим довољно сигурности, да се за српски сабор заиста употребљавала реч, „collegio“. То се и оваквим документима сме веровати. Према томе је сва прилика да је 1347 заиста одржан српски државни сабор на Сопотници; домишљања Т. Тарановскога, на основу повеље патријарха Саве I, у којој се спомиње Сопотница, о још једном сабору на истом месту не воде ничему [4]); све је нисигурно; зато је најбоље не упуштати се у таква разлагања и нагађања.

---

[1]) *Fontes rerum Slav. merid.*, II, 1, 1935, 398.

[2]) *Rad*, I, 1867, 148.

[3]) *Miklosich F.*, Monumenta Serbica, 1858, 152.

[4]) *Тарановски Т.*, о.с., 173-174; упор. *Законски споменици*, 1912, 440-441.

Немогуће је сасвим поуздано датирати повељу цара Стефана Душана о оснивању злетовске епархије, али нема сумње да је то учињено на српском државном сабору и да је тај свакојако одржан 1347 године, која је у повељи и наведена, мада јој индикат уз њу не одговара [1]). Врло је занимљиво што цар особито истиче, како је његова одлука настала договорно — договорио се, вели, на српском сабору („на звоуроу") с патријархом Јанићијем, с охридским архиепископом Николом, са скопским митрополитом Јованом, са свима митрополитима, епископима, игуманима и с целим свештеним збором и властелом и с читавим сабором царства. Договор је био са свима тима и с царицом Јеленом и са сином Урошем, са свима се сложно договорио („сны вса сложно зговоривь се"). То је, доиста, договарање без краја и конца, које, јамачно, треба схватити више као прилично неспретну формулу него као збиљу. Ни у даљем разлагању цар се није замарао истицати договор, па вели, како је, пошто је краљевство уздигао на царство, архиепископију на патријаршију, а епископије на митрополије, решио да нађе подложне епископије скопској митрополији. „сь зговоромь сынга Богомь сьбраннаго збора" понудио је цар деспота Оливера да његов манастир Светих архангела у Леснову узвиси од игуманије на епископију у Злетову. Како је цар истицао договор као пут за решавање, тако је обвезао и црквени и државни сабор да не попуњавају епископију без договора с ктитором: „и зговорисмо се сь патріархомь и сь архіепископми и сь митрополитии и сь епископіи, и сь вьсѣмь сьборомь, яко да се не постави епископь безь зговора и безь хотѣнія ктиторова". На то се право несумњиво много пазило. У овој повељи упада у очи, поред истицања договора као пута решавања, још нарочито наглашавање свештених служитеља и позивање на васељенске саборе. Истина, овде је реч о једном црквеном питању, али ја држим да се нећу преварити ако тврдим да је начин договорног, саборног, решавања свих послова у православној цркви нашао, бар формално, одјека и у саборском поступку за цара Стефана Душана.

---

[1]) *Законски споменици*, 1912, 676—681. Упор. *Флоринскій Т.*, Памятники законодательной дѣятельности Душана Царя Сербовъ и Грековъ, 1888, 81 и *Пурковић А.*, Српски епископи и митрополити средњега века, Хришћанско дело, III, 1937, 39.

У овоме мишљењу још више ме утврђује чињеница што је цар Стефан Душан истицао своје договоре пре важних одлука чак и без везе са српским државним саборима. У повељи Хиландару од 1348 вели, н. пр., цар да се пре одлуке о уступању десетине од свега добитка живога договорио с царицом Јеленом: „И зговори се царство ми сь христолюбивою царства ми царицею кура-Єленою“. (Законски споменици, 1912, 419). Одмах мало даље, у заиста не много вештој стилизацији, опет наставља цар: „И за ть десетькь зговори се царство ми сь христолюбивою царства ми царицею авгоустиню кура-Єленою, и сь прѣвьзлюбленнымь сыномь кралемь Оурошемь и сь отцемь игоуменомь хиландарскымь курь Сакомь и сь братиыми всѣми, и сь нихь хотѣниемь, и сь благословениемь царства ми.“ (Ibidem). Са српским државним сабором овом приликом, наравно, није се могао договорити, јер је повеља издана у Светој Гори.

Ваљда је из исте 1348, или блиске јој, године и Светоарханђелска хрисовуља, пошто нема сумње да је цар Стефан Душан тада изграђивао ову своју сјајну задужбину [1]) У хрисовуљи се на неколико места спомиње српски државни сабор у различитим функцијама, некима, по досад претресеним изворима, и непознатим. Знак је, наиме, бар неке судске функције српскога сабора ово што цар вели: „И са всимь зборомь изнаидосмо градь горнии на Иштанмь Вышеградь оу хрисовоули црьковномь епискоупие Призрѣньске и зговоромь всега збора и расоужденниемь замѣнихь за градь и за село Повильско...“ (Гласник, XV, 1862, 269 = Законски споменици, 1912, 683) [2]). Мало затим спомиње цар опет сабор у проклетству оних који би друкчије чинили него што је он са сабором одлучио: „И запрѣштаю, паче же и проклинаю сь симь богосьбраниимь светымь с'боромь кога Богь изволи по мнѣ царствоующтаа...“ (Ibidem). Овде се сабор зове светим, и можда не би било погрешно, ако би се претпоставило да је овде реч само о

---

[1]) *Грујић Р.*, Откопавање Светих арханђела код Призрена, Гласник Скопског науч. друштва, III, 1928, 247—249.

[2]) Први је издао ову повељу *П. Срећковић*, (Синан-паша, 1862, 7+67) с испретураним листовима, онда *J. Шафарик* у Гласнику (XV, 1862, 264—310), с поремећеном пагинацијом у овој свесци, и *Ст. Новаковић* у Законским споменицима (1912, 682—701), наравно за сврхе свога издања, с неким исправцима.

духовним лицима на њему. Ко би хтео бити јако опрезан, могао би упозорити и на то да се на првом месту говори о „збору" а овде о „сабору", али таква домишљања била би, бојим се, на основу оваквог издања много опасна. Ако је цар могао проклињати, могао је то, можда, и његов сабор. У овој пространој повељи истиче Стефан Душан саборско учествовање очевидно на онима местима где је требало подвући знаменитост створене одлуке. Таква је, нема сумње, и она о месту игумана новооснованога манастира на сабору. У врло свечаној и одлучној форми цар ју је овако утврдио у оном делу повеље где је закон Србима: **„И милостию Божиомь и повелѣниіемь господина патріарха кѵрь-Іоаникиꙗ, и всего збора повелѣ царство ми да сѣда игоумнь Светаго Стефана и Пандократоровь и Архаггеловь на зборѣ на особнѣ трапезѣ сь игоумни забрьдьскими"**. (Гласник, XV, 1862, 306 = Законски споменици, 1912, 697). Главни део одлуке је, наравно, царев. Још на једном месту, јамачно мање важноме него споменуто, истиче се саборска договорна сарадња: **„и за землю на Блатьци зговори се царство ми сь господиномь и отцемь ми патріархомь кѵрь-Іоаникиіемь и сь вьсѣмь збором србьскыимь..."** (Гласник, XV, 1862, 309 = Законски споменици, 1912, 700). Светоарханђелска повеља веома је знаменит извор за упознавање функција и угледа (можда и тадашњега имена) српских државних сабора у доба цара Стефана Душана. Из помена прво Бога, па патријарха,па сабора, па тек онда цара у одлуци о месту светоарханђелског игумана на сабору не могу се изводити закључци о природи царева односа према сабору какве је извео Т. Тарановски [1]). Јер одлуку је створио, то се јасно види, ипак сам цар. Овде је он то учинио у договору с патријархом и сабором, али се из те чињенице не сме закључивати, како владар уопште није могао доносити важне одлуке и издавати знамените повеље без сабора. Могао је, чинио је то, и нама је сачуван читав низ таквих примера [2]).

Можда би се смело претпоставити да је учествовање сабора у решавању послова које је и сам владар могао оба-

---

[1]) *Тарановски Т.*, о. с., 190.

[2]) *Сшанојевић С.*, Студије о српској дипломатици, XIX. Наредба за писање повеља, Глас, CLVI, 1933, 61—75, нарочито 69—74.

вити зависило и од молитеља, који су несумњиво често веровали да је владарска одлука чвршћа, ако је прошла кроз сабор. Наравно, да су такве мисли особито близу манастирима, који сматрају у свом унутрашњем животу саборно црквено решење једино правилним. А црква је имала у Србији увек довољно и ауторитета и склоности владарске да је могла постићи да знамените одлуке које се ње тичу прихвати и српски државни сабор. Старање о вери и о цркви прва су брига свакога средњевековнoга владара, који у свима хришћанским државама има положај ако не свештенички, а оно увек бар између свештеничког и осталих световњака[1]). У Византији је положај владарев према вери и цркви задржао читав низ особина источњачких владара према религији. То је добро познато и често с претераношћу истицано. Мање се наглашује да је, бар теоретски, сличан положај владара према цркви и на западу — и тамо је он дужан, пре свега, старати се о чистоћи вере и добру цркве, али зато и црква треба да има према њему особити став поштовања, на који се западна црква није увек лако одлучивала[2]).

На Спасов-дан 1349 започео је свој рад српски државни сабор у Скопљу, на коме је, поред осталога, проглашен онај део Душанова Законика, који је, по данашњем његову издању, распоређен у првих сто тридесет пет чланова. По призренском рукопису зачело Душанова Законика је овакво: „Сін-же законыкь поставлꙗемь оть православнаго съвора нашего, прѣосвѣштенынимь патріархомь курь-Іоаникіемь и вьсѣми ар҆хіереи

[1]) Из велике литературе о овом питању да ишчупам само два примера. У сукобу између цркве и владара могао се владар обратити на народ да би постигао, наравно, само одобравање свога становишта, јер: „Les prières d'un roi sont des ordres; des sanctions sévères, immédiatement appliquées le rappelaient, au besoin, à ceux qui ne l'auraient pas compris". *Rivière J.*, Le problème de l'église et de l'état au temps de Philippe le Bel, Specilegium sacrum Lovaniense, 8, 1925, 113. У сукобу између папе Бонифација VIII и Филипа Лепога говориле су легисте краљу да је он онај „ad quem spectat sanctae matris Ecclesiae fideique catholicae defensio", а племство га је поздрављало „tamquam fidei pugilem et Ecclesiae defensorem". Ibidem, 113.

[2]) Collucio Salutati (Ep. II, 27) писао је Карлу Драчком, краљу напуљскоме: „in defensionem siquidem fidei christianae... te Deus regem fecit". *Martin A.*, Mittelalterliche Welt-und Lebensanschauung im Spiegel der Schriften Colluccio Salutatis, Historische Bibliothek, 33, 1913, 88.

и црьковникы, малимы и великыми, и мною, благовѣр'нымь царемь Стефаномь, и въсѣмін властели царства ми, малими же и великыми, закономь же симь сложеніа выше". (ed. С. Новаковић, 1898, 6). На првоме је месту, како се овде лепо види, истакнут православни сабор, при чему се, нема сумње, бар првенствено мисли на духовна лица у сабору, која се одмах и нижу. Место им је остављено веома свечано, прво, али цар Стефан Душан несумњивим начином наглашује да је законик постављен и њиме („**и мною, благовѣр'нымь царемь Стефаномь**"), па истиче после себе своју властелу, у занимљивом овде реду, малу и велику, као учеснике сабора на коме је проглашен законик. Као да је стојала моћноме цару пред очима величанствена слика, с духовним члановима сабора на једној страни а световним на другој и с његовом моћном личношћу у среди, између њих и изнад њих. Стефан Душан је, наравно, сам одобрио већ израђени законик, при чијем је саставу и сам сарађивао, а сабору је остало да га својима знацима радости и одобравања прихвати. Ништа више.

Сва је прилика да је тада озакоњен и српски извод из Синтагмата Матије Властара, можда и т. з. Јустинијанов закон, пошто се Душанов Законик, када је добро сачуван, редовно налази с њима заједно као целина и пошто су сва три састава у Раковачком, истина позном, препису тако и означена [1]).

Само дан, 21 мај, свакојако дан састанка српскога државнога сабора у Скопљу, забележен је на повељи којом је цар Стефан Душан потврдио имања и права цркве анагноста Драгоја. У повељи се врло свечано спомиње саборски рад: „**Пише и повелѣва царство ми, да есть въ свѣдѣние всѣкомꙋ... приде же вселенаıа вьсıа сьбравьши се радостьно, ꙋ скопи на зборѣ,... тѣмь же сьмотрившe богоносныхь ѿць сьставлѥныıа, и сьборьнихь того рада, и ми синмь послѣдꙋемь,... ıаже сꙋть ꙋзаконнена, и ꙋставили и ꙋтврьдили, и направили, божьствьнимь црьквамь записовати и ꙋтврьдити, повеле и хрисовꙋле, слова царьска. Тѣмь же образомь послѣдꙋюще, и азь рабь Хрістꙋ Стефань, вь Хріста Бога благовѣрныї царь, самодрьжьць всѣхь срьбьскыхь и грьчкыхь и поморьскыхь земль, и царьство ми ѡномꙋ и законꙋ навикь,... и благо**

[1]) *Новаковић С.*, с. с., 7. Упор. *Соловјев А.*, Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка, 1928, 53—55.

изволи царьство ми светиимь и божьствьниимь црькамь записовати и посланиы на светѣмь и чьстнѣмь сьборѣ, сь господиномь ѿцемь нашимь прѣѡсвещенныимь патриıарьхωмь кѵрь Иωıаникиıемь ...“ (Гласник, XXIV, 1868, 238—239). Овде је повеља јако оштећена, баш на за нас занимљивом месту где се спомињу учесници на сабору, али, мислим, и поред тога и поред њенога необично китњастога (и зато не довољно јаснога) стила, сме се рећи да је она заиста издана на државном сабору. Не смем с толико сигурности тврдити да је то био управо Спасовски сабор 1349, јер се фразе у аренгама не смеју баш много озбиљно узимати. Ако би ко запео и за датум и помислио да се не би могла оваква повеља, не јако важна, издати на сам дан почетка сабора, тај би био на погрешном путу, јер су се повеље с поменом сабора издавале јамачно и касније, не баш на дан који је на њима забележен. Можда се то смело чинити до идућег сабора, ова се повеља редовно датира, 21 маја, око 1350.

С овим питањем је у вези повеља од 27 маја 1350, којом је цар Стефан Душан потврдио баштину властеличићу Иванку Пробиштитовићу [1]). Повеља је писана после Спасовданског сабора 1349 годину дана. То је дуг рок, али, ако се узме на ум, да је цар давао множину одлука усмено, с кратким белешкама, на томе сабору и када се помисли колико је било тешко те многобројне одлуке разрадити и у повеље их сложити, онда би се могло помислити да је у свечаном уводу овој повељи реч о законодавном сабору 1349 а не новом 1350: „† Изволениıемь Божиıемь и поспѣшениıемь светаго Духа, сьбравшу же царству ми зборь вь славномь градѣ Скопи, з господино(м) ми и отцемь прѣосвещенним патриıархомь Срьбскимь кирь-Иоıаникиıемь, и з богодарованьною царицею кир-Еленою, и з богодарованнимь синомь наю кралиıемь Урошемь, и сь митрополити и епискупи (и) игумни и сь чьстними пустиньножители и сь всѣми властели Срьбскими и Грьчкими, и обновисмо и сьстависмо и узаконисмо всака правила светихь и божьственихь црькве, и прочимь записовати хрисовуле СЛОБОДЯ царска коемуждо противу дѣлу его“ [2]). Царско оправдавање издавања повеље веома је важно, а

---

[1]) *Соловјев А.*, Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века), 1926, 150—152.

[2]) *Ibidem*, 150—151.

исто тако и описивање састава сабора. Овде се као учесници на сабору спомињу поред српске властеле и грчка, иако Грци нису имали друштвени ред који би потпуно одговарао српској властели. Срби су несумњиво мислили при помену грчке властеле на угледне и богате Грке, на архонте, динате, можда и династе. Још је много важније, како је овде одређена сврха законодавнога саборскога рада. Цар Стефан Душан при томе на првоме месту истиче обнављање закона: „обновисмо". То је сасвим у духу средњевековнога схватања, да је најстарије право најбоље право. Средњевековно право, теоретски, уопште не иде за тим да ствара нове законе него да обнавља старе. Закони већ постоје, по таквом схватању, само их треба изнаћи и обновити. Друга је сврха да их треба саставити. То је слагање закона. На Спасов-данском сабору 1349 то је доиста и чињено. Трећи је задатак да их све треба озаконити, а то је признати и прогласити. И тога правила се је држао цар Стефан Душан. Ова повеља је, дакле, веома знаменита и ради познавања састава српскога државнога сабора у ово доба и ради разумевања законодавнога рада на њему уопште.

Ја сам претресао ове две повеље, прву само с датумом 21 маја а другу с означеним даном и годином 28 маја 1350, у вези са Спасов-данским сабором 1349 због тога што постоји могућност да је цар Стефан Душан на томе сабору створио у њима обрађене одлуке. Само због тога сам их пустио испред цареве повеље Дубровчанима од 20 септембра 1349 [1]). У њој, уосталом, уопште нема помена о сабору, него само о договору с лицима која су, делом, сачињавала српски државни сабор, па се зато и овај састанак, с кога је повеља издата, мора споменути где је говор о српским државним саборима. Царска одлука о дубровачким привилегијама није, мислим, ни створена ни примљена на Спасов-данском сабору 1349, него после њега. Дубровчанима је требало много слободног времена и будне пажње, којих на сабору није могло бити, да би испословали ову заиста знамениту повељу, у којој су у складан систем доведена дубровачка права и повластице у свима пространим српским земљама. Повеља је састављена, за разлику од малочас споменуте од 21 маја, веома

[1]) *Miklosich F.*, Monumenta Serbica, 1858, 146—149=*Стојановић Љ.*, Старе српске повеље и писма, I, 1929, 59—64.

трезвено и прецизно: „† Ѳнизи повелѣниѥ записа царьство ми кь сведениѥ вьсакомꙋ... и зговори се царьство ми синомь царьства ми кралѥмь Оурошемь и властели, и ѡдь селѣ напредь сикозии ꙋчини милость царьство ми градꙋ дꙋбровьчаномь,...“ (Miklosich F., e. c., 146). Састав састанка, с кога је повеља издана, веома је занимљив — цар, краљ и властела, чак без царице, која улази у све знамените скупове, а да и не спомињем свештенство. За овакво тело, које јамчи Дубровчанима њихова права и повластице, били су, држим, одлучни фактори млетачки кнез и дубровачка властела, који су повељу испословали. Њима је било највише стало до трајности постигнутих успеха, а њу су мислили најсигурније на тај начин зајамчити што се у повељи истиче, како је од цара издана у договору с краљем, царевим наследником, и с властелом, тадашњим саветницима царевим и будућим краљевим. До саборске обавезе Дубровчани нису, чини се, сада много држали. Није им, наравно, као иноверцима, било стало ни до обавезе патријарха и свештенства, још мање до учествовања царице Јелене у том послу, пошто је о њој, ваљда већ тада, кружио глас у Дубровнику да је непријатељски расположена према римокатолицима, па, разуме се, и према Дубровчанима. Овај састанак је испао сасвим своје врсте, највише налик на састанке световних чланова сабора, с мало свештенства, одржане на Велбужду 1330 и пред поход против Маџара 1335. Но само налик на њих, пошто је његов састав, мислим, више зависио од млетачких и дубровачких захтева нелоги од српских традиција и закона.

Ја не знам да ти је овај пример Дубровчана потакао Которане да и они траже од цара Стефана Душана потврду бар својих поседа. Не би било никакво чудо, када би то верни, престолни, драги и славни град Немањића тражио и добио. Али ми смо о повељи којом би цар потврдио привилегије Которана обавештени веома слабо и јако несигурно. Потврда цара Стефана ранијих владарских српских повеља Котору требало би да је издана у Приштини 1351, и то с пристанком српскога државнога сабора. Но она нам је сачувана у таквом облику и у таквом препису да нема никакве сумње да пред нама стоји један фалзификат или бар много интерполисана и искварена повеља цара Стефана Душана[1]). У

[1]) *Miklosich F.*, e. c., 149—152.

Котору, и уопште у српском и албанском приморју, много су фалзификоване српске и латинске повеље српских владара, особито Стефана Душана. Ти фалзификати јако су дражили Илариона Руварца (мислим због њихових литерарних извора), и он се спремао да о њима напише нарочиту студију. Вечна је штета што је није написао, јер у каквим се приликама налази српска историографија, и каква јој се блиска времена спремају, заиста ћемо на њу узалуд чекати и тешко онакву дочекати, како би је он написао [1]). У нашој науци важи ова которска повеља као интерполисана, иако је она јамачно бар близу фалзификату [2]). Но чак и кад би била фалзификат, била би ова повеља веома занимљива за проблем о српским државним саборима, нарочито о њихову угледу, али ја, засад, верујем да је она имала, бар делом, за своју подлогу автентичну повељу цара Стефана Душана, у којој је јамачно било мање речи и о сабору него у овој, а ваљда и о поседима Котора и о повељама српских владара, који су их потврђивали. Ни све споменуте у њој личности не би могле бити у оригиналној повељи, нарочито не патријарх Данило. Ја чак сумњам да је ова повеља фалзификована или интерполисана још у његово доба, јер, мада нисам филолог, не бих рекао да је у њој језик краја XIV в. Место у повељи, после неспретнога увода, где је први пут споменут сабор, јесте ово: „и зговорихъ сѧ со господиномь и отцемь царства мыи, преосвѣщеніемь архіепискупомь кірь Даниломь, со епискупи и со ігумении и со властели и вьсѣмь собором сербсцѣмь, и милостію Христа бога моего ѡвѣтоваше ми се и заклеше вси выше писаніи господинь архіепискупь со вьсѣмь собором цркве и весь соборь царства мы, да вьсѩко даніе родителѩ и прародителѩ нашіехъ и толикожде наше даніе и потверждение потвердіше, и сіе потверждение прославлено высть,...“ (Miklosich F., e. c., 150). Тек потом долазе цару у Приштину властела и грађани Котора с владарским повељама. Писац овога одељка повеље знао је понешто о саставу српских државних сабора. Много не. Он, мислим, замишља српски сабор подељен на два дела, у две курије, свештенство и вла-

---

[1]) Преглед досадашње литературе о Которским фалзификатима: *Станојевић С.*, Студије о српској дипломатици, XXV, О фалзификованим повељама, Глас, CLXIX, 1936, 26—32.

[2]) *Станојевић С.*, а. с., Глас, CX, 1923, 20.

стелу. Поред цара Стефана Душана 1351 поставио је патријарха, коме није знао ни име ни ознаку части, него га зове Данило и архиепископ[1]). Тада је био патријарх Јанићије. Није могућ ни описани начин општења између цара и сабора. По њему би се сабор заклињао пред царем, да и он потврђује све што су ранији владари учинили Котору и што он чини. Нама такав начин одобравања владарских одлука од стране сабора није иначе познат. Сабор се спомиње у овој повељи и у проклетству оних који би је нарушили. После Христа, Богородице, ангелске силе, дванаест апостола и небескога сабора прети се проклетством и: „ѡтъ господина архіепископа и его собора и ѡтъ мене грѣшнаго Стефана цара . . .“ Овако би, истина, могао говорити и само свештени сабор. Сасвим на крају повеље стоји, како ју је написао Вукашин и дао которској властели по речи и заповести цара и по речи и потврди „патріарха кѵръ Данила и всего собора егѡ и властела и собора царскаго Гергура кесара Бранка... и мнози инни властеле мали же и големи...“ То би била два сабора, стварно, патријаршки и царски, сасвим онако како сам наговестио да је састављач ове повеље претстављао себи српски сабор када га је први пут споменуо. Не може бити не труна сумње о томе да је њен фалсификатор или интерполатор веровао, како ће она бити много чвршћа и уживати много више угледа, ако с њеном потврдом скопча цели српски државни сабор. Зато је он свуда унео поред цара у повељу и сабор — и у одлуку, и у проклетство и у заповест о издавању. На последње место заиста с најмање права. Само на основу ове повеље не може се, наравно, претпостављати да је српски државни сабор одржан у Приштини 1351. За то је она слабо јемство. Исто се тако не сме из ње ишчитати, како се сабор заклињао пред владарем да ће поштовати његове одлуке, а још мање, како је у српском државном сабору

[1]) Е. Голубински је помишљао да је, можда, Ф. Миклошич исправио реч патријарх у архиепископ: *Голубинскій Е.*, Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей болгарской, сербской и румынской или молдо-валашской, 1871, 558. То је немогуће веровати. Миклошич је своме издању ове повеље додао овакву белешку: „Ex apographo facto his ultimis annis Cathari. Nos paucissima mutavimus“ (Miklosich F., e. c., 152). При крају повеље је, уосталом, реч о патријарху Данилу. У фалзификованим и интерполисаним повељама то није усамљен случај — преписује се из различитих предложака, па се тако догоди свашта.

било две изразите курије, свештена и световна. Иначе је ова повеља, оваква каква је, одлично сведочанство за високи углед српских државних сабора у Котору и за прилично знање о њима, у доба када је она настала. Тај смисао за високи углед сабора нису, мислим, Которани стекли само на основу знања о српским државним саборима, него и о страним, особито угарским, који су у познијим временима, када је повеља стварана или удешавана, заиста и имали велику моћ и висок углед.

Занимљиво је, међутим, да талијански сачуване которске повеље, у несумњивој вези с овом, не истичу толико сабор као српски писана повеља, или га уопште не спомињу. У талијанском преводу повеље цара Стефана Душана, издане тобоже у Неродимљу 1351, у којој се решава спор због имања између патријарха Данила и града Котора, сабор се никако не спомиње. На аналогним местима, где је у српској повељи говор о сабору, овде је реч само о цару, или о цару и патријарху. Чак и на крају повеље, где се у српској спомиње сабор патријарха и сабор цара, овде је реч само о дворјанима, јер нема сумње да то значе ове талијанске речи: „E li sono presenti in la corte dell' imperador in Nerodimie i nobili e elleti zentilomeni dell' imperio: Voichna chiessar..." (Rad, I, 1867, 144). Још у тешњој вези са српском повељом цара Стефана Душана Которанима, изданој тобоже у Приштини 1351, јесте талијански сачувана повеља истога цара, издана тобоже под Скадром 1355, у којој им потврђује повеље ранијих српских владара и нарочито ниже поседе которске, како их је који српски краљ, по тврдњи ове повеље, Котору поклонио. Ни у тој повељи, сасвим сличној српској од 1351, не истиче се на аналогним местима сабор. Само на крају повеље има несумњив спомен српскога сабора, који сам ја морао већ раније споменути ради речи „collegio", којом је талијански означен. Сада исписујем цело место, да би се осетила његова зависност од малочас споменуте српске повеље: „Io Vucossau scrisse, e dette questo breveleggio alli sopraditti zentiluomeni de Cattaro con la parola e mandato del signor imperator, confirmazion del suo collegio imperial, del signor patriarca e suo collegio, Voichna chiesar..." (Rad, I, 1867, 148). Из талијанскога текста излази као да код Срба има два сабора царски и патријарашки. Та-

ко је и у српској повељи на овом месту (само су овде места сабора у низу измењена), док је на два ранија места у српској повељи од 1351 спомен сабора такав да би се могло мислити највише на две курије, свештеничку и световну, у једноме сабору. Нико се јамачно неће чудити што сам ову повељу, тобоже из 1355, одмах овде споменуо, јер код повеља овакког порекла година заиста није најважнија ствар. Уосталом, она је по садржини скоро једнака српски писаној повељи, тобоже из 1351.

Ја сам овде морао додирнути читав низ питања у вези с лажним и интерполисаним которским повељама, али само уколико је било преко потребно ради проучавања проблема о српским државним саборима, којим се овде бавим. Зато сам обишао сва сложена и занимљива питања која оне изазивају, јер о њима треба нарочито расправљати. Но морам још истаћи занимљиву чињеницу да се у српски сачуваној повељи цара Стефана Душана Котору, тобоже из 1351, несумњиво намерно истиче сарадња српскога сабора, док је у талијански сачуваним повељама, несумњиво чврсто скопчаним с овом, сачуван спомен сабора само на једном месту. За ову чудну загонетку ја бих могао, са свом нужном опрезношћу, предложити само овакво решење: Српском састављачу или интерполатору повеље били су познати и српски и страни, особито угарски, сабори, и он је знао ценити њихову важност, док талијански преводилац, или редактор, није познавао знаменитост сабора, можда ни слутио. Засад не бих знао никакво друго решење, и ја саопштавам ово највише као потицај да се приступи проучавању читавога комплекса приморских фалзификата српских повеља, особито оних цара Стефана Душана.

Сасвим сигурно је одржан српски државни сабор 1354, на коме је прихваћен и проглашен други део Душанова Законика, по данашњем издању чланови 136—201, од којих је добар део очевидно новеларног карактера. Обадва дела Законика одељена су, нажалост, само годином од стварења света и индиктом, но ипак нема, мислим, никакве сумње да овакав знак хоће да покаже нови саборски рад те године, 1354. У чл. 164 зове се онај део Душанова Законика који је проглашен 1349 „првим закоником". У другом законику, другоме делу Душанова Законика, нарочито су пооштрене оне

одредбе које се тичу примања туђих људи, о чему је чл. 115, првог дела, благ према одредбама из другога дела у чл. 140, 141, 164 и 201. Све чвршће везивање поданика уз земљу у духу је тадашњега времена. Иначе је у овом делу Законика читав низ важних чланака за самосталност судства, међу њима и највиши понос Душанова Законика, чл. 171—172. Свакојако је и овај сабор одржан 1354 у Скопљу као и онај 1349, на коме је прихваћен и проглашен први део Душанова Законика, ваљда с оним византиским законима који с њиме чине један правни систем.

Редовно се мисли да је те исти године, 1354, одржан српски државни сабор у Серу, на коме је био изабран, признат и проглашен патријарх Сава. Први српски патријарх Јанићије умро је, наиме, 3 септембра 1354 за време рата између цара Стефана Душана и Маџара, и то на путу, у Полумиру. Један од настављача архиепископа Данила II овако је описао патријархову смрт: „По нѣкоѥмь же врѣмени диꙗволь искони ненавидеи рода чловѣча въздвиже рать и ненависть междоу царемь Стефаномь и междоу кралѥмь оугрьскыимь. и цароу же Стефаноу ставьшоу на Пьклареѣхь сь вьсѣми конскамі пише и моле патриꙗрьха ꙗко да придеть вь Жидьчоу, и пришьдьшоу патриꙗрьхоу вь Жидьчоу, и по малѣхь дьнехь впадьшоу патриꙗрьхоу вь болѣзнь неисцѣлноу, самь же повелѣ въздвигноути ѥго вь Пећь. и тогда сьбравьшоу се вьсемоу сьбороу жидьчьскомоу и въздвигьшоу ѥго, и носимоу же ѥмоу, прѣстави се на Полоумири вь Соутѣсцѣ“. (Ibidem, 378—379). Пошто је патријарх Јанићије умро почетком јесени, то је доиста лако могуће да је још исте године цар сазвао сабор у Сер, на коме је поставио за патријарха Саву. Настављач Данила II, рђаво расположен и према цару Стефану Душану и према патријарху Сави, врло је кратак о овоме избору, који је за њега био незаконит: „И по прѣставлѥнии патриꙗрьха кyрь Иоаникиꙗ Стефань царь сьбра сьборь срьбьскыи и грьчьскыи вь градѣ Сѣроу, и постави Савоу патриꙗрьхомь на прѣстолѣ светаaго Савы“. (Ibidem, 380). Цар је главна личност при постављању патријарха. То је хтео рећи писац ове вести, која је за нас занимљивија због ознаке државнога сабора као српскога и грчкога него због ових опорих речи о постављању патријарха Саве, пуних очевиднога нерасположења. Цар је, нема сумње, сам и одредио личност новога патријарха, но при

избору, посвећењу и проглашењу јамачно се више пазило на стародревне традиције него што би се по писцу ове кратке вести смело мислити. У њима је имао важну улогу и сабор, који је патријарха Саву јамачно признао у новој части.

Може бити да је 1354 одржан и сабор под Скопљем, на коме је цар Стефан Душан својом повељом потврдио поклон који је од своје баштине учинио манастиру Введенија Богородице у Архиљевици севастократор Дејан[1]). Царска повеља је автентична. О томе сада нема сумње, док се раније због елемената датирања, који се у њој не слажу, помишљало и на то да је лажна. У сложено питање о датирању ове повеље овде је немогуће улазити а није ни нужно, пошто ја морам критички претрести само онај њен део где је реч о сабору. А тај је поуздано традиран. У уводу повељи истиче Стефан Душан веома свечано како је он први српски цар и како је Богом постављен на тај високи положај. То није сада толико занимљиво, после онога што је о овом схватању раније речено, колико су чудне царске речи да је он обновио царски венац српској и поморској земли: „обновльшомоу првын царьскын вѣньць срьбьскои и поморьскои земли". (Miklosich F., e. c., 143). Цар се, вели се мало даље, одлучио да учини по молби севастократору Дејану зато што даје и чини добра прво црквама, онда властели и властеличићима, и осталима, а на крају овога образложења додаје важан разлог свога пристанка овако: „и за помилованіе царьства ми матере божіе иже въздвигши оть одра болѣзньнаго изволихъ принести даръ сьи к тебѣ богоматери". (Ibidem). Даље наставља цар, како се договорио с целим сабором и даровао и записао ову хрисовуљу Богородици у Архиљевици: „Тѣмь же и царство ми зговори се сь благочьстивою и христолюбивою прѣвисокою авгоустиню благовѣрною царицею кира-Іеленою, царицею царьства ми и сь богодарованнимь прѣвьзлюбленнимь сыномь наю, кралемь Оурошемь и сь господиномь и оцемь нашимь, прѣосвештеннимь патріархомь Срьбьлемь и Грькомь кирь-Савомъ и сь всѣми митрополити и епископи и

---

[1]) *Miklosich F.*, Monumenta Serbica, 1858, 142—145. *Новаковић С.*, Законски споменици, 1912, 738—740; тамо и најважнија старија литература о датирању ове повеље (738); за новију литературу о њој упор. *Пурковић М.*, Итинерар краља и цара Стефана Душана, Гласник Скоп. науч. друштва, XIX, 1938, 244; он је за год. 1355 као годину издавања ове повеље.

игоумени и сь властели вьсѣми и велими и малими и сь вьсѣмь сьбо-ромь срьбьскыѥ и грьчкиѥ земли и поморьскыѥ, и дарова и записа..." (Законски споменици, 1912, 739). Занимљиво је истицање Грка поред Срба у патријарашкој титули, али је и разумљиво, као што се не треба чудити ни што цар српски државни сабор овде зове сабором српске, грчке и поморске земље. То су знаци изграђивања једне утврђене државноправне терминологије, оправдане чињеницама, која би се несумњиво и развила у означавању српскога државнога сабора, кад би остало времена за развитак. Што се тиче царева договора с царицом, краљем, патријархом и сабором, он је несумњиво био само формалне природе, јер сам цар вели да се већ пре договора одлучио шта ће учинити: „изволихь принести".

Из последње године владања цара Стефана Душана, 1355, сачуване су неколике повеље с поменом српскога државнога сабора истина с таквим начином датирања по коме није могуће с пуном сигурношћу рећи у коју годину падају, али сва је прилика у 1355. На Овчем пољу и 2 мај су ознаке места и времена издавања повеље манастиру Хиландару, о којој је цар донео одлуку на сабору у Крупиштима [1]). У овоме случају вршио је сабор функцију најближу судској, каква није честа у поменима српских државних сабора. Састав сабора је овако описан: „Сьбравшоу царьствоу ми сьборь на Кроупиштіихь сь прѣосвештеннымь патріархомь кирь-Савою, и сь митрополити, и сь ѥпископы, и сь игоумены и сь вьсѣми поустиножители светыѥ гори Аѳона, и сь вьсѣми властели срьбскыими и грьчьскыими и поморьскыими". (Ibidem, 429) [2]). Занимљиво је и важно присуство пустињака светогорских на сабору. Уосталом, о њихову добру се радило. На сабору су изишли, као на суду, пред цара хиландарски игуман Доротеј и старац пирга карејскога Енофрије, па су изређали све неправде којима се крше привилегије дане манастиру Хиландару од краља Милутина. За њихову акцију вели се у хрисовуљи: „говорише тоу на сьбороу царьствоу ми". (Ibidem). Стефан Душан их је саслушао, поплашио се претњи св. Симеона и св. Саве, и кад је видео хрисовуље свога деда, није их потворио, него их је потврдио и још са своје стране проширио. Судији По-

---

[1]) *Jireček C.*, Geschichte der Serben, I, 1911, 411.

[2]) Анализа ове повеље: *Флоринскій Т.*, Памятники, 1888, 52—55.

рабку поверио је да на основу ранијих хрисовуља утврди куда је ишла хиландарска граница и тако је повуче. Цареве привилегије Хиландару, овде утврђене, веома су занимљиве али сада није прилика о њима расправљати. За нас је најважније утврдити да је по овој повељи сам цар решио спор између Хиландара и оних који су кршили његова права, односно да је поверио своме судији да га реши, и да је сам дао нова права и повластице Хиландару. У томе свему се саборско активно учесништво не истиче, чак се и не спомиње.

Сабор у Крупиштима спомиње се и у повељи цара Стефана Душана од 17 маја, којом је манастиру Хиландару потврђен метох св. Петра Коришкога. Састав сабора је означен као и у малочас поменутој повељи: „† Сьбравшоу царствоу ми зьборь на Кроупищихь сь прѣосвещенныимь патриархомь кур-Сакомь, и сь митрополити, и сь епископыи, и сь игоуменыи, и сь всѣми поустиножителыи светиє гори Аѳона, и сь всѣми властели Срьпскыми и Грьчкыми и Поморьскыми . . .“ (Гласник Скопског науч. друштва II, 1927, 26). И у овоме случају одлучио је сам цар. Сабор је само свечани оквир за царску одлуку.

Цар Стефан Душан потврдио је манастиру Хиландару планину Често Камење и земљу у Локвици, како их је дао краљ Милутин, а не како су били криво ограничени. И у овој прилици је сабор у Крупиштима био нека врста суда, јер је игуман хиландарски са старцима изнео пред цара тужбу и предложио краљевске повеље. Одлуку је створио цар сам, и о њој је издана повеља, с местом Овче поље и с даном 2 јулија. Године нема. Састав сабора је одмах на почетку повеље: „† Сьбравшоу царству ми зборь на Кроупищихь сь прѣосвещеннимь патриархомь кур-Сакомь и сь митрополити и сь епископи и сь игоумени и сь всѣми поустинножители Светіє Гори Аѳона, и сь правовѣрьними властели царства ми“ [1]). Занимљиво је што се у овој повељи властела не спомињу као српска, грчка и приморска, него као правоверна.

Немогућу годину, 1344, носи повеља, издана у Крупиштима, којом је цар Стефан Душан потврдио манастиру св. Николе у Добрушти имања, приходе и права. Пошто се у

[1]) *Соловјев А.*, е. с., 157. Повеља је сасвим слична оној изданој у Законским споменицама, 433—434, на којој, скраћеној и мало друкчијој, стоји као дан издања 17 мај.

њој спомињу патријарх Сава и хиландарски игуман Доротеј, као и у скоро свима овде споменутим хрисовуљама из 1355. и пошто ју је цар издао у Крупиштима, то и она свакојако спада у ред ранијих повеља овде претресаних ради питања о српским државним саборима; добро би дошла свестрана студија о читавом кругу ових хрисовуља као занимљивој целини. Спомен сабора је овде у мало друкчијој вези: „Тѣмь же иже вь Христа Бога и азь благовѣрны и христолюбиві царь Стефань и Богомь венчаны и сь христолюбивою и благовѣрною царицею аугоустіею кура-Єленою и сь вьзлюбленніимь намь единороднімь сыномь кралѥмь Оурошемь, сьбравшоу царствоу ми сьборь на Кроупиштехь, сь прѣосвештенннимь патріархомь срьбскимь кур-Савомь, и сь митрополити и епископи и сь всѣми властели срьбьскимі и грьчьскыми, и сь всеми игоумені и свештеннонноки и поустиножители Светіе Горі Ядоньскіе . . .“ (Законски споменици, 1912, 718—719) [1]). Овде су у саставу сабора између епископа и игумана унесена властела (само српска и грчка, без приморске), а игуманима су додани још јеромонаси и светогорски пустињаци, о којима се може сумњати да ли су могли бити чланови српског државног сабора, док су старци са Свете Горе јамачно бивали на саборима. Одлуку је створио сам цар: „благоволи царство ми, и приложихь...“

Српски државни сабори спомињу се за владе цара Стефана Душана веома често и у вези с врло важним царевим радњама, особито законодавним и судским. Највише је, истина, помена сабора баш из последње две године његове владе, особито у вези са сабором у Крупиштима. Ове повеље требало би, како сам већ наговестио, пажљиво испитати ради њихове автентичности (различите редакције исте повеље, разнолика ортографија и т. д.), али ако би се и која од њих показала као фалзификована или интерполирана, ипак је број спомена српскога државнога сабора за владе првога српскога цара заиста импозантан. У његовим не малобројним грчки писаним повељама сабори се, међутим, никако не помињу. Најлакше би било протумачити ову чињеницу са слутњом последњих издавача грчких повеља српских владара, А. Соловјева и В. Мошина, да су оне настале на тај

[1]) Анализа ове врло занимљиве и важне повеље: *Флоринскій Т.,* Памятники, 1888, 47—52.

начин што је владар дао усмено, или кратко писмено, обећање манастирима и појединцима, а они сами да су се постарали о састављању повеља, наравно, највише по византинским примерима, и подносили их на потврду [1]). Пошто у Византији није постојао државни сабор као код Срба, онда је разумљиво да га дојучерашњи византински поданици не би ни спомињали у нацртима повеља које су желели видети потврђене од српских владара, нарочито од Стефана Душана. Тако би било ту чињеницу најлакше растумачити, али само уз претпоставку да су грчки писане повеље српских владара доиста тако настајале. То је, међутим, велико питање, и слутња последњих издавања грчких повеља, да српски цареви, и владари у српским земљама уопште, нису имали уређену грчку канцеларију, остаје ипак само слутња. Никада се не сме сметати с ума да су српски владари могли и у српским областима сигурно обављати скоро све послове које су износили пред саборе и без њих, а у освојеним земљама, где су биле друкчије традиције, то је било још разумљивије. До сарадње сабора приликом давања имања и привилегија јамачно је више било стало онима који су их примали него ли владару. Цар Стефан Душан јамачно није захтевао да се српски државни сабор уноси као важно тело које је прихватило цареве одлуке у његове грчки писане повеље. Можда се сабори за владе Стефана Душана у грчки писаним повељама и зато не спомињу што је то била последица поделе српске државе на краљевске земље, где је важило старо српско право, и на царске у којима се Грцима излазило што се више могло на сусрет у поштовању и одржавању ранијих византинских закона и традиција. А у њима није било места за српске државне саборе, бар у данима после освојења не. Све су то само слутње, али чињеница је да се и из неспомињања сабора у грчки писаним повељама Стефана Душана ипак мора закључити да стварна моћ сабора тада није била велика, као што то, уосталом, излази и из анализе помена сабора у српским изворима.

Према томе, многи помени сабора за краља и цара Стефана Душана не значе толико да је српски државни сабор био у његово доба моћан, колико сведоче да је силни вла-

[1]) *Соловјев А.* и *Мошин В.*, Грчке повеље српских владара, 1936, нарочито на страни CIV - CV увода.

далац проглашавао своје знамените одлуке на свечаним скуповима, а свечаније српске зборове заиста није могуће замислити од тадашњих државних сабора. Србима је несумњиво било стало до традиционалних скупова народнога претставништва, а особито српској цркви. Стефан Душан је то мудро држао на уму. Сабори су давали нарочити спољашњи сјај његову владању, а његову моћ нису ограничавали. Но овако велика и сјајна претставничка тела, као што су били српски државни сабори у доба Стефана Душана, могу веома лако да осете поред свог спољашњега сјаја и своју унутрашњу моћ коју претстављају својим богатством, угледом и снагом. Сјајна претставништва, сазивана ради отсјаја владарске величине, постајала су не једанпут и стварно моћна, што је, уосталом, сасвим разумљиво. Питање, зато, није неумесно — шта ће бити са српским државним саборима после смрти моћнога цара Стефана Душана?

Чим је цар Стефан Душан заувек склопио очи, почело се јављати расуло силне српске царевине. Простране области српске државе стале су узимати знаке државне власти, а њихови управници понашати се као династе, као владари. Хук тежњи за вишом влашћу и већом самосталношћу захватао је не само световну, него и духовну властелу. Поред личних сујета, које су расипале царство, јављале су се и народне, највише, наравно, грчке. Величанствена државна зграда цара Стефана Душана пуцала је на све стране и с тиме се јављала и опасност за одржавање српских државних сабора. Они су били претставници државнога јединства. Цар Стефан Душан желео је ван сваке сумње да се у њима гледа претставничко тело свеколике државе, па је зато у његово доба састав сабора тако и одређиван да није могло бити никакве недоумице, како је у њима заступано цело велико царство. Нису заборављани ни црквени учесници, ни световни, спомињани су чак и јеромонаси, о којима се с правом може сумњати да ли су могли улазити у саборе. Но како било, сасвим је очевидна намера Душанових времена да се на српским државним саборима спомињу сви учесници из свих делова царства, који ће сведочити о ширини државног претставништва, и сви учесници од највиших друштвених врхова па све до властеличића, игумана и, можда, јеромонаха, који ће доказати и дубину државнога претставништва, које је ишло за-

иста у широке слојеве, бар свештенослужитеља; можда само Светогораца. Дубина државнога претставништва могла се одржати и после смрти цара Стефана Душана, али ширину је било немогуће сачувати. Поједине грчке области престајале су брзо и формално бити део српскога царства, а где се од њега нису делиле, тамо су њихови управници много излазили на сусрет својим грчким поданицима и сасвим прегледали византинске установе, па су се на тај начин тако удаљивали од Срба и Србије да су стварно кидали везе својих области са српском државном целином. А и међу Србима самима су тежње за цепањем постајале толико јаке да би и из самих српских области било не лако склопити српски државни сабор, способан за сложан рад и једнодушно одобравање. Главни претставник и заточник државнога јединства, српска црква, била је још једина моћ која се с неким успехом могла заузимати за што већу ширину српских државних сабора. Но и њу су убрзо почела наједати два велика зла — анатема цариградске патријаршије, која ће разделити духове у српској цркви, и сујета њених служитеља, заражених тежњама световне господе, која одвлачи погледе с општих питања на лична. Заиста су долазила тешка времена за неокрњене српске државне саборе.

После смрти цара Стефана Душана наследио га је његов син Урош. Престо је био, тек трећи пут у историји Немањића, упражњен смрћу, и о наследству није могло бити озбиљнога спора, пошто брат Душанов Симеон није могао бити његову сину опасан противник, нарочито не у српским странама, где полугрчки господин није могао имати присталица. Урош је био признати наследник царства, али ми, нажалост, не знамо да ли га је и сабор нарочито признао у новој части бар својим присуством, клицањем и многолетствијем о царскоме крунисању. Само можемо слутити да је млади цар пред сабором узвишен на своје високо достојанство, али спомена о томе сабору немамо забележенога.

Први српски државни сабор за цара Уроша, одржан у Скопљу, спомиње се у познатој царској повељи од 10 априла 1357, којом је цар даровао оток Мљет својим властелима Басету Баринчелу Биволичићу и Трипету Миховићу Бућићу [1]). Повеља је била позната још Н. Крстићу, и он је из

[1]) *Miklosich F.*, e. c., 155—157. Талијански: *Starine*, X, 1878, 3—4.

ње ишчитао ово: **„Подъ царемъ Урошемъ младимъ сила србски сабора тако є велика была, да є царъ Урошъ, заузимаюћи престолъ, явно обећати морао, да ће се придржавати закона, коє є подъ Душаномъ саборъ поставіо"** [1]). Т. Тарановски је и овде пошао за Н. Крстићем [2]). Из саме повеље не може се, међутим, разабрати, како је цар Урош на сабору обећао да ће чувати све постављене законе, нарочито не приликом крунисања. У уводу повељи истиче цар Урош милост божију над владарима, која је пала и на њега, и по којој је и он постао цар Срба, Грка, Поморја и Западних страна. Веселећи се дару, вели млади цар, који му је дао Господ Христос, да прими венац царства владарском круном и први знак владарског положаја, он све добро управља, по закону који је установио часни сабор његова родитеља, који је поставио сваковрсна правила, та утврђује и он, у договору с царицом матером, патријархом Савом и целим српским сабором. Ја не смем рећи да је смисао овога разлагања у повељи потпуно јасан, али нема сумње да се овде не каже, како је цар морао дати неко обећање пред крунидбеним сабором, него је јасно да и цар Урош истиче, како је — уосталом — и његов отац чинио, да је дужност свакога доброга владара потврђивати раније законе, а не рушити их. То је смисао овога места, сасвим разумљив, када се држи на уму шта је цар Стефан Душан разложио у уводу своме Законику и, још више, када се не смеће с ума, како је по средњевековном схватању био главни задатак правоверних владара — потврђивати старе добре законе. Занимљиве речи Урошеве повеље, тако смело и тенденциозно тумачене, ја морам овде исписати, пошто је то најпоузданији пут, да моји читаоци осете о чему се ради: **„Богꙋ же вьсхотѣвшꙋ и сиꙑ вса слꙋчившаꙗ се мнѣ сь милости господина бога спаса моего Исꙋ Христа, иже по того изволению дарова мнѣ Стефанꙋ Оурошꙋ, царꙋ срьблемь и грькѡмь, поморию и западнимь, веселю се доушею и тѣломь ѡ божьствьнѣмь даровани, иже ми дасть владика Христось вьсприети ми вѣньць царьствиꙗ диꙗдимою и прьвое знамение царьскаго чрьтога, иже вса добрѣ ꙋстраꙗющꙋ ми по законꙋ ꙋставленномꙋ всечьстнаго збора иже ѿть прѣжде господиномь и**

¹) *Крстић Н.*, а. с., Гласник IX, 1857, 90.

²) *Тарановски Т.*, о с., 177—178.

родитєлємь царьства ми свєто почившимь царємь, нижє ѹстави всакаꙗ правила, тази вса ѹтврьждають царьство ми, зговорив сє сь госпогѡмь и матєрию царьства ми, благовѣрною царицєю кура Єлєною, и сь господиномь и ѡтцємь прѣѡсвѣщєньнимь патриархомь курь Савомь и сь всѣми митрополити, игѹмєни и сь всѣми властєли вєлє вьзможними подь рѹкою царьства ми и сь всѣмь зборѡмь срьбьскимь ижє записовати хрисовоѹль и милости слошка царьска ꙗко ничємѹжє врѣждєниѹ бити, по томѹждє ѡбразѹ…“ [1]) Главни мотив разлагања је у последњим овде наведеним речима: „ꙗко ничємѹжє врѣждєниѹ бити, по томѹждє ѡбразѹ“. Цар, хоће да се каже, не руши што су ранији владари учинили, него потврђује и, наравно, наставља њихов рад у истом правцу. Састав сабора је исти као и раније, али пре цара Стефана Душана, пошто се већ не спомињу грчка властела. Занимљиво је — и разумљиво — што се први пут вели у једној повељи, у овој вези, о властели да су „вєлє вьзможни“. Али и с оваквом властелом одлуку ствара сам цар: „изволи жє и царьство ми“.

Ова је повеља сачувана, како сам рекао, и талијански; не велим у талијанском преводу. Пошто је ово место важно за разумевање улоге сабора у развитку српске државе и пошто сам већ расправљао о талијанском преводу српске речи сабор, то ћу исписати и талијански овај исти одељак повеље: „Doppo che io ho preso la corona dall' omnipotente Dio, et in dono fu concessa l'angelica spada da te omnipotente Dio et Christo salvatore eterno a me Stefano di Rascia imperatore et delle terre della Servia, di Romania, da mar fino al ponente mi glorio nella mente mia delli doni del signore, che Christo mi ha dato in gratia della imperial mia corona, la quale secondo il costume ho ricevuto. Et sicome il padre mio imperatore ha fatto, cosi ancor io con tutto il consiglio et principalissimi, con mia madre Elena, et col r. padre spirituale Sabba patriarca, et con tutti li nobili et con la forza del brazzo mio imperiale, et con tutti li metropoliti et clero, et con tutti li consigli ho fatto et faccio le patenti over il privilegio et la fortunata gratia dell' imperio mio. ..“ [2]). Дубоко у тајне српскога језика заиста није продро ко је ово писао! За нас је, ипак,

[1]) *Miklosich F.*, e. c., 155—156. Упор. *Соловјев А.*, е. с., 159—160.

[2]) *Starine*, X, 1878, 3—4.

веома занимљиво превођење речи сабор са „il consiglio", савет. О српском сабору писцу није било ништа познато, па је од њега начинио савет. Уопште је он у XVII в. (превод је из 1604 или 1607) могао тешко разумети српску повељу. То је знао и тадашњи млетачки провидур.

Српски државни сабор спомиње се, на врло занимљив начин, у повељи којом је цар Урош сам потврдио баштину кесарици Јерини, жени Прељубовој, и сину јој Томи 15 априла 1357. Између осталога потврдио им је: „И Морихову всоу и сь планиномь, сь мегıами и сь вєѣми правинами како ю ıесть дрьжаль кесарь Прѣлюбь оу воиводствѣ до збора". (Законски споменици, 1912, 313). Ово је, мислим, реч о ранијем сабору као року докле је кесар Прељуб држао Морихово.

Повеља цара Уроша издана на Рибнику, под Призреном, 25 априла 1357, којом потврђује Дубровчанима њихова права и повластице, спомиње се као докуменат издан на сабору, мада у њој нема ниједне речи којом би се истицала сарадња сабора[1]). Она је, истина, потпуно састављена према истој таквој повељи цара Стефана Душана од 20 септембра 1349, у којој се, како сам утврдио, у предговору повељи спомиње договор царев пре издавања с младим краљем и с властелом, али овде нема речи ни о таквом договору. Оправдање издавања ове повеље сасвим је налик на оно у повељи цара СтефанаДушана за Архиљевицу, где је, уосталом, много умесније. Цар Урош, наиме, овако образлаже зашто је издао потврду дубровачких права и повластица: „милостию божиѥю и неизреченнимь ıего промишлениıемь сьдрьжещꙋ ми сиы вса благовѣрномꙋ и богомь поставленноѡмꙋ Стефанꙋ Оурошꙋ царꙋ всегда веселещꙋ ми се ѡ бозѣ и дрьжещꙋ ми скифтрось царьствиıа по прѣданию же и ꙋставꙋ господина и родителѣ царства ми светаго цара Стефана, ıакоже ıесть ꙋставиль и ꙋзакониль записовати хрисовꙋле словесе царьска, и прьво светимь и божьственнимь црькамь, по томь властеломь и властеличикемь и инимь прочимь, и ничемꙋже неврѣжденнꙋ бити, изволи же и царьство ми . . ."[2]). Исто што сам рекао за ову повељу цара Уроша важи и за ону, издану истога дана и године и на истоме месту, којом је

[1]) *Тароновски Т.*, о. с., 178. Издање повеље: *Miklosich F.*, е. с, 160—164 и *Стојановић Љ.*, е. с., I, 1929, 93—96.

[2]) *Miklosich F.*, е. с., 161=*Стојановић Љ.*, е. с., I, 1929, 93.

он даровао Дубровнику сву земљу од Љуте до Курила [1]). И државна земља могла се уступати без српског државног сабора. То нам је већ израније познато. Могао је, наравно, сабор и потврдити права и повластице Дубровника и уступање једнога дела државнога земљишта Дубровнику, али у овим повељама нема ни помена о томе, мада је нарочито у првој било прилике да се то каже, ако не за сабор а оно бар за договор, према повељи цара Стефана Душана од 20 септембра 1349.

У једној занимљивој повељи патријарха Саве из године 1361, ако је тачно традирана, потврђује и патријарх дар челника Милоша манастиру Хиландару. То је пре њега учинио цар Урош и заповедио му да и он потврди учињени поклон: „И смѣрению нашемоу видѣвъшоу записаниѥ и оутвръждениѥ господина ми прѣвисокаго цара и по томоуждє образоу и повелѣниѥмь господина цара Оуроша и смѣрениѥ ми записа...“ (Законски споменици,1912, 441). Заповест је издао патријарху само цар. Сабор се не спомиње.

Док је царевао сам цар Урош, бар по имену, нема у нашим оскудним изворима више помена о српским државним саборима. Од године 1366 јавља се, како је познато, поред њега као краљ Вукашин. Да ли је српски државни сабор пристао на ово узвишење? Јамачно није. Наша учена историографија и наша народна традиција сложно замерају Вукашину, што је отео краљевску част, која је с толико славе била скопчана уз велико име Немањића, и коју су они, истина, сами одложили, али не на своје и народно и државно добро. Позни животописац цара Уроша, патријарх Пајсије, спомиње овом приликом српски државни сабор по традицијама о саборима које су у српској цркви биле не само живе, него су се, бар делимично, и извршивале. Жалост је, прича он, била велика у држави због метежа,неслоге и неправде, када Вукашин „съ насилїємь въсхыщаєть прѣстола єго“. (Гласник, XXII, 1867, 217). Мисли се, наравно, цара Уроша. Тада је био, наставља патријарх Пајсије, сабор у Призрену, у храму архистратига Михаила, задужбини цара Стефана Душана, где му је била и гробница с телом. Сабор је осудио Вукашина, но он се није хтео покорити. Говорило му се на

[1]) *Miklosich F.*, e. c., 164—165 = *Стојановић Љ.*, е. с., I, 1929, 96–97.

сабору, нека престане чинити насиља, јер му је власт предана само док млади цар не одрасте. Беше велики метеж и узбуна, но Вукашин не попусти. Сабор је нато препустио суд Богу и разишао се, а Вукашин је разделио српске земље и освојене области између себе и своје браће. Пајсије није савремени извор. Његова слика српскога сабора претставља схватања XVI—XVII в., пуна живих традиција, о српском претставничкоме телу. У њој има јамачно много и од слике тадашњих српских сабора, окупљаних око патријаршије, на којима је већ заступљен сав српски народ, не само виши слојеви свештенства и властеле. Зато је опис сабора код патријарха Пајсија тако важан и толико занимљив да га ја не смем обићи, него га морам у целини саопштити: „И тогда сьборѹ бывшоу вь градоу призреноу, вь храмѣ архїстратига силы господнїе Михаила иже несть на рѣке бистрици подь градомь више мѣста призрена, еже сьзда ѿ основанїа прѣвисоки царь Стефань и гробници емоу сь тѣломь где бысть. Сьборѹ сьбрав’шу се немалоу и архїепископоу тогда кѵр Данилꙋ (касније додано) и митрополитꙋ и епископь и игꙋмень и свещенoїнокь и инокь и немало лика благочьстивїих и вьсь сьнмь срьбскыи иже подь областїю тѣх и соудимь имь вльканшинь непобиновавше се глаголе: мнѣ прѣдано есть. И сьборь сь архїепископомь и сь всем народомь: веми да есть на тебѣ нарꙋчено дондеже доспѣеть млади царь вьзраста, и его во есть по родоу и по колѣноу; прѣстани вльканшине насиловати. И многоу мѣтежꙋ бывшу и мльви; оувы неправеднаго соуда и никако покорити се хотѣ. Тогда патрїархꙋ сь сабором рекшꙋ: слава тебѣ господи дльготрьпѣливе и многомилостиве, призри сь высоти светыне своее на озлобленїе люди свои и вижд неправедни соудь, еже сь насилиемь вьзымають. И разыдоше се кьждо вь своа и вльканшинь раздѣляеть на трїи части: ꙋглеши вьдаеть серезь и нарече его кесара а гоика деспота вь трапезонтоу сиречь трьновоу, а самь вь срьбской земли“. (Гласник, XXII, 1867, 218). После раздељења српскога царства, које није било овакво како је мислио добри Пајсије, царевина је заиста расцепана. За време овога болнога кидања великога дела цара Стефана Душана српскога државнога сабора није могло бити. Поглавице делова српских земаља крвнички су се борили између себе, па нису могли заједно сарађивати ни на сабору. Све се искидало. Свака област тежила је да постане потпуна држава, са свима државним осо-

бинама, и ја не сумњам да су и обласни сабори у њима замењивали државне. Но из тих страховитих времена смушених, крвавих, дугих и болних метежа заиста је тако мало извора сачувано да није чудо што је и наше знање о њима јако непотпуно.

Ако је автентична повеља деспота Јована Угљеше манастиру Зографу, од фебруара 1369, с печатом цара Стефана Душана, који је касније додан, онда је у њој сачувана вест о обласном сабору Угљешине земље, веома занимљивом [1]). Ово је стварно судско решење, које има вредност хрисовуље, донесено у парници између манастира Зографа и епископа Јериса Давида ради земљишта Сараваријега. Парничари су изишли и стали пред Угљешу и његов свети сабор: „ἔμπροσθεν τῆς βασιλείας μου καὶ τῆς ταύτῃ συνεδριαζούσης ἱερᾶς συνόδου" [2]). У томе сабору, који се зове светим синодом (друкчији грчки назив није лако замислити), били су, поред деспота Угљеше, охридски архиепископ Григорије, прота светогорски и заступници тамошњих манастира, многобројни часни монаси и архонти из области Угљешине „καὶ ἑτέρων οὐκ ὀλίγων τιμίων τε μοναχῶν καὶ ἀρχόντων τῆς βασιλείας μου",..[3]). Овакав састанак је сасвим налик на српски државни сабор по целоме своме саставу, а и његова судска функција није била необична ни на српским саборима. Парничне стране изнеле су своје доказе пред владара и сабор. Њих су Угљеша и његов сабор прегледали, уверили се да једни друге искључују и створили су, и владар и сабор, у сагласности одлуку да поступе човечански и мирољубиво: „ἰδούσης τῆς βασιλείας μου καὶ τῆς μετ' αὐτῆς ἱερᾶς συνόδου τὰ δικαιώματα αὐτῶν ἄλληλα καταλύοντα, δεῖν ἔγνωσται καὶ ἀπεφάνθη παρὰ τῆς βασιλείας μου, συνδόξαν τοῦτο καὶ πάσῃ τῇ ἱερᾷ συνόδῳ, πρὸς τὸ φιλάνθρωπον καὶ εἰρηνικὸν νεῦσαι . . ." [4]). По оваквом разлагању, поступак је толико сличан ономе на српским државним саборима да је ово скоро један српски документ на грчком језику. И даље се сабор спомиње. Ка-

---

[1]) *Соловјев А.* и *Мошин В.*, Грчке повеље српских владара, 1936, 268–279.

[2]) *Ibidem*, 270.

[3]) *Ibidem*.

[4]) *Ibidem*.

да, наиме, епископ Јериса није хтео да се задовољи с решењем, настављена је парница и проширен доказни поступак. Том приликом је манастир Зограф нагласио, како је недавно његово доказно средство, изнесено пред деспота и његов сабор, било као такво признато: „ἐπεὶ δὲ ἀρτίως ἀνεγνώσθη ἐνώπιον τοῦ ἁγίου ἡμῖν αὐθέντου τοῦ πανευτυχεστάτου δεσπότου καὶ τῆς εἰρημένης ἱερᾶς συνόδου τὸ τῆς μαρτυρίας ἡμῶν γράμμα..“ [1]) Даље се, међутим, у овом занимљивом документу сабор никако не спомиње. Једну одлуку је, по њему, донео у истој ствари сам владар с охридским архиепископом: „κρίνασα ἡ βασιλεία μου καὶ ὁ ῥηθεὶς πανιερώτατος ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος“ [2]). А када је цели доказни поступак био завршен и када је владар, деспот Јован Угљеша, имао пред собом извештај о свему, он је онда сам донео судско решење које је имало снагу хрисовуље: „διορίζεται ἡ βασιλεία μου διὰ τοῦ παρόντος δικαστηρίου αὐτῆς ὁρισμοῦ, χρυσοβούλλου δύναμιν ἔχοντος...“ [3]) Круг одлучујућих фактора овде се непрестано сужавао — прво владар и сабор, онда владар и архиепископ и напослетку сам владар. Да ли се ово догодило због тога што се парница отегла на тако дуго времена колико сабор није могао остати на окупу, или је ово последица још неизрађених традиција, или је сабор споменут као одлучујући фактор у првој фази парнице једино због ослањања на сличне српске повеље — на све то је немогуће дати поуздан одговор. У сваком случају је ова судска одлука веома занимљива, чак и кад би документ био фалзификат, јер би и у томе случају сведочила бар о великом угледу српског државног сабора.

За номиналне владе цара Уроша нема више, што ја знам, вести ни о обласним саборима. Никакво велико чудо. Моћни и поносни династе зазирали су од сваког ограничења своје власти, ма оно било и формално, па нису, ваљда, много ни сазивали саборе, на којима не би могли лако видети — што особито истичем — претставнике српске цркве, без којих је опет било тешко и замислити уредан сабор.

Патријарх Пајсије, међутим, спомиње још два сабора

[1]) *Ibidem*, 272.

[2]) *Ibidem*, 274.

[3]) *Ibidem*, 276.

око краја владе цара Уроша, који је, по њему, страдао пре Вукашинове погибије. Добри патријарх се сит начитао српских житија и још више наслушао прича о српским владарима. Зато је добро знао и за оне случајеве, раније истакнуте, када се о смрти владаревој сазивао сабор. Пун давних традиција, он није могао замислити ни смрт цара Уроша без сабора, него описује, како је настала велика пометња и букнула горка жалост, када је пукао глас да нема младога цара. Око царице су се нашли, у плачу и ридању, сабор и родбина: „Мати же плачющїи чеда своего и сьбороу бывши вь царских полать и сьродствоу сьбравшꙋ се и плачю и рыданїю не малꙋ...“ (Гласник, XXII, 1869, 221). За овакве саборе могао је лако дознати, н. пр. за онај о смрти краљице Јелене и онај на концу живота краља Драгутина, али за српске изборне саборе то није тако лако рећи. Њих је, стварно, било код Срба само за првенства Зете, и Пајсије се могао о њима обавестити једино из Орбинија. Но ја, засад, само слутим да је велики патријарх познавао знаменита историчка дела Орбинија и Лукарија, па зато не смем још тврдити да је из Орбинија знао за изборе владара код Срба. Могуће је да му се та мисао јавила и домишљањем, јер заиста није било далеко од памети помислити да се је после погибије Вукашинове (по Пајсију) морало приступити избору српскога владара. Тако он и пушта Србе да се након извршене казне божије над Вукашином саберу и потраже земљи владаоца: „Потомь сьбыраютъ се оставши срьбли и ищоуть кого на прѣстолѣ поставѣть кралемь“. (Ibidem, 227). Реч сабор се, истина, овде не истиче, али нема никакве сумње да се ради о њему. Наравно, и то је измишљен сабор, а његов помен има само толико вредности, што је вест о њему оставио патријарх Пајсије, одлични познавалац српске историографије и чувар српских традиција, који је знао када су се српски државни сабори, и њима слични, заиста састајали, какав им је био састав и шта се пред њих износило. Иначе, последњи српски државни сабори у овим тужним временима одржавали су се јамачно, бар у свом приближно потпуном саставу, за првих година владе цара Уроша. Касније нису били, за дуже времена, могући.

Угледна претставничка установа српских државних сабора доживела је нагао полет за владе краља Стефана Де-

чанскога, да се испне на врхунац свога угледа под његовим сином, Стефаном Душаном, с кога се је нагло сурвала, заједно са скоро свима делима великога владара. Сабори, као државна установа, нису се могли одржати за време државнога расула у свој пуноћи свога састава, али владарске одлуке на саборима примљене и проглашене надживеле су векове саборских учесника, и то све њихове одлуке, а законодавне нарочито. Потоња времена, упозната са српским државним саборима, особито из доба Стефана Дечанскога и његова сина Стефана Душана, преко писаних споменика и народне традиције, не само да нису саборе заборављала, него су јамачно и њихов углед и њихов круг рада увеличавала. Српски државни сабори из најславнијега доба српскога развитка делили су судбину свих установа и успеха ових времена — и они су идеализирани. Сабори у ово доба, заиста величанствени по свом спољашњем сјају, нису имали велике стварне моћи у држави. Њу је чврсто држао у својим рукама владар, нарочито Стефан Душан. Али, разборито водећи рачуна о народним традицијама и схватањима, он је саборе често сазивао, пуштао их да блистају у сјају и да верују како су му сарадници у државној политици, у управи земље и у законодавству, док су они стварно били само тело, које је одобравало владарске одлуке, давало им својим присуством већи углед и обавезивало све поданике на чврсту покорност. Форма је, и у овом случају, била веома различита од садржине, но за велике народне масе збиља је важније шта су оне мислиле о српским државним саборима него шта су они стварно били.Фридрих Ниче је много претеривао када је, по свом познатом начину, одлучно тврдио, како историчари уопште и немају посла са стварношћу из прошлости, него само с фикцијама створеним о њој. То није тачно, али нешто истине у овом претераном и пркосном ставу заиста ипак има. Збиља је на даљу судбину претставничких тела код Срба више деловала слика о саборима онаква како се формирала у народној души него каква је остала у писаним споменицима из доба најсјајнијега развитка Србије. Стефан Душан као да је сам слутио велику моћ илузије у народним покретима, па је својим несумњиво високим политичким талентом помагао развој веровања, како је српски државни сабор доиста моћан фактор у државном жи-

воту. Овакве илузије, остављене поданицима од којих се много тражи, спадају међу вајкадашња средства спретне политике, мудре и успеле, истина, само дотле док се пази на меру, а велики цар је умео пазити на њу.

Доиста није била чудна ни далека мисао, да су српски државни сабори после смрти цара Стефана Душана постали много важнији фактор у држави него што су били дотле, док их је његова крупна личност притискивала. Та рационалистичка идеја јавила се већ у првом важнијем научном саставу о српским саборима, код Н. Крстића, и после тога се чешће понављала. Без ослонца на изворе и без знања о улози цркве на српским државним саборима. Сабори нису након смрти великога цара стекли знаменитији утицај на државне послове, како се сасвим јасно види из прегледа саборскога рада за цара Уроша, колико нам је он познат. Самовољна и сујетна српска господа нису се уздизала преко претставничкога тела, као што за то има примера на страни, него су грубом силом и мучким лукавством откидали своје области из целине царства и снабдевали их, колико су год могли, с атрибутима самосталних држава. Тако се с расулом царевине сабори нису дочепали власти у земљи, него су се с њоме и они разбили, нарочито због нерасположења цркве да појединим претендентима помаже својим признањем њихове власти право на наследство Немањића. Српски државни сабори могли су се, стварно, сабрати у овим болним временима државнога расула само с пристанком цркве, која је сачувала своје јединство у пространом царству, изузимајући Угљешину област, који је у својим преговорима с цариградском патријаршијом (1368—1371) издвојио своје земље из области српске цркве и потчинио их цариградском патријарху. То је он учинио без свога сабора. Остали делови српскога царства били су уз српску патријаршију, али нема никакве сумње да нису сви били према њој с истом оданошћу расположени. Српска црква је имала противника патријаршије и у самој себи. С проглашењем патријаршије била је у њој слога нарушена, и наши мршави извори дају нам ипак права да претпоставимо, како је и због таквог стања у цркви било опасно сазивати и државне саборе, јер би се на њима, поред неслоге властеле, јасно показала и несагласност у цркви.

Српски државни сабори, дакле, после смрти цара Стефана Душана нису постали моћнији него што су дотле били. Шта више, за владе његова слабога сина цара Уроша и они су ушли у доба смутњи и тешкоћа због прилика у држави, која се распадала, и због стања у цркви, у којој није више било раније једнодушности.

IX

Српски државни сабори у временима опадања и пропадања Србије

Из тешких времена опадања и пропадања српске државе у средњем веку сачувано нам је веома мало вести о српским државним саборима. Никакво чудо. Домаћих извора за то доба уопште је мало, а у страним изворима не треба, по правилу, ни тражити многе и поуздане спомене наших сабора, пошто њима није било толико добро познато — бар редовно не — унутрашње уређење српских земаља да би могли знати улогу сабора у њему. Зато смо упућени на веома ретке, и још мутне, вести о животу претставничкога тела код Срба за време борбе српске државе на живот и на смрт с њеним опасним противницима, Турцима. Та је борба, када се држи на уму величина турске силе и жестина њенога налета, веома дуга и за српску храброст и пожртвовност јединствено часна. У њој се ипак, наравно, осећа како се под силом спољашњег притиска и унутрашњег расула српске друштвене и државне установе расипају и растурају, количкогод су се Срби трудили да и кратка затишја у борби употребе на јачање друштва и државе и на дизање народне културе. У манифестацијама духовнога живота то се још могло постићи, истина, с помоћу страних избеглица, али у развитку материјалних снага и у јачању државног организма то није било могуће. Два велика српска пораза, на Марици и на Косову, пресекла су могућност српскога државнога развитка и с тиме су осудили на пропадање и све важне државне установе, међу њима, разуме се, и саборе. Зато су српски државни сабори ових времена само бледа сенка сјајних зборова из времена цвата српске државе. Како

се код Срба у држави све стегло и скучило, тако се догодило и са државним саборима. И они су мањи, круг рада им је ужи, послови на њима обављани све су незнатнији и једноличнији [1]). Тек понеки сабор се издигне изнад бледе једноличности. Увек је на српским државним саборима било саветовања о црквеним пословима, али сада се она највише обављају. Српска црква очевидно преузима полагано на себе функције државе, која се расипа. Српски државни сабори стичу полагано све више знакова црквених сабора. Једну народну организацију, која пропада, државу, замењује друга, црква, која је по својим традицијама била способна да прими болно тешко наследство од државе, и тако да не пусти српски народ да остане сасвим обезглављен. Где црква није била народна, као код Срба, тамо је с пропашћу државне власти нестајао и сав друштвени ред и губили се сви знаци државнога живота.

Није, према томе, никакво чудо што нам је вест о првом српском државном сабору после смрти цара Уроша сачувана у вези с црквеним пословима. Проклетство цариградске патријаршије српске цркве тешко ју је притискивало, али је сметало и Грцима да покушају створити једну заједницу хришћанских народа у своме суседству за борбу против Турака. Зато је патријарх Калист и покушао 1364 преговорима са српском царицом Јеленом, монахињом Јелисаветом, отклонити све сметње грчко-српском пријатељству и сарадњи. Изненадна смрт спречила га је у томе. Деспот Угљеша, најближи грчки сусед, није ни покушавао све српске земље сложити с византинским царством у сложну целину за борбу против Турака. За тај високи и знаменити посао били су Мрњавчевићи уопште одвише омражени, а он и сувише одељен од Срба и одан Грцима [2]). Зато се одлучио

---

[1]) К. Јиречек је сажео своје мишљење о српским саборима у једну реченицу, и то неодређену: „Der Reichstag (sbor) bestand fort, scheint aber die Bedeutung verloren zu haben." *Jireček C.*, Staat u. Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, IV, 1919, 25.

[2]) *Ил. Руварац* је мислио да није „Вукашину ни било нужде, да се мири с цариградском патријаршијом", пошто је у његовој држави „начелствовао... Охридски архиепископ". (О кнезу Лазару, 1887, 140). То није довољан разлог. Упор. *Halecki O.*, Un empereur de Byzance à Rome, 1930, 77—78 и 241—247.

за ситну акцију ружним средствима — сјединио је само своје земље с цариградском црквом, потчињавајући их њезиној власти, и постигао је то нелепим ружењем свога цара и његова величанственога дела. За измирење свеколике српске цркве с цариградском патријаршијом, на часнијој основи, требао је угледнији и могућнији ауторитет од деспота Угљеше, и српска је црква мислила да га је нашла у кнезу Лазару, нарочито онај њен део коме је проклетство особито тешко падало, Светогорци. Тамо су Срби били највише измешани с Грцима, а ови су морали одбијати да служе бар с онима Србима које су рукоположили проклети српски архиепископи и епископи. Чак је било забрањено и примање српских монаха на Атос, наравно недавно замонашених. Такво стање је било веома болно, али још теже је падала источном хришћанском свету мржња између Грка и Срба уочи одлучних борби с Турцима, које је свако разборит очекивао. Грчки потицај измирења, за патријарха Калиста, пресечен је несрећним случајем. Ред је био на Србе. Тако су се у жељи за измирењем сложиле тежње великога дела српске цркве и српских државних власти, бар које су тежиле за начелством у српским земљама. Од кога је потекао први корак у овоме послу, није лако рећи. Монаси Светогорци нису хтели икоме другоме препустити ту славу, па зато сложно тврде да је мисао о повраћању слоге између грчке и српске цркве потекла од светогорскога старца Исаије. По његову životopisu све је било у његовим рукама [1]). Животописац Исаијин, јамачно светогорски монах, ипак није пропустио рећи, како је он био драг цару Стефану Душану и царици Јелени, и колико је његова реч важила код њих. Јамачно је био вешт и световним пословима и добро упућен у дипломатске преговоре. Њему је морало бити добро познато да се велико дело измирења грчке цркве са српском не може обавити и без сагласности и пристанка српскога патријарха, српскога државнога сабора и бар најугледније српске господе. Исаијин животописац, међутим, мислио је друкчије, или то није знао, па приписује заслугу око измирења цркава само њему. Тако, уосталом, често чине животописци који величају своје драге узоре и миле покојнике. Писци, међу-

---

[1]) *Гласник*, LVI, 1884, 70—77.

тим, који су састављали своја дела у Србији нису тако поступали. Непознати биограф патријарха Саве и епископ Марко, који је саставио животопис патријарха Јефрема, добро су знали да се измирење цркава није могло обавити без знања и пристанка српскога патријарха, сабора и владара. Ни они не ускраћују своју похвалу старцу Исаији Светогорцу и његовим сатрудницима, али су ови, стварно, само извршиоци намера српскога владара, кнеза Лазара, коме је и Константин Филозоф приписивао главни потицај за измирење цркава, када је писао о њему довољно јасно: „вмѣштанть се по срѣдѣ самь“. [1])

Нас се на овоме месту, међутим, највише тиче, како је у нашим изворима споменуто учествовање српскога државнога сабора у знаменитом измирењу грчке и српске цркве. Ја често истичем, како је Константин Јиречек био у својим научним закључцима јако опрезан, чак и бојажљив, а у случају описа односа српскога сабора према овоме питању то не могу тврдити. Чини ми се да се овде није ни извора чврсто држао док је ово писао: „На једноме сабору, коме је присуствовала и стара царица, удовица Душанова, започета је акција око измирења, особито под утицајем Светогораца“ [2]). По овим речима би сама стара царица била на сабору и иницијатива за измирење пошла би из сабора. Но то не вели један од настављача архиепископа Данила II, који је написао животопис патријарха Саве, и кога се Јиречек највише држао. По његовим речима јавила се мисао о измирењу цркава код старца Исаије, који је с њоме упознао кнеза Лазара, а овај га је упутио патријарху Сави. Ту се слутио отпор — уосталом, сасвим разумљив — на који је Исаија и наишао, али га је, заиста не лако, победио: „њдва оумоли њго о семь раздрѣшении“. (Данило II, ed. Ђ. Даничић, 1866, 382). Сам патријарх би нато замолио Исаију да пође у Цариград ради измирења цркава. С овим пристанком и с оваквим позивом упутио се стари Светогорац кнезу Лазару и узео од њега све потребно за пут. После тога биограф патријарха Саве, не овако јасно као досад, вели, како је Исаија изабрао себи сатруднике у посланству, које редом набраја,

[1]) *Гласник*, XLII, 1875, 259.

[2]) *Jireček C.*, Geschichte der Serben, II, 1918, 115—116.

па онда наставља: „и съборꙋ вьсемꙋ оповѣдаеть, старои царици кирь Ієлисавьти и вьсѣмь соущиним властеломь". (Ibidem). То, нажалост, није тако јасно као што је Јиречек ишчитао, али пристанак српскога сабора је, мислим, сигурно зајамчен [1]). Епископ Марко, у животопису патријарха Јефрема, много је разговетнији, али он приписује главни потицај за измирење цркава кнезу Лазару: „Господин же кнез Лазар не трпе зрети сија раздиранија, јако благочстив, светујет се с својим сбором, светители и властели, и иже в Светеј Гори живуштим светими мужи и избирајут некојего велика старца, именем Исаију, и сему споснике и љубомудрна мужа попа Никодима и сих посилајут честно в царствујушти град..." (Ловћенски одјек, I, 1925, 92—93). Занимљиво је што у саставу српскога сабора епископ Марко назива архијереје светитељима. То је плод његова брижљивога читања старијих српских дела. Како се види, по његовој тврдњи је кнез Лазар са сабором изабрао Исаију и његова сарадника Никодима [2]). Радња овога сабора пада свакојако под крај године 1374, а свечано измирење цркава обављено је у Цариграду и у Призрену 1375. Ова цела саборска радња засецала је тако дубоко у српско-грчке односе да се она нипошто не сме сматрати само црквеном, него и државном, пошто су њене последице биле знамените исто толико за неговање грчко-српских политичких односа, колико и за развитак српске цркве.

Те исте године, 1375, сазван је српски државни сабор ради избора новога патријарха, пошто је Сава умро 29 априла 1375. Радост због укинутога проклетства са српске цркве, о којој тако дирљиво пише епископ Марко, заиста је била дубоко помућена тешким стањем у српским земљама, које

---

[1]) Писац животописа патријарха Саве претстављао је улогу сабора као тако важну да и поред цариградскога патријарха Филотеја замишља сабор, наравно, црквени. Он вели о дочеку старца Исаије у Цариграду: „и прињть сего патриıарьхь и вьсь съборь, ıакоже ıесть лѣпо, сь частию многою, тажє сьвѣть сьтворьшє о семь, праштають..." (*Ibidem*). Измирење је, дакле, између грчке и српске цркве обављено после саветовања, како треба, саборно. Још јаче ис ицање сагласности патријарха Филотеја и његова синода јесте у Животу патријарха Јефрема: *Starine*, XVI, 1884, 38.

[2]) Упор. и *Starine*, XVI 1884, 38.

се, наравно, огледа и на овоме сабору. Он је први српски државни сабор, који није сазван заповешћу једнога владара, него двојице, кнеза Лазара и Ђурђа Балшића, о коме је Иларион Руварац мислио да може с оштрим пркосом споменути, како је од 1368 био римокатолик [1]). Но, шта био у ово доба Ђурађ Балшић, у његовим земљама бејаху Пећ и Призрен, средишта српске православне цркве и велики део православних Срба, па се без његова пристанка не би могао одржати српски државни сабор, на коме је требало бирати и патријарха. Ја не мислим да се горка размишљања једнога од настављача Данила II, писца познатога састава о избору патријарха Јефрема, тичу само српскога сабора. Не. Он је започео ово своје разлагање — како се сматрало да је у реду — с разматрањем о великим страстима, које он зове саборнима — о среброљубљу, самољубљу и сластољубљу. Но нико не може порећи да је ипак веома поучно, што је баш с оваквим општим разматрањем приступио описивању онога сабора на коме је Бугарин, пустињак Јефрем, изабран за српскога патријарха. Јамачно је и у српскоме сабору било појава које су изазивале размишљања о споменутим страстима, названима саборнима.

У овом саставу о избору патријарха Јефрема описан је сазив српскога државнога сабора и његов рад на овај начин: „Съборꙋ же събравьшꙋ се повелѣниемь кнеза Лазара и Ђоурьђа иже тогда начельствоующиихь, пришьствию же бывьшꙋ митрополитомь и епископомь и чьстьныимь игоуменомь, и вьсемꙋ съборꙋ събравьшꙋ се вь великоую цръковь патриıархьхию рекомоую Пећь, ...“ (Ibidem, 384). Из речи које долазе одмах за овима: „и вь недоумѣнии о семь бывающте, и кога о семь молеште богꙋ оутишати, и показати пастыра и оучителıа стадꙋ словесьномꙋ ...“ (Ibidem,384—385) читало се као да се на сабору појавио оштар сукоб, настао због опозиције неких чланова сабора. Ја то не смем да ишчитам из горњих реченица. И оне, и све оно што за њима долази, не одударају од типичнога описа избора црквене поглавице, кога треба похвалити. Чланови сабора су у недоумици, кога да изаберу, нарочито у овако бурним временима, па су се због тога помолили Богу, а он није презрео њихове молитве, него: „показоуеть чьстьнааго...

[1]) *Руварац И.*, О кнезу Лазару, 1887, 145. Упор. *Halecki O.*, o. c., 181.

и изрєдьнаго... моужа... старьца кирь Ієфрема". (Ibidem, 385). Пошто га је Бог показао као пастира и учитеља, онда „привєдьшє єго по срѣдѣ сьбора, ıавлєно творєть ємоу єжє о нємь свѣштано". (Ibidem, 385—386). И све даље, где се говори како се он сабору противио и молио да другога поставе место њега, потпуно одговара уобичајеној схеми. Сабор му је, наравно, одговорио да је прст божији баш њега показао. Тако је Јефрем хиротонисан и посађен на престо св. Саве, „ємоужє нє толико оть чловѣкь єликожє оть бога вьроучєниє о црькьви бысть". (Ibidem, 386). То разбија све сумње о начину избора Јефремова. После тога се, наравно, утишала и бура у цркви. Типична места у животима светитеља не смеју се никада истицати као њихове индивидуалне црте и као нарочити знаци само њихова времена.

Епископ Марко у пуном животопису патријарха Јефрема много је јаснији, иако и он није могао отступити од уобичајених схема у опису светитељских живота. Он овако описује избор Јефремов за патријарха на српском државном сабору: Пошто се старац Исаија с изасланством вратио из Цариграда, „с благословенијем купно же и радостију и взвесељајут душе господ србских и архијереј и велмож и всех прочеје христијан и сбор сбирајут и иштут мужа достојна таковому благословенију и сјединјенију и мановенијем духа светога обретајут сего смиреномудраго безмлвствујушта в келији по обичају достојна житијем, дејанијем и виденијем. Призивајут јего на сбор и посаждајут јего на велики престол и вручајут јему божије цркве свештенаа правила. Сему с множем умиљенијем молешту се светому сбору пребивати в безмлвији. Н обаче вољи божији никтоже смејет противити се от ум имуштих, прејет се крмила божије цркве. . ." (Ловћенски одјек, I, 1925, 93) [1]).

Писац састава о избору патријарха Јефрема није означио склоп изборнога сабора с тачношћу како би ми желели. Можда би се могло помислити чак и на само црквени сабор, кад не би било одмах на почетку његова одељка о сабору речено, како је сазван заповешћу кнеза Лазара и Ђурђа. А они не би могли сазвати само црквени сабор. Међу учесницима не истичу се, истина, световни чланови, али ја

---

[1]) Упор. и *Starine*, XVI, 1884, 38.

мислим да их је писац унео с изразом „и вьсемоу събороу събравьшоу се“, пошто је већ раније изређао све духовне чланове. У овој прилици морам због сазивача овако да мислим, мада нисам љубитељ доказивања ове врсте. Још се овде мора истаћи, како се каже да је сабор одржан у великој цркви патријаршије. Био је, дакле, под кровом. Епископ Марко, у животопису патријарха Јефрема, не говори ни о саставу ни о месту сабора. На једном месту га зове светим, али због тога епитета не сме се одмах мислити само на црквени сабор. Могао је он тако назвати и цео изборни сабор.

На српском патријарашком престолу у овим тешким временима заиста није било лако издржати, па није никакво чудо што се патријарх Јефрем зажелео свога пустиножитељства. Но своју високу част није могао напустити без пристанка владара и сабора. Тако је сазван српски државни сабор око 1379 ради овога питања, али ми, нажалост, не знамо ни ко га је сазвао ни где је био окупљен[1]). Епископ Марко је наш извор о њему. Патријарх Јефрем, вели он, „молит своја духовна чеда господу србску и свештени сабор јако, да створет отраду старости јего, пожити јему в отишији. Они же много мољеште јего јако оца и учитеља, не остављати престола. Он же старост и немошт предлагајет. Христољубиви же кнез Лазар и сбор видевше јего непреложеније с јеговем светом постављајут Спиридона на патријаршки престол. С же отходит к манастиру цара Стефана светих архистратиг и тамо безмлвствујет 9 лет“. (Ibidem, 93—94)[2]). Важно је и занимљиво што епископ Марко тврди, да је нови патријарх Спиридон изабран по савету Јефремовом. Али постављање је ипак извршио сабор.

Пошто је у овим мучним часовима за српски народ доиста било скоро немогуће сазивати саборе и на њима обављати традицијом освештане послове, то се ради њих морао тражити други излаз. И, наравно, налазио се, и то по традицијама које су већ постојале. Када је кнез Лазар основао и обдарио манастир Свете Богородице у Ждрелу Браничев-

---

[1]) О сазивању и години овога сабора упор. сада: *Радојчић Ђ.*, Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара, Гласник Скоп. науч. друштва, XXI, 1940, 68 и 74.

[2]) Упор., и *Starine*, XVI, 1884, 39.

ском и издао о томе повељу, ваљда без сабора, старцу Григорију Синаиту, он је упутио своју заповест и молбу („повелѣнии и молении“) патријарху Спиридону да би и он његову хрисовуљу потврдио својом духовном влашћу. Патријарх је то, 1379 год., и учинио „зговорникь се сь всѣмь сьборомь светыи и великыи нашеи црькви“. (Законски споменици, 1912, 772). То је, очевидно, само црквени сабор, но и на њему, као и на државним, одлучује сам сазивач. Зато патријарх Спиридон, пошто је споменуо договор са сабором, наставља даље само у своје име: „По семь повелѣва и запрѣщта смирении ми доуховною властию...“ (Ibidem, 773), и још једанпут овако: „смирении ми записа и оутврьди“. (Ibidem). Посао, који су редовно раније на државном сабору обављале световна и духовна власт заједно, извршује се сада засебно код сваке власти.

Нешто свечаније, можда, обавио је патријарх Спиридон у Жичи 2 маја 1382 „прѣдь всемь зборомь великие црькве“ (Законски споменици, 1912, 764), потврду повеље, којом су инок Доротеј и син му игуман Данило основали и обдарили манастир Дренчу. Заповест за издавање повеље манастиру Введенија у Дренчи издао је кнез Лазар, а повеља је написана пред патријархом и сабором, о коме не може бити никакве сумње да је био само црквени. Место световнога дела државнога сабора одлучио је сада сам кнез Лазар.

Сасвим на исти начин као у споменута два случаја потврдио је прво кнез Лазар 1387 оснивање и обдаривање цркве Введенија у Ибру Обраду Драгосалићу или Декиндићу а онда, 19 јануара 1389, патријарх Спиридон[1]). Кнез Лазар истиче у својој повељи, како је по његовој заповести, „повелѣниемь господства ми“, подигнута ова задужбина и исто тако и обдарена, пошто се он из раније повеље уверио да су поклоњене земље заиста баштина Драгосалића. Он сабор при томе уопште не спомиње. Патријарх Спиридон, међутим, вели да је видео повеље војводи, од цара Стефана и кнеза Лазара, за цркву Введенија у Ибру, па се одлучио да му запише ту цркву у вечну баштину, али не сам, него са сабором: „Мы же сь зборомь црькве велике егово оусрьдие и моление приемьше по томоужде образоу и смѣрение ми записа воеводѣ Обрадоу Декин'дикю вь вѣчноую баштиноу до вѣка выше реченноу цр'квь...“

---

[1]) *Новаковић С.*, Законски споменици, 1912, 775—776 и 776.

Црквени сабори почињу, на овај начин, полагано потискивати и замењивати државне, које заиста не бејаше лако сазивати. Овај црквени сабор био је одржан на почетку године Косовске битке.

Познији извори о Косовској бици знају, поред осталога што није било, и то, како је кнез Лазар одржао сабор или савет пре него што се упустио у борбу с Турцима. Народна традиција је истога схватања, само што је она тај збор сјединила с кнежевом вечером уочи битке. Но све те вести о неком сабору или савету пред саму битку, од старих народних песама па до Нешрије и писца Троношког родослова, тако су непоуздане и толико невероватне да се по њима не сме тврдити, како је кнез Лазар пред велику битку сазвао српски државни сабор и тражио бар његов савет, ако не одлуку. Времена, воље и могућности за сабор заиста није било. Зато је сва прилика да се и кнез Лазар одлучио да се упусти у борбу с Муратом без питања српскога државнога сабора, који се, уосталом, у својој потпуности не би могао ни окупити, јер су југоисточне српске земље већ биле под Турцима а њима суседне области од опаснога непријатеља толико угрожене да их саборски учесници не би могли лако остављати.

Након Косовске битке могло се у првој забуни и великој пометњи још мање мислити на српски државни сабор. Ко да га сазове? Где да се састане? И да ли је баш било преко потребно скупљати га? Кнез Лазар је био пао на бојном пољу. Велики део места где су се раније састајали сабори био је већ у турској власти. Србија, истина, није имала свога кнеза, али остала је кнегиња Милица, од колена Немањића, с два сина, чије право на престо нико није могао спорити. Ради попуњавања престола, дакле, српски државни сабор није било преко потребно сазивати. Али тада је, не дуго после свога кнеза, умро и патријарх Спиридон. Његова наследника морало се бирати на сабору, а то је заиста било веома тешко. Епископ Марко је, краће него што бисмо ми желели, овако описао положај: „Попуштенијем же божијем наших ради грех неизчтеноє мноштво, седм царствији, на србскују земљу вздвижут се агараан, идеже кнез Лазар мученическоју венчавајет се крвију. Спиридон же патријарх сего житија конц достизајет и велика цркви вдовствујет,

јединаче же Турци ратујуште и сбору немогушту свкупити се посиљајут и мољет сего великаго (sc. Јефрема) помошти цркви в таковују нужду". (Ловћенски одјек, I, 1925, 94) [1]). То је, заиста, био најмудрији излаз — вратити старога, по закону и традицјама изабранога и хиротонисанога, патријарха на престо св. Саве.

Ово стање, међутим, није дуго трајало. Чим је прошла прва страхота после пораза, морало се приступити решавању неодложних питања. У политичком развитку нема одлагања. Први горки проблем пред који су Срби стали, био је уступање кнежеве кћери Оливере у харем султана Бајазита. Тачно се знало да за тим стоји признавање турске врховне власти, јер је овај начин потчињавања суверених држава турској сили био већ примењен код Византинаца и Бугара. Сада беше ред на Србе. Константин Филозоф нам је оставио, као обично, не довољно јасан опис болнога српскога одлучивања. Он овако пише: **„Ходатаимь же сьгласивьшиимь сь госпождею благочьстивою о дьштери ѥи мьньшои Оливерѣ и сь сьвѣтомь патриарха и вьсѣхь свештеныихь сьбора и вьсего синькліта, вьдаить сию вь женоу Амирѣ великомоу, вь ѥже сьпасено быти стадо христоименитьно оть влькь гоубештиихь ѥ"**. (Гласник, XLII, 1875, 263). Константин Филозоф спомиње, како се види, на саветовању овом приликом кнегињу Милицу, патријарха с његовим сабором и сав синклит. Питање је, да ли је ово српски државни сабор или је само дворски савет. Шта је синклит (ἡ σύγκλητος)? Да ли је то световни део српскога државнога сабора? Сва је прилика да јесте. Константин Филозоф био је странац, невешт српским установама и жељан да покаже своје дубоко познавање древне старине, па је, ваљда, реч синклит, што значи савет или сенат, употребио за српски државни сабор, или,још пре, за ужи савет око владара, док је назив сабора оставио само свештенству. Пошто он не спомиње име патријарха, то се с пуном сигурношћу не може тврдити, да ли је болни савет за предају Оливере дао патријарх Јефрем или тек његов наследник Данило, саборно изабран 1390, али свакојако још Јефрем. И о избору патријарха Данила је епископ Марко одличан сведок [2]). Из његова краткога приказивања догађаја после

[1]) Упор. *Starine*, XVI, 1884, 39.

[2]) О овоме сабору и о личности изабранога патријарха упор. сада: *Радојичић Ђ.*, а. с., 74 и д.

Косовске битке излази да је патријарх Јефрем пристао да само за време води српску цркву, док не буде могуће сазвати сабор. А сазиву сабора, мислим, уреднога и редовнога, могло се приступити тек пошто је кнез Стефан био признат у власти од стране Бајазитове. То није било пре одласка Оливерина у харем Бајазитов, како излази, држим довољно јасно, из разлагања Константина Философа. Када је Стефан важио као признати кнез, он је могао сазвати сабор на коме је изабран Данило за патријарха, свакојако 1390. Епископ Марко је то овако забележио: „дондеже помоштију божијеју паки млади Стефан кнез сбор свукупљајет и постављајут кир Данила патријарха". (Ловћенски одјек, I, 1925, 94) [1]). С тим сабором улазила је Србија у редовне прилике, колико год је стање иначе било очајно. Српско многодржавље је, углавном, пролазило, и враћало се давно доба српскога двовлашћа, Рашке и Зете, сада сродством династија ма донекле сједињених. С те стране би сада било лакше сазивати бар саборе Рашке и Зете, какав је био и онај на коме је Јефрем био изабран за патријарха. Али сабори се очевидно нису често сазивали. Осим разумљивих, и већ споменутих, тешкоћа за редован рад сабора јављају се сада у Србији два јака утицаја, сасвим неповољна за саборе, византински и турски, где су сабори сасвим непознати, и трећи, угарски, који није био такав да би кнеза Стефана, потом деспота, могао за саборе одушевити, пошто је његов пријатељ и заштитник, краљ Жигмунд, имао веома болних искустава са саборима.

У животопису деспота Стефана од Константина Философа има јако занимљивих места о српским и страним саборима и саветима, врло важних за разумевање улоге српскога државнога сабора у нашем развитку ових времена. Учени писац је несумњиво мање знао српске установе и традиције на којима су оне почивале неголи рођени српски књижевници. Он српску властелу редовно зове благороднима; а то је свакојако њихова дворска част, не ознака положаја у друштву и држави; занимљиво је што он и под именом витешки јамачно мисли на властелу, наравно као на ратнике [2]).

---

[1]) Упор. *Starine*, XVI, 1884, 39.

[2]) *Гласник*, XLII, 1875, 305.

За цара турскога Бајазита знао је, разуме се, Константин Филозоф, да није имао сабор поред себе, него савет под собом[1]). Њему је он ставио у уста занимљиву опомену кнезу Стефану да управља својом земљом онако као он Турском[2]). Језгра опомене је у речима: „Донъдѣже ѥсмь азъ въ житии, потъшти се и съкроуши сильныѥ своѥ и въ своѥ волю приведи“.[3]) Но времена су била тако пуна примера који су изазивали овакав савет, да га кнезу Стефану заиста није требало још нарочито давати.

Константин Филозоф, с неукусним претеривањем, хвали деспота Стефана, како је у својој државној чиновничкој јерархији прегледао небеску јерархију: „Ибо и богъ по образоу своѥмоу власть царьствиꙗ въроучи чловѣкомь“.[4]) У таквој јерархији, по овом примеру створеној, не би било места државном сабору. Константин, све у истом свом упоређењу с небеским силама, вели о Стефану: „Страхомь бо зримь вьсѣми бѣше. Бѣдѣти же и се подобьно ѥсть, ꙗко никътоже възможе съгледати очию ѥго даже до самыихъ великыихъ“.[5]) Све су то, разуме се, и претеривања без много укуса, али ипак излази из свега што ми овде, и иначе, знамо о деспоту Стефану да он није био расположен за делење власти с иким другим, и да се угледао у византинско самодржавље и у турски деспотизам. Сасвим разумљиво, уосталом, у овим временима тешкога страха, велике духовне пометености, страсног цепкања и болесног расула.

То не значи да је одржавање српских државних сабора под деспотом Стефаном било сасвим пресечено. Он то није нипошто смео учинити, ако је желео да се у његовом владању гледа наставак државе српских краљева и царева. А он је то топло желео. Зато је неговао, колико се год дало, старе српске традиције, међу којима је било и одржавање сабора.

Први сигурни помен о сабору у држави Стефана Лазаревића, још кнеза, одлично се слаже с овим што сам мало-

[1]) *Ibidem*, 273.

[2]) *Ibidem*, 267—268.

[3]) *Ibidem*, 268.

[4]) *Ibidem*, 283.

[5]) *Ibidem*, 284.

час рекао о главним тенденцијама у његову владању. Обрад Драгојлалић изневерио је кнеза, и он му је за казну одузео баштину и предао је једноме своме властелину у пронију. У тој баштини била је и црква Введенија у Ибру, коју је Обрад обрекао Хиландару и то хрисовуљом утврдио, но није ју издао. Сада се, обавештен од Хиландараца, кнез уверио да је тако и приложио је цркву Введенија Хиландару, пошто се прво посаветовао са својом матером, с патријархом и са сабором: „и згокорі се сь госпогомь и маикомь ми кнегиномь Милицомь и сь господиномь ми прѣосвештенніимь патріархомь курь Даніломь, и сь митрополіти и чьстними игоуменї и властелї моими, и приложихь...“ (Законски споменици, 1912, 458). Састав овога сабора је исти као и у старо, славно, доба, а исти такав је и начин решавања — владар се саветује са својима и са сабором, али одлучује сам. Повеља, нажалост, није датирана, али ваљда је из првих година Стефанова кнежевања; С. Новаковић је датира „око 1392“. Н. Крстић је знао за ову повељу и налазио је, не неоправдано, као нарочити разлог кнежева договора са сабором имунитете, које је овај посед приликом поклона Хиландару добио. Он је у њима гледао уредбе са законском снагом, издане од владара, али с тиме да их сабор бар накнадно призна [1]). Заиста је, и овом приликом, замишљао права саборска већима него што су била. Кнез Стефан истиче као разлог свога поступања само то што су и ранији владари тако поступали. Право давања имунитета имали су они, али цркви је јамачно било стало до тога да се она прогласе и пред сабором.

Избор патријарха Данила није могао бити обављен без српскога државнога сабора. О том нам је оставио, како је споменуто, одлично сведочанство епископ Марко. Тако јамачно нису ни његови наследници Сава II и Кирил постављени за патријархе без српских државних сабора. Но о њима нам нису остале никакве поуздане вести, што није никакво чудо, пошто о обојици знамо и иначе веома мало.

Један од њих стојао је на челу српске цркве у оно доба, када је кнез Стефан заменио своју стару кнежевску титулу с новом, деспотском, добивеном у Цариграду. Да ли је

---

[1]) *Гласник*, IX, 1857, 87.

српски државни сабор дао свој пристанак на ову измену? Лакше је, и у овом случају, ставити питање него одговорити на њега. Може бити да је њено објављивање заиста извршено на сабору, јер су Срби били јако осетљиви у питању владарских титула.

У својој повељи од 8 јунија 1411, којом даје неке поседе Хиландару и установљава тамо адрфате, спомиње деспот Стефан српски сабор тек у додатку повељи, где вели како је он учинио своје поклоне за Лештије, када га је вратио ктитору Венедикту Црепови*ћ*у[1]). То је, вели, учинио по савету патријарха и сабора, пошто му се није свидело да прима плаћу за туђ труд: „сь сьвѣтомь господина патріархьха и вьсего богодарованнаго ми сьбора, сь митрополити и сь властели". (Законски споменици, 1912, 466). Н. Крстић је и из ове повеље изводио закључке које није смео. Њему је, наиме, изгледало да је сабор овом приликом вршио судску власт, још можда у сукобу између деспота и његова поданика[2]). То је он ишчитао из речи: „заради ни се не свидѣ праведно мьздоу принимати оть тоуждихь троудовь нь оть своего". (Ibidem, 466—467). Али ово није никаква судска одлука него уверавање самога деспота. Он говори сам у своје име. Н. Крстићу су били на уму — како сам већ рекао — примери Француске и Пољске, у којима су, по његову мишљењу, сабори вршили „найвишу судейску властъ", па је он држао да је у овој повељи нашао такво сведочанство и за Србију. Но више је ишчитао него што је смео. Српски државни сабори видели су пред собом и судске послове, али у овом случају не.

Из исте године, 1411, сачуван нам је помен сабора у једном врло занимљивом запису епископа Марка са завештањем његовим и његових сродника цркви св. Ђурђа у Ждрелнику, како су им допустили „господинь деспоть и госпогіа Мара". (Записи и натписи, 6112, IV, 1923, 23)[3]). Епископ Марко истиче, како се ради породичног завештања све-

---

[1]) О адрфатима у Хиландару упор. *Грујић Р.,* Светогорски азили за српске владаоце и властелу после Косовске битке, Гласник, Скопског науч. друштва, XI, 1932, 65—96.

[2]) *Гласник*, IX, 1857, 90—91.

[3]) О овој задужбини упор. и разлагање *Д. Вуксана:* Ловћенски одјек, I, 1925, 83—86.

товао с тадашњим владарима земље, са сабором свете и велике цркве патријаршије, с калуђерима, с властелом и са целим сабором дома Спасова: **„И намь сего ради съвѣтовав се сь тогда влагочьстивѣ господьствꙋющими и сь съборомь светыи и великиѥ црькве Патріархіе, калогери же и властели и прочіе сь всѣмь съборωмь домꙋ Спасова...“** (Ibidem, 22—23). Овде је очевидно реч сабор употребљена у различитим значењима, али ниједан помен не тиче се српскога државнога сабора. Ради овога завештања он, заиста, није ни сазиван. Но српска традиција, како се завештања црквама чине и потврђују најбоље на државним саборима, била је толико моћна и тако поштована, да ни епископ Марко није хтео од ње отступити. Зато је са својима, мислим, овако поступио: Прво су добили допуштење господина деспота и госпође Маре, свакојако његове најстарије сестре, па су се онда световали с осталим члановима сабора, ваљда редом, не окупљајући их. То је у овим тешким временима био лакши начин да се добије саборски пристанак. Поштовање саборске установе има у овом случају и нарочиту, црквену, тенденцију. Епископ Марко са својим сродницима хтео је заштитити своју задужбину од самовољности и зајамчити да ће се о њој саборно одлучивати, дакле да ће сабор о њој решавати, наравно, црквени: **„егоже сь съборомь изврав поставить настоещии архїереи великиѥ црькве“.** (Ibidem, 23). Па као да му то још није било довољно, он је, бојећи се извртања воље завештача, писао, да ће задужбином управљати само онај **„егоже извереть архїереи сь всѣмь съборомь“** (Ibidem).

Ово је заиста поучан и дирљив докуменат. Епископ Марко се бојао да му задужбина не би постала стан световњака, или пребивалиште властеле, или чак женских, па је налазио да ће вољу завештача знати најбоље заштитити сабор. Наравно, да је он мислио на црквени сабор, но у овим све тежим временима нема никакве сумње да су црквеним саборима присуствовали и световњаци, властела, када се нису решавала потпуно црквена питања. Још живу српску државну власт замењивала је и окупљала и црква, а где су Турци већ владали, тамо су, сасвим сигурно, световњаци учествовали у свима црквеним саборима.

Не тиче се државнога сабора, нарочито не општега срп-

скога, белешка уз повељу Балше Ђорђевића из 1417, али је ипак веома занимљива за питање о сабору: „Господинь митрополить зетскы Ярсение сь ксѣмь зборомь и клиросомь Прѣчисте Кравыске доброволно потврьди и записа да дакамь Прѣчистои Кракинскои десети кьбль соли“. (Законски споменици, 1912, 757). И ово значи да је углед сабора био велики, када је ова белешка писана, већи несумњиво него владарски, јер српских владара у ово доба, истина, још је било, али се осећало, можда, да ће их црква наджривети. За састав сабора, како је овде споменут, може се, мислим, с довољно сигурности рећи да је замишљан као световно и свештено тело; то ће значити речи: „сь ксѣмь зборомь и клиросомь“ У овим странама је претстава о српском државном сабору била веома жива и довољно тачна.Зато је разумљиво што се и поред митрополита замишља свечани скуп састављен од световних и духовних лица.

Није далеко од савремености помен српскога државнога сабора приликом освећења Манасије, задужбине деспота Стефана, на Духове 1418. Константин Филозоф, животописац деспотов, пише о свему томе, истина, довољно невешто, и о самом догађају и о сабору. Али то је, с једне стране, особина његове гломазне учености, а с друге стране, то је сведочанство да он није дубоко продро у старе српске традиције, странац будући. По његову разлагању је деспот Стефан, када је подигао задужбину и богато је обдарио, сазвао српско свештенство, с патријархом Кирилом на челу, и све благородне на обнову храма и прославу уласка у њега. Приликом прославе била је велика част и деспот је многе даровима обдарио: „Призыкаеть же патриарьха, тогда оубо Кириль сы, сь кьсѣмь сьборомь срьбьскыихь прькосвештеньникь, игоумень же и прочиихь кьсѣхь чьстьныихь моужеи иште же и благородьныихь кьсѣхь на обновлѥнии храма кь дьнь светыие петидесетьнице... Приходеть же и множьство ништиихь кь равьно полоучьноую милостиню, юже кьсегда нескоудьно подаяше тѣмь. И бѣше кидѣти, любочьстьнь праздьникь тръжьствоующтиихь, наико соломонитьскои рештии, егда домь обнови и вьзвеселише се людиѥ, не тьчию многаа животьнаа сьнѣдьше, якоже тамо, нь многаа дарованиа сьподобльше се“. (Гласник, XLII, 1875, 289—290). Састав овога сабора није означен спретно и јасно као код других писаца. Чини се, да је Константин

благородне, властелу, некако узгред споменуо. О саборском раду том приликом није имао много речи. Главније му је било казати, како се том приликом скупило и много сиротиње, која је осетила пространу руку деспотову. Ми му то радо верујемо. Јамачно је дао тачнију слику околине сабора и онога што се после њега догодило него што је описао сам сабор. Но од човека страна, с начином писања веома чудним, заиста више од овога не бисмо смели очекивати, нарочито када је реч о сабору чија је улога и онако била ограничена на уобичајене формалности — ранији српски владари су са сабором свечано прослављали уселење у своје задужбине, па је то хтео учинити и деспот Стефан. Када би нам била сачувана ктиторска повеља Манасије, у њој би свакојако сабор био јасније споменут и његов састав тачније одређен. Али та повеља, нажалост, није сачувана.

Константину Филозофу је, иначе, установа сабора била позната, и он спомиње и угарске саборе [1]), можда и витешке игре као сабор или приликом сабора [2]) и црквени сабор [3]). Сабори му бејаху, дакле, добро познати, али, судећи по ономе што он меће у уста Бајазиту као најмудрије савете младоме кнезу Стефану, тешко да су му били за Србију драги. Па ипак нам је он оставио најзнаменитији спомен српскога државнога сабора, с краја владе деспота Стефана, одржанога у Сребрници. Нема сумње да је главни разлог овом његовом пажљивом приказивању сабора знаменитост тренутка, када је одржан, и важност посла, који је на сабору обављен. Животописац деспота описује, наиме, како његов драги господар већ дуго боловаше од ногу и због тога се смрти бојаше. Зато посла по свога нећака Ђурђа, нека дође у Сребрницу, куда је сазвао сабор, с патријархом, архијерејима, властелом и свима властима и изабранима. Пред њима је сабором благословио Ђурђа на господство и рекао свима да им га оставља место себе. С молитвом, положио је руке своје на њега, заклео је све да му буду верни и проклео оне који би му били неверни. А Ђурђа је још заклео да не презре његов наук, него, како се он сам о свему старао, нека тако и он чини. Потом га је обасуо важним са-

[1]) *Гласник*, XLII, 1875, 311.

[2]) *Ibidem*, 312.

[3]) *Ibidem*, 311 и 313.

ветима. Отада су многи постали своме младоме господину вернији него дотле. Деспот оздрави после овога и многа добра чињаше. Мало је тако лепих и јасних места код Константина Филозофа као ово о сребрничком српском државном сабору, што ће се, уздам се, најбоље осетити из његових речи: „Благочьстиваго же деспота Стефана постиже множаѥ болесть ножьнаꙗ, ѥюже изь давьна страждааше. Тѣмь же и множаѥ съмрьти оубоꙗвь се посылаѥть по нетиꙗ своѥго господина Гюрьга и приходить сь вь мѣстѣ нарицаѥмѣмь Сребрьница и тоу съвираѥть сь патриꙗрьхомь събора чьстьныихь архиѥреи и благородьныихь вьсѣхь властеи же и вьсѣхь избраныихь и благословлꙗѥть того съборомь на господьство глаголѥ' оть ныиꙗ сего познаите господина вь мѣсто мене. Ѥгоже и молитвовавьше роукь вьзложениѥмь, таже и вьсѣхь оклинаѥть ѥже вѣрьномь ѥмоу быти. Проклинаѥть же хотештиихь невѣрьство кои вьздвигноути. Таже и самого заклинаѥть ѥже по чиноу ѥгова вьспитѣниꙗ не прѣзрѣти, нь ꙗкоже азь самь о вьсѣхь промысль имѣти хотѣхь тако и ты. Ибо мноѕи послоужьшеи соуть мнѣ, имьже вьздати не оуспѣхь. И многаꙗ поучивь о благочьстии и заповѣдавь. Тѣмь же оть толѣ вѣрьнѣиши множаи господиноу своимоу при сквааху се юномоу нѣже прьвѣѥ. Оздравѣвь же благочьстивыи оть онои болѣзни, хождааше благаꙗ творе". (Гласник, XLII, 1875, 316). Ко не би овде, вешт српској прошлости, одмах помислио на онај сабор, на коме је Стефан Немања прогласио свога сина Стефана за наследника? Откуда та велика сличност? Да ли се је учени деспот угледао на Стефана Немању, чији му је живот био добро познат, или је Константин Филозоф при опису овога сабора имао бар пред собом опис Немањина сабора? Могуће је, наравно, и једно и друго, али ја држим да је сам деспот прегледао Немањин начин поступања у сличном положају, када је требало прогласити за свога наследника личност о чијем се праву на престо могло сумњати. Срби нису знали у питањима државнога уређења за виши и милији авторитет од Стефана Немање. Његов начин рада важио је као примеран. Он је био добро познат и члановима сабора, који су из писаних дела и из традиције знали, како је у којој прилици поступао Стефан Немања.

Састав сабора, разуме се, није могао бити исти у оба-два случаја. Али сличан јесте. Начин поступања владарева

при одређивању наследника, међутим, потпуно је једнак, пошто у обадва случаја сам владар поставља свога наследника. Не бира га сабор. Разлика је била само у томе што је Стефан Немања одмах силазио с престола и због тога у исти мах и прогласио Стефана за свога наследника и узвео га на престо. Деспот Стефан се само бојаше смрти, па је зато желео претставити сабору свога наследника. Даље је опет сличност потпуна, јер је и деспот саветовао свога нећака да настави што је он започео и да извршује његове заповести и савете, како је чинио и Стефан Немања са својим сином. И благослов наследника је сасвим сличан, пошто је и деспот вршио исто тако свештени посао, молитвом и полагањем руку на Ђурђа, као што је и Стефан Немања уводећи свога сина Стефана у престо обављао и владарске и свештене функције. Ако то за доба Стефана Немање није чудо, за време деспота Стефана је заиста занимљиво да је у владаревој личности сасвим разговетно и владалац и свештеник. Као и на страни, н. пр. у Француској, сакрална функција владарева постоји, и признаје се. Сабор није учествовао у овим чиновима, који су и за Стефана Немање и за деспота Стефана били у исти мах и правни акт и верски обред, ничим другим осим са својим присуствовањем и одобравањем свршена чина. У овом случају се, истина, изјава о одобравању и пристанку изрично не спомиње, мада је несумњиво извршена, али се истиче нешто још занимљивије — последица саборскога учешћа у проглашењу наследника престола. Константин Филозоф је, наиме, јамачно истину записао у оним својим речима којима тврди да су отсада многи били много вернији младоме господину него ли дотад. Чекали су, значи, на овај свечани чин пред сабором. Деспот Стефан је то добро знао, и мада је био тачно упознат са западњачким начином поступања у сличним случајевима, он се вратио на стазе Стефана Немање и прогласио је исто онако свога нећака Ђурђа за наследника престола на српском државном сабору као и Немања некада свога сина Стефана.

Ја не могу завршити овај мали одељак свога разлагања о знаменитоме сабору деспота Стефана а да не истакнем величину и лепоту српских државних традиција, које су помагале Србима да с чашћу и с коришћу решавају тешка питања у свом мучном развитку на исти начин као њихови

стари, али с толико мудре и моћне снаге прилагођивања да традиције нису сапињале њихов рад, него му само осигуравале нуждан развојни континуитет.

Мени није познато више помена српских државних сабора из доба деспота Стефана. Његов животописац Константин Филозоф спомиње, додуше, још саборе, док нариче због смрти свога доброга господина, али ти помени сведоче само да су сабори били за његове владе веома свечани и, још нешто, да их је било више црквених неголи државних. Он узвикује, пун бола, овако: „гдѣ съборьнаы тръжьства и молитвы иже въ окрестьнаы исхожденига"; (Гласник, XLII, 1875, 323). То се, можда, тиче и државнога сабора. Мало даље је још један помен сабора, који би могао значити већ измену значења ове речи у Србији, како се касније догодила, јер Константин Филозоф вели: „игда събори въ цръквахъ бѣхоу". (Ibidem, 324). Да ли ово место збиља води новом значењу речи сабор — црквена слава? [1]). То је заиста тешко рећи, када се ради о изразима код писца који је у заплетености стила гледао велики знак учености. Две врсте сабора је несумњиво познавао, државне и црквене, али није сигурно да ли је црквену славу означивао већ као сабор.

После смрти цара Стефана Душана било је тешко окупљати саборе због многовлашћа у српским земљама. Није се знало ко све има права сазивати саборе и долазити на њих, пошто су поједине династе присвојиле себи владарска права. Од Маричке и Косовске битке јавио се, поред овога разлога, још један у тешкоћама око сазивања и одржавања српских државних сабора. Тад је, наиме, већ велики део српскога народа доспео под Турке. Народно претставничко тело морало је бити јако крње. А нису ни нови правци вођења унутрашње српске политике погодовали честом сазивању сабора. Властела су била сујетна и самовољна, захватио их је дух непокорности и цепкања. Државна власт је морала будно пазити на њих. Земља је улазила у све теже опасности, па јој је требала јединствена и чврста власт, која се морала брзо одлучивати на дело. Заиста није било време за дуга саборисања и многа договарања. Због свега тога

---

[1]) У томе значењу, поред осталих, употребљава реч сабор сасвим сигурно патријарх Пајсије: *Гласник*, XXII, 1867, 228.

морао се све већма смањивати број државних сабора, а пошто је и број наших извора све мањи, то нам јамачно нису сачуване вести ни о свима одржанима. Не знамо, н. пр., ни када је и како је знаменити патријарх Никон узвишен на престо св. Саве. Није нам познато ни да ли је сазван државни сабор непосредно после смрти деспота Стефана да призна у власти новога владара Ђурђа, јер је он у Сребрници прихваћен од сабора само као наследник престола.

Први помен сабора из времена владања деспота Ђурђа несумњиво је из раних година његова управљања Србијом и налази се у једном болном запису о неодољивом турском надирању у српске стране, пуном крви, пљачке и робовања. Народ се био заталасао, кренуо са својих огњишта и лутао по српској земљи, бегајући испред Турака, који су, међутим, већ скоро свуда допирали. Где још не бејаху стигли, тамо се гомилаху многобројне избеглице не само из српских страна, него из свих хришћанских области, на несрећном полуострву, поробљеном од турских ратника. Тада је одржан један српски сабор у Подунављу, које је постајало последње уточиште српске слободе. На њему је био с деспотом и патријарх са свештенством и збор хришћански, овако означен због разумљивог истицања хришћанске противности према муслиманским нападачима: „Свѣтѣишомоу же патрїархоу ѿ прѣстола ишьдшоу и богоносным моужем инокым соущем кь немоу сьбравшем се кь странам доунавскым, тамо и самомоу соущоу благочьстивомоу и господства земле срьпскые сьпрїемникоу, новомоу деспотоу Гюргїю сь сьбором христоименитых людїи“. (Записи и натписи, 250, I, 1902, 81—82). Овде се не вели нико је сазвао сабор, ни зашто је сазван, а не наводе се тачно ни његови учесници. Никакво чудо. Могло би чак изгледати да ово и није био сабор, него збег, где су се нашли, у великој невољи, патријарх и свештенство са деспотом и властелом. Но неће бити да је стање у ово доба било већ тако очајно, бар у подунавским странама не. Недавно је постављена претпоставка, да се овај сабор састао баш у Београду 1427 ради испуњавања уговора у Тати с краљем Жигмундом и ради предаје Маџарима уступљених градова и земаља [1]).

[1]) *Пурковић М.*, Српски патријарси средњега века, Гласник Скопског науч. друштва, XV—XVI, 1935—6, 613.

У запису нема ниједне речи која би нам давала права на овакву хипотезу. Земље и градови могли су се уступати и без сабора. И морали.

Могло би се, наравно, поставити и питање о пристанку сабора за дизање Смедерева. Но одговор на њега узалуд би тражили у изворима. Сва је прилика да сабор није у овом питању ни за савет питан, а камо ли да га је он решавао. Зна се, како се тада морало брзо одлучивати и нагло радити, а такав начин рада саборима се не олакшава.

Српски државни живот сужавао се и скучивао са смањивањем државнога земљишта. Развијени и напредни облици државне управе из сјајнога доба српскога развитка били су због своје скупоцености и повезаности с читавим државним редом постали скоро немогући. Српска држава се више није развијала у напредак, него се враћала на своје примитивније форме, које су још биле некако могуће у овим временима мучнога одржавања делова српске државе у слободи. Улогу државе преузимају полагано у управи и у судству, а нарочито у судству, црква и локални зборови, држећи се, истина, с дирљивом преданошћу старих српских државних закона. У једном сукобу ради баштине у Зети решава спор око 1430 митрополит зетски Јефтимије са збором: „И ѡ имь митрополить сꙋдихь сь зборомь и дахь имь ·ві· кмєти, да обнагꙋ чиꙗ їє баштина“.[1]) Сличан посао обавио је цар Стефан Душан на српском државном сабору око 1355[2]). Сад већ не бејаше ни онаква сабора, ни онога цара, и њихово право прелазило је на зетскога митрополита и његов збор. Онако како је код Срба било док не постојаше моћна државна организација. Суда мора бити међу људима.

Државне традиције, у свечанијем облику, могла је наставити само патријаршија, јер она је имала углед и средства да би бар донекле заменила државну власт, која се расипала. Српска патријаршија преузимала је поред једнога дела дужности решавања послова који спадају пред државу и њен начин пословања. Она није само делимични наследник српске државе, него и настављач њене канцеларије, чувар свих њених традиција, које је у иноверној држави могла

[1]) *Соловјев А.*, Одабрани споменици српскога права, 1926, 201.

[2] *Новаковић С.*, Законски споменици, 1912, 430.

извршивати. Помен сабора у Пећи, одржанога 15 јунија 1450, врло мало се разликује од помена сабора из последњих година цара Стефана Душана. Повеља издана ту од патријарха Никодима карејској ћелији св. Саве рађена је потпуно према српским владарским повељама. Као некада пред владара и његов сабор, изишли су сада Светогорци пред патријарха и његов сабор и изнели своје жеље и невоље. Како се некад владар световао са својим сабором и сам стварао одлуку, тако је сада поступио и патријарх Никодим: „И смѣрение ми съветь сътвориѥь сь съборомь црьковнимь Домоу Спасова, сь калогери и властели, и нагосмо съборне". (Законски споменици, 1912, 474). Састав овога сабора је сасвим приближен српском државном сабору, али, рекао бих, одлука патријархова више се ипак ослања на сабор неголи владарска. Ово излази и из горње реченице а још више из ове даље: „И сиѥ смѣрениѥ наше съ съвѣтомь събора црькьнаго темь освобождаеть,..." (Ibidem, 475). То је, уосталом, лако разумљиво; свештена поглавица, већ због своје смирености,неће никада истицати толико своју личност као владар. Но стварно ће бити да је патријарх поступио као и цар, чију је он повељу прегледао.

Државни сабори у Србији нису се, како се види, гасили с расипањем и поробљењем српске државе, него су прелазили у власт и праксу цркве. Турска империја, свештено-војничка држава, није могла имати ништа против овога улажења српске цркве у државна права, пошто су и у њој верски и државни кругови рада били још јаче помешани. Српски сабори важили су пред Турцима као црквени, мада су на њима, како сам истакао, још у доба самосталности остатака српске државе учествовали и световњаци, прво властела, а онда сви угледни Срби. Тако се стварало црквено-народно претставничко тело, могуће само у православној цркви, и нарочито код Срба, где је црква била као нигде иначе национализирана. Српске државне власти, док их је трајало, сумњам, да су могле бити против овога постепеног прелажења државних послова на цркву. Њима је било главно да бар трагови владања над народом остају и у народним рукама, да баш све народу не отму Турци. С највећом опрезношћу, ја морам још и ово истаћи. Српска државна самосталност одржала се најдуже у Подунављу, у крајевима удаље-

нима од средишта српске државе у доба њенога сјаја. Истина, српски владари су с дивљења вредном истрајношћу преносили све знаке српске државности с поробљенога југа на још слободан север и с њима су пресађивали и све државне традиције у ове стране. С несумњивим успехом. Али старе српске државне традиције оставиле су ипак дубље корене и величанственије трагове на југу. По малочас исписаноме помену сабора у Пећи од 15 јунија 1450 јасно се види да је он сав у царским традицијама. Оне су, истина, пренесене и на север, али времена им није остало да ухвате тако дубок корен као што је био онај на југу. И зато је, можда, поред осталих истакнутих разлога, мање српских државних сабора одржавано на северу неголи у јужним српским областима. Деспот Ђурађ је и иначе имао заиста мало прилика да сазива државне саборе и да на њима свечано решава државне, црквене и владарске послове. За његове дуге владе Србија је стварно у једном јединоме самртном грчу, који је могао толико дуго трајати само због отпорне силе српске државе, због пожртвовности Срба и због мудрости деспотове.

С падом Србије, мало после његове смрти, престаје и средњи век српске државе. Српски државни сабори нису се више могли одржавати у онаквом саставу и с оним кругом рада као раније. Они су престали бити онакво српско претставничко тело какво су били, с разумљивим развојним променама, од IX до XV в. Турска власт над Србима није, додуше, уништила претставништво Срба, али га је присилила да свој састав измени и да подеси свој круг рада према новим приликама. У развитку српског претставничког тела настајао је тиме нов период.

Низ српских државних сабора у средњем веку, уколико је о њима остало трагова у нашим и страним изворима и уколико их ја нисам превидео (а не би било чудо и да сам), завршен је. Ја морам на овом месту особито истаћи да је он веома дуг, да је број познатих сабора у њему довољно велики и да је наше знање о раду на саборима прилично потпуно. Наравно, ако се држи на уму, како је знање о претставничким телима у средњем веку уопште основано на мањем броју извора него што бисмо ми желели, и ако се не заборави, да је живот претставничког тела код Срба пресечен баш на ономе месту свога развитка, када код других народа настају

најважније промене у његову развијању. Србија је уочи свога слома у борби с Турцима стојала на раскршћу, да ли ће се окренути у правну државу, типа Византије, или у сталешку монархију, каква је постајала суседна Угарска. Разуме се, само приближно тако, јер проблем правнога развитка сваке државе јесте њен нарочити случај, ниједном другом једнак, за опрезне и разборите историчаре чак ни с једним другим потпуно сличан. Отуда велике тешкоће у проучавању српскога државнога сабора, чије су развојне серије силом пресечене, па је за њих немогуће казати како би се завршиле.

Досадашњи истраживачи били су мишљења да је у проучавању српских сабора главни посао реконструисати њихов што потпунији низ. Мада сам се око тога посла много промучио, ја не држим много до комплетности серије српских сабора, о којима су вести сачуване у савременим изворима. И ја сам је желео дати што потпунију, али — како сам већ наговестио — заиста не бих очајавао, ако би се показало да сам оставио неспоменут који српски државни сабор, разуме се, заиста државни, о коме нема сумње да је можда црквени, или да је ужи владарски савет, или да је само обласни сабор и т. д. Сматрати потпуну серију српских државних сабора главним задатком у решавању проблема о њима, значи читаво питање симплифицирати скоро до научнога понижења. Има много важнијих, и тежих, задатака у решавању овога сложенога проблема, и они су већ наговештени и делом решени у овоме моме низу српских државних сабора средњега века, где су они хронолошки поређани и критички осветљени као поједини делови у целој серији наших средњевековних државних сабора. Низ сабора није, према томе, решење питања о њима, него је само део основе за сажете научне синтезе, којима мора стремити наша наука у многобројним питањима о српским државним саборима.

X

Називи српскога претставничкога тела у средњем веку

Када би ми располагали с новим издањем Даничићева Рјечника из књижевних старина српских, у коме би били обрађени и сви српски извори изашли од 1864 године, онда не би била много потребна ова глава о називима српскога народнога и државнога претставништва у средњем веку. Било би довољно само упозорити на све називе којима се тада претставничко тело означивало, а места где се она налазе била би сва у речнику назначена, и важнија међу њима од речи до речи исписана. Но ми, нажалост, немамо новог издања Даничићева Рјечника, а исто тако немамо ни лингвистичке студије о свима изразима којима су Срби означивали, и данас означују, уже и шире претставничке скупове, претставништва места и племена, класа и држава, и целога народа. За историчаре је то не мала неприлика. Претставничка тела називају се код Срба веома различито. Има једнаких речи којима се називају несумњиво различите врсте српских скупова, а има и различитих назива за несумњиво истоврсне скупове код Срба. Па ни то није све. Поједини изрази за означивање претставништава мењали су током времена своје значење, а у појединим, опет, крајевима називали су се њима скупови који нису ни по саставу ни по сврси свога састајања увек једнаки. Ово је већ читава прегршт проблема, а мени још није ни стало до тога да их све изређам, нарочито лингвистичке не.

Српска племенска и рана државна претставништва, о којима немамо вести у српским изворима писаним народним језиком, звала су се јамачно као и код осталих Словена различитим именима, највише зборовима, скуповима и већима.

Најстарији извор, што нам даје права да претпоставимо читаве народне скупове код Срба, који су бирали владаре, не наводи нам њихов српски назив. Тај наш најстарији домаћи извор, у коме је неколико вести о државним зборовима, Барски родослов, писан је латински, па по њему не можемо знати како су се српски звали државни зборови у Зети. Писац овога родослова назива их латински „synodus“ и „consilium“, а ако глаголским облицима говори о њима, онда му је за окупљање претставничкога тела најмилији израз „congregare“. Такви се исти изрази употребљавају за претставничка тела свих држава са званичним латинским језиком. Зетски случај је у општем правилу.

У Раши, где је званични језик био српски, звало се државно претставништво у средњем веку сабор или збор (**сьборь, зборь**), али и сабрање (**сьбраниѥ**) и санам (**сьньмь**).[1]) Данас, међутим, у Србији реч сабор значи црквена слава, скуп код цркве, а збор је код свих Срба сваки састанак[2]). Срби у Карловачкој митрополији звали су своје народно и црквено претставништво сабором, а Хрвати у новије доба тим именом своје претставничко тело, на коме су расправљани они послови у којима им је била препуштена унутрашња покрајинска аутономија, док су раније Хрвати своја претставничка тела, кад их не би називали латински (congregatio generalis, colloquium universale и сл.), звали различитим народним именима, а најчешће, чини се, справишће. Реч сабрање узели су Бугари, као сабрање, за име свога претставничкога тела, а израз санам (сајам?) познат је данас Србима само за скупове људи ради трговине, док је он Пољацима име за државни сабор. У срцу српскога народа, у Србији, сабор, дакле, не значи народно претставништво, него је за њега изабрана реч скупштина. По предлогу Устава Краљевине Србије од

---

[1]) Јамачно су бар делимично застареле етимологије речи **ськорь** и **сьньмь** код О. Шрадера: *Schrader O.*, *Reallexikon*², II, 610. Е. Бернекер нажалост, није доспео до ових речи. За **сьньмь** упор. *Поповъ А.*, Библіографическіе матеріалы, II—VII, 1880, 223 и бар кратко разлагање Бернекерово: *Berneker E.*, Slavisches etymologisches Wörterbuch, I, 428; за сабор: *Ibidem*, 51.

[2]) Ради назива и улоге збора било би потребно изређати велику литературу. Ја то овде не смем чинити, али морам упозорити бар на ова два примера: *Годишњица*, XLII, 1938, 122 и *Споменик*, XCI, 1939, 18.

1896 требало је да се бар заједнички састанци Скупштине и Сената назову Сабором. Но Милутину Гарашанину није се ни то допало, па је приметио Стојану Новаковићу: „Уместо речи Сабора, која ми мало калуђерски звечи, не би ли било боље задржати реч Велика Народна Скупштина?“ [1]) Тако се чинило вођи конзервативне, напредњачке, странке, а друге, напредне, странке јамачно би се онда још оштрије противиле враћању средњевековнога израза у модерни српски државни развитак. Младе демократије често на овакав, заиста мало детињасти, начин бране своју напредност од традиција.

Срби су примили реч сабор за своје народно и државно претставништво из старога црквенословенскога језика, где се њоме означивао сваки збор људи, црквених и световних, али највише црквених служитеља, који су се састајали ради решавања црквених послова. Већ је Ф. Миклошич, давно, за словенску реч съборъ морао употребити много грчких речи да би одредио њено значење у различитим случајевима словенских превода и самосталних списа. Неизрађени и неизглађени старословенски језик имао је, наиме, само ову реч за читав низ грчких израза, са занимљивим и, често, врло важним нијансама. Миклошич је у своме Речнику исписао ове грчке речи уз словенски съборъ: σύναξις, σύνοδος, συναγωγή, συνέδριον, σύλλογος. Све су оне, наравно, претежно из богословских текстова. Од латинских речи навео је уз съборъ само једну једину: conventus. Све грчке изразе исписао је Миклошич као основно значење за реч съборъ, а за пренесено и изведено значење ове речи морао је још додати: χορός (chorus), па ἐκκλησία (ecclesia, concilium), напослетку и σύστημα. Знао је већ учени слависта и за живот речи сабор код Румуна, као соборъ, съборъ и за изведену реч од њега код Грка ζμποριζω, зкорити. Данашња славистика могла би јамачно списак места са поменом речи сабор много обогатити из споменика познатих нам од године 1865. Словенски преводиоци и писци морали су, види се већ по овоме списку речи, употребљавати реч сабор за читав низ појмова, за које су Грцима стојали различити изрази на расположењу.

---

[1]) *Новаковић С.*, Двадесет година уставне политике у Србији 1883—1903, 1912, 189.

Ја сам погледао још значење речи сабор и санам и у речницима рускога црквенословенскога језика, до којих сам могао доспети, нарочито А. Х. Востокова и И. Срезњевскога, па сам тада још више зажалио што немамо нарочитих студија о словенским називима свих врста људских скупова [1]). Оне би биле занимљиве не само с лингвистичкога гледишта, него би разборит историчар могао из њих много научити о словенским погледима на претставничка тела уопште, а највише на државне саборе.

Срби су се упознали с књижевним изразом сабор (сѣборъ) чим су почели читати прве словенске преводе грчких састава у којима је била реч о црквеним саборима, разуме се пре свега високо поштованим васељенским. То нису били зборови, као њихови племенски састанци, на које су долазили чланови по своме рођењу, полу и узрасту, него скупови одабраних људи по части и власти. Ни сврха им није била слична српским зборовима, пошто се на саборима расправљало о верским и црквеним питањима, док су српски зборови претресали племенске и жупске послове. Када су се Срби упознали са страним саборима као са скуповима световних лица, то заиста није могуће казати. Може бити да ћу се ја бар приближити истини ако претпоставим, да су Срби дознали, како је било и знаменитих световних састанака око владара, који су се звали сабори, из животописа св. Ћирила, који је међу њима рано и много читан. Тамо се, у петој глави, говори о том како се цар договорио с патријархом, али се тај договор не назива сабор, што, уосталом, није ни био. У идућој глави, међутим, има баш реч сабор: „сѣборъ же сътворъ царь“. Срби су морали овде мислити на састанак као њихов збор, сазван од државног поглавице [2]). За такво схватање могли су наћи потврду у четрнаестој глави истога животописа, где стоји: „сѣбравъ же сѣборъ царь“. То јамачно нису били само црквени састанци, него скупови црквених и световних лица, или само световних. Све црквене састанке морали су Срби, откако су примили хришћанство,

[1]) Упор. и *D'jakonov M.*, Skizzen zur Gesellschafts- und Staatsordnung des Altrusslands, übersetzt von E. Goluboff, 1931, 103 и д.

[2]) Разлагања Ф. Дворника треба читати с много опрезне критичности, где он пише о овим састанцима: *Dvornik F.*, Les légendes de Constantin e de Méthode vues de Byzance, 1933, 77.

и сами називати саборима, као што су истим именом морали звати и скупове свих монаха једнога манастира, чим су први били међу Србима основани. Световни састанци звали су се, можда, само зборови све дотле док није државна организација превладала племенску. Када су први српски владари почели окупљати око себе своју родбину и околину, угледне војнике и више свештенство ради саветовања на свечаним скуповима, онда су се ти састанци, аналогно црквеним, прозвали саборима, у латинским делима синодима.

Позиви на такве састанке, вођење саветовања на њима и записивање проглашених тада владарских одлука, све је то било у рукама свештенства, скоро јединих писмених чланова тадашњега друштва и једино вештих таквим пословима. А свештеницима је код свих таквих скупова морало бити на уму и у вољи да их приближе, по свечаности и по обавезности покоравања, црквеним саборима, особито васељенским. Зато су они такве скупове око владара, из којих су се полагано развијала државна претставништва, морали називати саборима. И називали су их.

Израз сабор за српска претставничка тела у средњем веку записиван је српски као съборь и зборь. Ја нисам бројио свуда у изворима места где је сабор записан на један а где на други начин. Нисам то чинио због два разлога, прво, што је то посао филолога, у који се ја не разумем, а друго, што су издања наших извора толико непоуздана и пуна самовољности да би резултат тога дангубнога посла морао бити сумњив. Када се пажљиво читају наши извори, особито правни споменици, могло би се доћи на претпоставку да су бар неки наши стари писци правили разлику при говору о црквеним састанцима, које су звали сабором, и државним, који су за њих били зборови. Но поред оваквих наших издања српских историјских извора и поред очевидно неизрађене и неустаљене наше правне терминологије у средњем веку не сме се ни оваква хипотеза поставити. Бар ја то нећу да чиним. Мора се признати да је код спомена многих сабора у српским изворима веома тешко рећи да ли је реч о црквеном или о државном сабору; при прегледу и претресу вести о нашим државним саборима у средњем веку ја сам морао ту тешкоћу не једанпут споменути; ено, у Арханђелској хрисовуљи, по издању Ј. Шафарика, ваљда један исти сабор

зове се једно за другим збор и сабор[1]); то, уосталом, није једини случај.

Срби су, о томе нема сумње, примили назив сабор за своје племенске, покрајинске и државне зборове из црквенословенскога језика, где се та реч употребљавала пре свега за црквене саборе, али и за читав низ других појмова, које су они преводили са речи сабор. Било би врло добро, када би ми тачно знали за све случајеве употребе речи сабор и свих речи из ње изведених[2]). Али ми то, нажалост, не знамо, док се на страни о аналогним проблемима много и с лепим успехом расправљало, нпр., како све треба разумети знамениту реч conventus. О значењу израза сабор у чл. 69 Душанова Законика, где је реч о сабору себра, ја ћу још морати расправљати, али тај знаменити проблем није једини у вези са значењем и употребом речи сабор код Срба. Има читав низ таквих питања, и ја их овде не могу сва ни спомињати. Да би се, међутим, осетило о чему се ради код ових нејасних случајева, ја ћу ипак навести два три примера: Како је употребљена реч сабор у Служби преносу тела св. Саве из Трнова у Милешево, када се певало: „тѣмь же слышав’ше сьборы срьп’цеи земли сь архїереи и свештен’ны и множьство народа сь кадили и кониами прѣчьстое тѣло твое ѹсрѣтають...“ (Гласник, LXIII, 1885, 23)? Ко су ти сабори? Да ли само монашки скупови појединих манастира? У једном рукописном Номоканону, некад требињском, из Врховникове оставине, у Државној књижници у Љубљани, ја сам нашао ово место, које би, наравно, учене канонисте могле и иначе лако наћи: „С’щенникь аще сьтворить клеткȣ съ латины или сьборь на епископа или ино что за мирскȣю винȣ или каменїа сьбранїе да изврьжетсе по ·нї· правилȣ иже вь хал’кидонѣ светаго сьбора и по ·лд· еже кь трȣлѣ: мирстїи да ѿлȣчетсе“ (·ов·). Овде, мислим, реч сабор значи завера, побуна, устанак, нападај или покушај нападаја више лица, скупљених ради тога. Једно значење, ако сам ја на правом путу, на које се никако не сме заборавити. Даље, ово: У уговору Дубровчана

---

[1]) *Гласник*, XV, 1862, 269.

[2]) Н. пр. реч саборни. Упор. српски: „развѣ от сьборнаго“ одговара грчки: „εἰ μὴ παρὰ τοῦ δημοσίου“. То је из Синтагмата Матије Властара, где има још примера за овакав превод: *Флоринскій Т.*, Памятники 1888, 365. Упор. *Ibidem*, 368.

с Михаилом Асеном, царем бугарским, али српски писаном, дакле с изразима како су их Срби разумевали, употребљена је реч сабор у два сасвим различита значења. Где стоји: „и да имь• се• не везьметь• кѹмерекь• ни никире• данье ни• вь граде• ни на• сьборе• ни вь селѣхь“. (Стојановић Љ., Старе српске повеље и писма, I, 2, 1934, 208), ту реч сабор значи, ваљда, трг (forum rerum venalium). Иначе је, како сам рекао, друга наша реч, сьньмь, оклизнула у ово вулгарно значење, које раније није имала, мада већ у једном словенском преводу Златоустових дела стоји: „то сьборь нѣсть, нь сьньмище“, дакле сабор је нешто више, отменије. У дубровачком извору, међутим, реч сабор је, први пут, употребљена да се баш њоме означи трг, сајам[1]). А на крају тог истог дубровачког уговора знаменито дубровачко веће означено је као сабор: „с хотеньемь• гдна• кнеза• дюбровьскога• и вьсѣхь• властель• дюбровь• сьвономь• зконикьше• на сьборе ѣко е по законѹ дюбровьскомѹ“ (Ibidem, 211—212). Добро је, напослетку, познато да се реч сабор или збор, сама или у вези с другима, употребљава и зато да се означи оно место где се држе скупови. Ја ћу да наведем само један пример из Арханђеловске хрисовуље: „поутем прѣкымь на з'борь“ (Гласник, XV, 1862, 286). У областима са живим племенским традицијама оваквих имена је, разуме се, највише. Из овога сасвим фрагментарнога прегледа различитих значења речи сабор ипак се, мислим, довољно јасно осећа колико би нам добро дошла учена и разборита филолошка студија о различитим значењима речи сабор у српским изворима.

У народној традицији остала је за установу српских државних сабора само реч збор, како је народ несумњиво саборе и звао. Филип Вишњић је знао, бар отприлике, шта су били српски државни сабори, када је у својој песми о св. Сави певао „Збор зборила господа ришћанска | Код бијеле цркве Грачанице“. То је песма о српском државном сабору, о којој је Иларион Руварац, не без права, веровао, да је зависна од животописа Стефана Немање од св. Саве, наравно Бог зна из које руке. Он се јамачно шалио када је писао

[1]) У т. з. Јустинијановом закону значи реч сабор исто у овом случају: „аще кто враждѹ завръже на сьборе или вь граде...“ *Флоринскій Т.*, Памятники, Приложенія, 1888, 50 и 56.

о интерпелацији на овом сабору, као делу претставе о њему у народу [1]). Вишњић на њу заиста није мислио. Њему је било само до тога да опева збор српске господе и да каже у песми велика дела Немањина, како их је он, богодани песник и убоги слепац, разумевао и ценио.

Недавно је Павле Поповић, сасвим разложито, упозорио на сличност између Пајсијева описа српскога сабора после смрти цара Душана, већ споменутога овде, и народне песме Урош и Мрњавчевићи [1]). Песма, којој је мало равних по лепоти, почиње: „Састала се четири табора | На убаву на пољу Косову | Код бијеле Самодреже цркве: | Једно табор Вукашина краља, | Друго табор деспота Угљеше, | Треће табор војеводе Гојка, | А четврто царевић — Уроша". Уз реч Самодрежа додао је Вук у примедби: „Једни пјевају: код Грачанице". У великој сам недоумици да ли да саопштим своју слутњу о овом почетку дивне песме, пошто ја не само да нисам љубитељ смелих хипотеза, него се још борим против њих, где год мислим да извиру само из маштања. А овде ћу можда и ја упасти у превелику смелост кад своју слутњу кажем, али ћу је ипак рећи: Изгледа ми да овде реч табор можда стоји место сабор. Могуће је да овај певач није знао шта је сабор, па је певао табор, можда је овако погрешио и записивач, а можда је безразложно и накнадно исправљено. Ово су, међутим, стварно сабори, особито кад се узме на ум да се певало и о Грачаници, место Самодрежи. Онда би почетак ове песме био јако налик на Вишњићеву о св. Сави. Но ради ове слутње нисам вољан копља ломити. Чинило ми се нелепо прећутети је. То је све.

Српски називи за најстарија српска претставничка тела нису нам познати, пошто су вести о њима сачуване у изворима писаним грчки и латински. Писац Барскога родослова, нашега најстаријега домаћега извора, звао је српске државне саборе synodus или consilium. Срби су их у Зети јамачно звали зборовима, можда и саветима, а можда и само скуповима. О првим српским саборима у Рашкој има вести само код писаца, а у повељама спомињу се српски сабори тек ваљда од Уроша Великога. Код писаца има неколико на-

[1]) Зборник *Илариона Руварца*, I, 1934, 524—529.

[1]) *Српска књижевна задруга*, 265, 1936, LXVII.

зива за српско претставничко тело: сьборь, зборь, сьбраније и сънмь. У повељама нема тога шаренила. Тамо се оно зове само сьборь или зборь, грчки ἡ σύνοδος и ἡ σύναξις. Разлика у означивању српских црквених и државних сабора већ по самоме имену нема. И једни и други називају се и сворь и зборь. До разрађене и устаљене правне терминологије у српској средњевековној држави уопште није дошло, него се само сме рећи да се у доба цара Стефана Душана осећају довољно јасни знаци да се званична терминологија разради и утврди. Но и ти су српски напори дочекали нагао конац с расипањем српске царевине.

XI

Ко је имао права учествовати на српским државним саборима?

Развитак државних претставништава огледа се редовно најјасније у проширењу броја њихових учесника и у повећању њихових права. Као разговетан знак ових промена јавља се обично и измена или проширење назива народних претставништва. Тако, где се је државно претставништво испрва звало само curia или colloquium с повећањем броја чланова и с проширењем њихових права зове се такво претставништво проширеним именом curia generalis или colloquium generale, или слично. То значи да се је уски дворски савет проширио у сталешки скуп, који се може временом развити у пуно државно и народно претставништво, ако се број учесника прошири на грађане и на сељаке. Испочетка је саборска служба владарска, и то дворска. У доба Меровинга чланови су сабора виши дворски чиновници и антрустиони, војводе, грофови и domestici. Игумана на њима нема, јер је још жива мисао о манастирском бегању од света [1]). После се број учесника полагано ширио. У немачкој науци, где се у жељи за тачношћу кадгод и претерује, с разлогом се у овом случају истиче да се скупови на којима грађанство још није заступљено уопште не смеју звати државни сабор (Reichstag), него само државни скуп (Reichsversammlung) или, још раније, дворски скуп (Hoftag). Из промене имена државних претставништава може се, дакле, често одлично осетити и промена њихове унутрашње структуре, као и измена њихова односа према владару.

---

[1]) *Brunner H.*, Deutsche Rechtsgeschichte[2], II, 1928, 179. Упор. и 245.

Српско државно претставништво није мењало своје име у овоме размаку времена који је предмет мојих проучавања. Оно се у то доба, ваљда од IX па до XV в., несумњиво звало сабор или збор. То је, наравно, иста реч, али је с примањем хришћанства све више продирао израз сабор, преузет из црквенословенскога језика. Може бити да је овај старински начин означивања државнога претставништва изгледао Србима свечанији, јер их је сећао на велике црквене саборе, код Срба увек у великом поштовању.

Пошто се име народнога претставништва код Срба у средњем веку није мењало, да ли то значи да су му и учесници били увек из истих кругова и да су њихове дужности и њихова права остали непромењени? Питање о учесницима у претставничким телима јесте једно од најважнијих у читавом сплету питања у вези с овим проблемом. Ја сам мислио да је најбоље не делити грађу за ово знаменито питање од прегледа и претреса свих сачуваних вести о нашим саборима. Зато сам уз сваки српски сабор навео и његов састав и одмах истакао његово слагање или одударање од састава осталих сабора. Тако ми остаје да у овој глави расправим ово питање само у вези са саставом средњевековних претставништава уопште и да заузмем став према несугласицама у гледању на ово питање у нашој науци, уколико је, наравно, основано на изворима.

Српски државни сабори нису потекли из дворских савета, као н. пр. енглеско државно претставништво, него је њихов корен у словенским зборовима и хришћанским црквеним скуповима. Заједничка црта српских државних сабора с већином словенских и германских државних претставништава јесте сужавање броја учесника после смештања у њиховим данашњим земљама и ограничавање с ранијега чланства свих одраслих мушких прво на оружане чланове, а касније, када је превладала коњица у ратовању, само на имућне и моћне, дакле на племените, властелу. У томе је развитак српског претставничког тела сасвим сличан развоју претставништава код већине Словена и Германа. Можда имам права рећи да се код Срба даде као иначе мало где пратити сужавање броја учесника на саборима у Зети, како су они приказани у Барском родослову. Као учесници на сабору (synodus, consilium) истичу се тамо или цео народ (populus) или народи (populi),

што значи у овом случају, мислим, ратници, оружани народ[1]). Има случајева да се изрично истиче учествовање целога народа на сабору („Et placuit regi et cuncto populo") (ed. Шишић, 304—305); „consilio... patris ac totius populi" (ed. Шишић, 328) и сл.; или свих оружаних („congregati sunt omnes populi" (ed. Шишић, 345); „populi, congregantes se, constituerunt regem" (ed. Шишић, 366) и сл. То су сјајни примери, у оваквој јасноћи и одлучности веома ретки у раном развитку претставничких тела код Словена и Германа. На самоме почетку Барскога родослова стоји, истина, како су се владари световали са својим великашима: „consilio inito cum suis magnatibus" (ed. Шишић, 295). Ово би могло значити да су само великаши имали приступа у сабор, али овде јамачно није реч о сабору него о војном савету. За читаво време првих напора у уређењу држава код Срба и за првенства Зете над осталим српским државама српски државни сабори имали су ван сваке сумње веома широк круг учесника — на њих је испочетка долазио сваки одрастао Србин, ипак, мислим, само оружан. По писцу Барскога родослова имали би приступа на сабор чак и покорени Латини („tam latina quam et sclavonica lingua qui loquebantur" ed. Шишић, 304). То би било сасвим изузетно у саборима овога доба, ако је уопште вероватно. Могло би се ово припуштање покореногa становништва на државни сабор можда тумачити и заиста малим бројем приморских Латина у нашим странама и отуда њиховом неопасношћу. Но у томе питању треба бити јако опрезан. Може бити да је писац Барскога родослова хтео ипак само да велича правичност краља Светипука (Будимира), а може бити да је хтео овако истаћи и Латине и њихове заслуге и права. Највероватније је, да су ти Латини, ако су заиста долазили на сабор, припадали свештенству, пошто је оно било несумњиво латинско. Јер иначе су свима покореним народима врата државних сабора дуго остајала затворена. Ти Латини, уосталом, нису странци, него домаћи, а на саборима у средњем веку није била никаква реткост да су учествовали и странци, истина, као појединци. Круг саборских учесника сужавао се у Зети већ од XI и XII в. на боље ору-

[1]) *Радојчић Н.*, Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку — према Барском родослову — Гласник Скопског науч. друштва, XV—XVI, 1935—1936, 21.

жане, на више чиновништво и на више свештенство. Из Барскога родослова то се одлично осећа.

У Раши се знаменити прелаз од широких народних претставништава на ужа не може толико пратити колико у Зети. Када се у домаћим изворима јавља пред нама слика рашкога државнога сабора, он је већ потпуно формиран као скуп повлашћених кругова становништва — владара и двора, вишега свештенства и више и ниже властеле, нарочито оне властеле која су обављала војничке и управне дужности. У српски писаним изворима има вести о нашим средњевековним саборима од почетка XIII до половице XV в., па се ипак у томе дугоме размаку времена није израдила разговетна терминологија у означивању састава српских државних сабора, с разумљивим, наравно, развојним променама.

У већини европских земаља са саборском установом развијало се учествовање на саборима у томе правцу да су поједине класе становништва и категорије чиновништва полагано стицале право учествовања на саборима. Само по томе њиховоме праву разликују се тамошњи државни сабори од осталих скупова. Ни по чему више. Чланови сабора учествују у саборскоме раду као чланови групе. У Србији развитак није ишао у томе правцу. Састав сабора зависио је од воље владареве, нарочито што се тиче световнога дела чланова, док је за свештенство постојала бар чвршћа традиција. Отуда наше не увек сигурно знање о учесницима на српским државним саборима.

Т. Тарановски је покушао да овој невољи доскочи на тај начин што је поделио све помене учесништва на српским државним саборима у две скупине — у наративне изворе и законске споменике. По његову мишљењу влада шаренило у означивању учесника на српским државним саборима само у наративним изворима, док се законски споменици „изражавају кратко, по могућности прецизно и у правним терминима“ [1]). Ја сам у прегледу и претресу вести о српским државним саборима, мислим, већ доказао да је оваква подела извора неумесна и да и једне и друге треба с подједнако будном критиком проучавати. Њему није могло бити познато да сви наши писци нису тако китњасто описивали састав

[1]) *Тарановски Т.*, о. с., 179.

сабора као Стефан Првовенчани, Теодосије и Доментијан. И они су, како се видело из мога прегледа, често веома кратко и јасно писали о саставу сабора, док се Дечанска хрисовуља по пластичности описа учесника на сабору приближује најречитијем нашем писцу, Теодосију. Камо среће, да су описи састава сабора у нашим повељама тако прецизни како је Т. Тарановски тврдио. Но они су, нажалост, често такви да је немогуће са сигурношћу рећи да ли је реч о државном или о црквеном сабору. Ја сам истакао неколике такве случајеве. Но ни ова невоља није само наша. И код других сабора су критички историчари исту муку мучили, или бар сличну, са питањем састава њихових сабора[1]). У средњем веку није било такве прецизности у изражавању и тако утврђене правне терминологије како је Т. Тарановски мислио да постоји у нашим повељама. Због прегледања формулара при писању повеља има у њима, наравно, више једноличности него код писаца, али не треба ни часа сметати с ума да нам та једноличност, у колико је има, омета проучавање знаменитога питања о измени учесника на српским државним саборима, о сужавању или проширивању њихова круга. У повељама је, несумњиво, поред осталих формалних делова, могло бити да се механички препише и одељак о саставу сабора, у случају да је круг учесника био друкчији, чак и да сабор никако није учествовао при издавању повеље. Нема, дакле, нипошто привилегисаних извора за питање о саставу српских државних сабора.

Откуда је уопште дошло до овога покушаја Т. Тарановскога да дели наше изворе по вредности и да принципијелно једне сматра мање а друге више веродостојнима? Т. Тарановски је много желео истаћи да је српски државни сабор у средњем веку имао типично сталешки склоп, да је био састављен само од повлаштенога свештенства и од организоване властеле. Када би то и било тако — а није — ипак ово не би било никакво сведочанство баш за сталешки карактер срп-

---

[1]) *Sickel W.*, Zur Geschichte des deutschen Reichstags im Zeitalter des Königthums, Mitth. d. Instituts für österr. Geschichtsforschung, I Ergänzungsband, 1885, 233—234. *Bujak F.*, O wiecach w Polsce do końca wieku XIII ze szczególnym uwzględnieniem wielkopolski, Osobne odbicie ze „Studiów histor. ku czi St. Kutrzeby, I, 1938, 67—71. *Eckhart F.*, Der ständische Reichstag Ungarns. VIIIe Congrès International des sciences historiques, II, 1838, 326—328.

скога државнога сабора у смислу сталешких сабора у неким европским државама, где су сталежи доиста делили власт с владарем, пошто српско свештенство никада није било коловођа у сужавању и отимању владарске власти, како је било римокатоличко у свима земљама с изразитом влашћу сталежа [1]). У српским писцима јаче се истиче неголи у повељама, да су поред вишег свештенства и властеле учествовали на српским саборима чланови династије, дворјани и чиновништво, војно и цивилно. То је, држим, навело Т. Тарановскога на мисао да покуша смањити вредност сведочанстава српских писаца о државним саборима. Њихове је описе сабора, нарочито низање чланова, тумачио као плод китњастога стила, позајмљенога, и по речима и по духу, од византинских писаца, где, међутим, није било тела потпуно аналогних српским саборима. Ја сам већ разложио да се то не сме чинити, и да нема никакве битне разлике између описа састава српских државних сабора код наших писаца и у повељама српских владара. Још је, даље, мислио Т. Тарановски да може схватање о присуству чиновника на српским средњевековним саборима — држим да је при томе мислио на мене — и на тај начин побијати што је истицао, како у средњем веку уопште није било чиновника у данашњем значењу те речи [2]). Наравно да их није било. Но исто тако није онда било ни радника, ни сељака, ни занатлија, ни трговаца и т. д. у данашњем значењу тих речи. Свако доба улива у те речи друкчију садржину, али лица која су вршила јавну службу уиме владара и уиме државе у средњем веку никада ипак нећемо звати друкчије него чиновницима [3]).

---

[1]) Западно свештенство служи као чврста целина идеји папинскога примата власти и сужава моћ владарâ и државâ. Српско свештенство нити је служило идеји примата, нити је јединствено, него се дели на монашко и световно. Упор. *Hintze O.*, Weltgeschichtliche Bedingungen der Repräsentativverfassung. Hist. Zeitschrift, 143, 1931, 38—39.

[2]) *Тарановски Т.*, о. с., 186—187.

[3]) Ја заиста не могу овде ређати многобројна сведочанства о чиновницима као члановима сабора. Ево их само два три из литературе, најсавесније ослоњене на изворе: В. Сикел пише о немачком сабору: „Der Reichstag ist die zum königlichen Rathsdienst versammelte Gesammtheit fest bestimmter Klassen von Würdenträgen im Königreich". (*Sickel W.*, a. c., 221). Мало даље: „Ein so tiefgehender Gegensatz als der zwischen Volksversammlung und Beamtenversammlung ist im fränkischen Staatsrecht kaum aufzufin

Тако се, уосталом, чини у целом ученом свету, пошто је тај израз кратак, и мало за који сабор није у науци још јаче истакнуто него што сам ја учинио за српски у доба првих Немањића, да је у почетку свога развијања имао међу својим важним члановима и чиновнике, који су у то доба претежно и редовно властела. Смем сасвим слободно рећи да се у већини европских државних сабора у средњем веку, на основу пробраних и савесно прокритикованих извора, морају увек тражити као чланови у њиховом почетном развојном стадију дворјани и чиновници[1]). Они су редовно језгра, око које се изграђује шире учествовање повлаштених класа у државним саборима, вишега свештенства и властеле.

Т. Тарановски је имао са својим отпором против учествовања чиновништва на српским државним саборима — са свога гледишта да су ти сабори изразито сталешки — само тај излаз, да побија веродостојност оних српских извора који спомињу, највише и најчешће, чиновнике као учеснике сабора. Сав у жељи за јасним правним системима, он је морао осетити да би чиновништво на саборима онемогућивало или бар јако ометало развитак сталешког духа у њима, па га је зато из сабора искључио, мада се оно спомиње и у сјајном и богатом опису низа учесника на ономе сабору на коме је издана Дечанска хрисовуља. Из жеље за једноличношћу и систематичношћу често се с историјским изворима

---

den". (*Ibidem*, 222). О чиновницима из ранијих времена него доба Немањића вели исти В. Сикел: „Die Beamtem, die der Merowinger im Lande bestellte, waren eines seiner stärksten Machtmittel gegen die Thätigkeit des Volkes, dem sie gegenüberstanden, gewesen, ehe sie in steigender Machtverschiebung eine dem Könige selbst gefährliche Kraft erlangten". (*Sickel W.*, Die merowingische Volkversammlung, Mitth. des Instituts für österr. Geschichtsforschung, II Ergänzungsband, 1886, 357). Одличне потврде за моје схватање има радња: *Klüpfel L.*, Die Beamten der aragonischen Hof- und Zentralverwaltung am Ausgange des 13. Jahrhunderts, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XII, 1913, 1—44; особито 39. Упор. и радњу: *Ohlig M.*, Studien zum Beamtentum Friedrichs II. in Reichsitalien von 1237—1250 unter besonderer Berücksichtigung der süditalischen Beamten, 1936, и приказ на њу: Deutsches Archiv, I, 1937, 573—575.

[1]) „Sněmy vyvinuli se v Čechách a na Moravě podobným způsobem jako v jiných zemích, totiž ze sjezdů knížecích úředníků a velmožů, „obecných roků" (curia generalis, colloquium generale). Sněmy tyto měly původně význam sborů jen poradných a konaly se na nich i soudy". *Kadlec K.*, Dějiny veřejného práva ve střední Evropě,[2] 1921, 180.

овако поступа. Случај Т. Тарановскога није, дакле, ни чудан, ни само његов.

Учесници рашких сабора врло добро су нам познати. То је владар, редовно са својом женом и члановима династије, онда поглавица православне цркве, рашки епископ, српски митрополит или патријарх, с епископима и игуманима[1]) (каткад са старцима Светогорцима), даље високи дворски часници, па војни заповедници, обласни управници, високе судије, када је суд одељен од управе, и, напослетку, сва властела велика и мала.

Колики је био број дворјана и чиновника према осталим учесницима сабора, то је немогуће казати. Јамачно их је било много. Писац Карловачкога родослова, с врло занимљивим познавањем српске прошлости, мислио је, чини се, да су чланови српскога сабора уопште само сенат и свештенство; под сенатом (**синклить**) ваљда је замишљао скуп највиших дворјана и чиновника. Он никако не спомиње, н. пр., властелу као чланове сабора на коме је крунисан Стефан Првовенчани: **„по сихь сьбороу быти повелѣ ѡть всѣхь прѣдѣлѣхь его области вь великоую архїепископїю жичю, стефаноу прьвовѣнчанномоу кралю, и синклитоу, и всемоу свещенномоу чиноу, и сьвѣтомь всѣхь вѣнчаваеть брата своего великаго жоупана чьстїю и вѣнцемь кралѥвства, такожде и кь семоу оустраıаеть вьсь синклить, коегожде по степѣни своемь, вь слоужбоу кралѥвствоу“.** (Šafařik P. J., Památky, Okázky, 1870, 60). За писца Карловачкога родослова, можда овде зависнога од Константина Филозофа у терминологији, био је, види се, чиновнички карактер властеле важнији при њихову учествовању на сабору него њихова прирођена права. Јако је занимљиво што је преводилац скраћене Синтагме Матије Властара држао да сенаторску част (синклитик) не може на други начин српски превести него као властелин. Чиновнички положаји, на двору и у држави, замењивани су у овом случају с друштвеним редом, у који се редовно рођењем улазило, с властелинством. Зато је код Срба средњега века веома тешко покушавати делити властелу од чиновништва и обратно. Утицај Византије био је и одвише јак а да се у Србији не би још јаче него на Западу у ово доба осетила знаменитост лица у

[1]) У франачкој држави припуштени су опати (игумани) саборском раду тек за Каролинга: *Sickel W.*, a. c., 232—233.

служби владару и држави. Према броју властеле заступане у српским саборима вишим свештенством и чиновништвом била су, мислим, сва остала властела у мањини, особито у временима првих Немањића. Број странаца на српским државним саборима, највише Светогораца и Примораца ван српскога приморја, јамачно није био велики; спомен јеромонаха на саборима, Светогораца и наших, мени се чини сумњив [1]). И у туђим саборима странци нису били реткост [2]).

Из времена првих Немањића има сачуваних више спомена о учествовању чиновника на државним саборима неголи из каснијега доба. То је чињеница. Да ли ју је могуће разјаснити? Вести о раним српским саборима у Раши сачуване су, пре свега, само код писаца, а они нису обвезани на такву краткоћу разлагања као писци повеља, који допуштају себи већу опширност редовно само у аренгама. Зато су писци могли с више опширности низати списак учесника сабора, и они су то обично и чинили. То би био разлог формалне природе. Али има још један, можда важнији. У временима стварања и јачања рашке државе под првим Немањићима било је због примитивности односа, тешкоћа општења и још неизглађених покрајинских мржњи и осетљивости (нарочито са Зетом), заиста тешко сабрати на сабор сву властелу; а можда се није ни желело присуство понеких [3]). Тако би се и на тај начин могло разумети што се у тим временима нарочито истиче присуство чиновништва на сабору, које је владару лакше окупити и које му је несумњиво одано, иако је оно и касније задржало своје саборско чланство. До кога степена у чиновничкој и дворској јерархији? То није могуће тачно рећи. Код свештенства су игумани, како је речено, најнижи степен с правом приступа сабору, а код чиновништва то није ни могло ни морало бити тако тачно одређено, пошто су чиновници и онако редовно из властеоског реда, па су и као властела имали право учествовати у саборском раду.

---

[1]) Упор. и *Новаковић С.*, Законски споменици, 1912, 676; *Тарановски Т.*, о. с., 184.

[2]) *Sickel W.*, a. c., 236.

[3]) *П. Поповић* је тачно осетио тешкоће око сакупљања сабора и зато и дужину времена која је морала протећи између сазива и отварања сабора: Глас, CXII, 1921, 49—50.

Када су се српске границе рашириле и преко грчких и албанских области, онда се брзо јавило и питање о учествовању Грка и Албанаца на српским саборима, нарочито Грка, пошто су српски владари изједначењем Грка са Србима желели легитимирати своју власт над Византијом. Питало се само, кога се од грчкога становништва може позвати на сабор. Код њихова свештенства, уколико није било замењено, није могло бити никакве недоумице — позивани су, по својој части, исти као и од српскога. Исто тако се чинило и са чиновништвом, ако би Грци остали у српској служби. Није било јасно само, ко ће између Грка заступати српски властеоски ред, пошто они властеле нису имали. Но и грчко друштво ових времена показује већ толико сличности са западним да ни ово питање није било тешко решити. Место српске властеле заузимао је у грчкоме друштву угледан ред богатих људи, архонти, који су често постајали богати и угледни преко чиновничке службе. Дакле обратним путем од српске властеле. Њих су српски владари позивали на саборе, и цар Стефан Душан је с очевидним поносом истицао присуство грчке угледне класе на својим саборима. Тамо су они били грчка властела. Тадашњи грчки архонти заиста су били ред људи који је најближе стојао српској властели, мада је разлика између њих била у основи врло велика, јер су властела пред српским законима имали своје повластице, док су пред грчким законима сви Грци једнаки.

У овоме случају види се најбоље да је право учествовања на српским државним саборима зависило, осим традиције, и од владарева схватања и његова позива. Чланови сабора сазивани су ван сваке сумње не општим прогласом, коме би се одазвали сви они који би имали призната и присвојена права на рад у сабору, него личним позивима, владаревим писмима, књигама. Владар је увек сам бирао саборске учеснике, наравно према старим обичајима, али ван сваке сумње и са знацима личних схватања и расположења; чланове покорених народа могао је, наравно, и не звати на сабор; од владарева расположења зависило је заиста много како ће сабор изгледати; где је више извора него код нас, тамо, срећнији народи од нас, у последње време чак по владарским болестима и страстима, поуздано утврђују и састав владарске околине, савета и сабора. О сазивању српскога

сабора сачуване су нам разговетне вести пре свега код наших писаца. Њихово разлагање не оставља никакве сумње да је само владар имао право сазивања сабора, истина, пре свега, његовога световнога дела, док би се у понеким случајевима могло помислити да је владар позивао само световни део сабора а црквена поглавица свештени. Ја сам дао довољно прилике — низом текстова и коментаром уз њих — за стварање самосталнога мишљења о овом проблему, па зато овде само као своје лично схватање истичем да је једино српски владар могао сазивати сабор. Ако се у изворима и вели, како је владар сазвао своје чланове, и мисли се на лаике, а црквена поглавица своје, а има се на уму свештенство, онда то не значи ништа друго него да је владар наредио црквеној поглавици, нека се побрине око скупљања свештених чланова. Овај их, наравно, није сазивао својом влашћу, него само пренесеном, од владара уступљеном.

У српском законодавству средњега века није никада било тачно одређено, ко све има права учествовати на државним саборима. У Зети је, једно време, сабор био отворен свима мушким члановима народа, наравно ратницима, док је у Раши, што ми знамо, учествовање у саборском раду било ограничено само на више друштвене кругове, више свештенство и властелу, особито ону која је била у служби владара и државе. Њих је владар могао позивати на саборе. Српски случај није усамљен у ово доба. Круг учесника на државним саборима није нигде тачно повучен, него се стално мења, и много зависи од владарске моћи, пошто су владари истрајно покушавали да у саборима сачувају покорне органе својој власти[1]). У српској науци се цело питање о праву учествовања у саборском раду дуго претресало без довољног познавања истог проблема код других народа. Зато је од њега и начињен предмет јадиковања, што у српском претставничком телу средњега века није био заступљен сав народ, и у тој чињеници је чак тражен и главни узрок пропасти српске државе. Како је то, нажалост, код нас веома често случај, затрпан је и тај читав проблем о учесницима на српским државним саборима средњега века гомилама или рационалистичких домишљања или романтичких маштања,

[1]) В. Сикел је мислио да сме написати, после дубоких студија, ову кратку реченицу: „Reichstagsdienst ist Königsdienst". *Sickel W.*, a. c., 238.

која редовно сведоче о потпуном непознавању овога питања и тако отежавају његово научно решење. Тек у последњим годинама кренуто је ово питање с мртве тачке и његово решавање упућено је, бар делимично, тачним путем, који може довести до поузданих научних резултата.

О учесницима на српским државним саборима расправљало се редовно највише у вези са 69 чл. Душанова Законика: „Ѕеброва сьбора да нѣсть; кто ли се обрѣтє сьбор'никь, да моу се оуши оурежоу и да се осмоудє поводьчіє".[1]) То је прилично разумљиво. Ако нам у спом権еницима није сачуван тачан списак свих друштвених чланова који могу бити позвани на српски државни сабор, онда се, можда, он може и на тај начин саставити да се утврди, који друштвени редови у средњевековној Србији нису имали приступа на сабор. На тај начин би се, ван сваке сумње, могло поузданије решити питање о учесницима на српским државним саборима неголи звучним фразама о спречавању претварања државног сабора у народну скупштину тиме што је сабор био затворен пространом друштвеном слоју сељака, себара, па наравно и свима осталим слојевима испод њега.

Тумачење овога знаменитога члана Душанова Законика заиста је веома важно за разумевање састава сабора и његове улоге у српском државном развитку, али још више за разумевање самога израза сабор. Наши правни историчари су сада, мислим, извели начисто питање о казни којом се прети у 69 чл. Душанова Законика и о лицима којима се њоме прети. Закон је уперен против коловођа себра и прети им резањем ушију и смуђењем. Ништа ново ни необично за оно доба. Реч поводьчіє заиста не треба читати као подѡчіє, нити је то потребно, пошто је казна прецизно изречена већ с глаголом осмоудє: уосталом, већина рукописа Душанова Законика има поводьчіє. Али питање о сабору себра тиме још није решено. Говорећи о њему, вели А. Соловјев: „По нашем мишљењу, овде није реч о Земаљском Сабору, него о

[1]) Довољно пространи преглед литературе о овом питању имају: *Тарановски Т.*, Политичке и правне идеје у Синтагмату Властара, Прилози Летопису Матице Српске, I, 1928, 160—170, *Соловјев А.*, Себров збор, Архив за правне и друштвене науке, XVII, 1928, сепар. от., стр. 1 и *Радовановић В.*, Две омашке у тумачењу Душановог Законика, Годишњак Скопског фил. факултета, III, 1937, 147—158.

оним зборовима на које је себарски сталеж био навикнут по селима (а понекад и по жупама). Сеоски и жупски зборови постојали су одавно код Јужних Словена, кад још није било државе, у првом добу државног живота. Не можемо замислити ни сеоску управу, ни колективну одговорност села, ни расправљање спорова око међа без већања сељака, без њихова збора"[1]). А такве зборове, по његову мишљењу, Законик забрањује, наравно ако их сама власт не допусти. Т. Тарановски био је још одлучнији у оваквом схватању када је писао: „Тим чланом себри се лишавају права збора и договора, и то без сумње за то да не би заједнички иступали против повлашћених сталежа, евентуално против својих господара"[2]). Касније је о истом предмету писао: „Чл. 69 пресецао је пут локалним себарским саборима и није се налазио са државним сабором ни у каквој вези"[3]). Тако је писао у првом делу своје историје српског права, док је у другом делу своје Историје поновио оно што је рекао раније, 1926 године[4]). Па ипак се у овом случају не ради ни о таквом сабору, и њих су обојица сами дали ако не довољно а оно прилично грађе за тачно решење питања, шта значи реч сабор у 69 члану Душанова Законика. На њу треба обратити сада више пажње, када су остали нејасни и сумњиви изрази овога члана разјашњени.

Члан 69 Душанова Законика о сабору себра није, наравно, оригинални српски закон, нити је код нас самостално смишљен. Он је прегледан са становишта законских одређења, која су забрањивала окупљање нижих народних слојева, тобоже као опасно за владара и за државу. Ја нисам правник, и није ми стало до тога да овде испишем импозантан низ законских одређења, сасвим налик на овај члан Душанова Законика, од којих је он несумњиво зависан. Не, у то се заиста нећу упуштати, али морам бар из римскога права фрагментарно саопштити оне законе и њихова тумачења, с помоћу којих се може разјаснити шта у овоме случају значи реч сабор, за коју сам ја већ имао прилике казати, како су се словенски преводиоци и писци њоме служили при пре-

[1]) *Соловјев А.*, а. с., 5.

[2]) *Тарановски Т.*, Душанов Законик и Душаново Царство, 1926, 34.

[3]) *Тарановски Т.*, Историја српског права, I, 1931, 186.

[4]) *Тарановски Т.*, о с., II, 1931, 129—130.

вођењу различитих грчких израза, и у својој невољи да нађу погодну реч за различите аналогне појмове употребљавали израз сабор.

Пошто су издања римских закона редовно одлична и у њима су наведени сви истоврсни законски прописи ранијих времена, то ја нећу ићи дубље у старину од Теодосијева Законика, јер је он део и римског и хришћанског законодавства, дакле за моје сврхе веома погодан. У њему је већ несумњиво и ово законско одређење из кога излази садржина 69 чл. Душанова Законика: „VIIII, XXXIII. De his, qui plebem audent contra publicam colligere disciplinam: ... Si quis contra evidentissimam iussionem suscipere plebem et adversus publicam disciplinam defendere fortasse temptaverit, mulctam gravissimam sustinebit. Interpretatio: Si quis populum ad seditionem concitaverit, damnis gravissimis subiacebit“. (Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, edidit, adsumpto apparatu P. Kruegeri, Th. Mommsen, I, 2, 1905, 486). У Дигестима је схваћен овај чин као злочинство против Величанства: „Proximum sacrilegio crimen est, quod maiestatis dicitur. Maiestatis autem crimen illud est, quod adversus populum Romanum vel adversus securitatem eius committitur. quo tenetur is, cuius opera dolo malo consilium initum erit, ... quove coetus conventusve fiat hominesve ad seditionem convocentur“... (Corpus iuris civilis, Digesta, recognovit Th. Mommsen, retractavit P. Krueger, 1922, 844). Ја морам журити, па зато одмах прелазим на Василике, на најважнији извор старога римскога права у средњевековној Србији, непосредним или посредним путем. Из ове велике ризнице законских одређења ја ћу ишчупати само два, ван сваке сумње најближа садржини 69 чл. Душанова Законика, обадва с краја Василика:

Lib. LX, Tit. XXXVI:

Νόμος Ἰουλίου ἁρμόζων κατὰ τῶν ἐπιβούλων.	Lex Julia, quae competit in maiestatis reos.
α'... Καὶ ἐνέχεται αὐτῷ ὁ κατὰ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ δήμου πλημμελήσας,... ἢ στασιώδης γένηται σύνοδος, ἢ ἵνα φονευθῇ ὁ ἄρχων·	I. Et tenetur ea, qui adversus populum Romanum commisit,... vel seditiosus fiat conventus, vel ut occidatur magistratus...“ (Basilicorum libri LX, ed. C. G. E. Heimbach, V, 1850, 705—706).

Lib. LX, Tit. LXI:

Περὶ στασιαστῶν καὶ τῶν τολμησάντων τὸν δῆμον κατὰ τοῦ δημοσίου ἐνόχλησιν ποιήσασθαι.

α'. Πᾶς ὁ ὑποδεχόμενος δῆμον ἐπὶ τῷ ποιῆσαί τι κατὰ τῆς κοινῆς εὐταξίας, βαρυτάτῃ ὑπόκειται τιμωρίᾳ.

De seditiosis et iis, qui plebem contra rempublicam audent colligere.

I. Quicunque suscipit plebem, ut quid faciat contra publicam disciplinam, gravissimae poenae subiicitur. (Ibidem, 903) [1]).

Српски законодавац није можда силазио до Василика и старијих извода из њих, него само до Властарова Синтагмата, где се — истина, не довољно јасно — исто вели у саставу С, глави једанаестој, на коју је већ обраћена пажња у вези с тумачењем 69 чл. Душанова Законика [2]). Када је већ овај одељак Синтагмата у српском преводу схваћен као важан за разумевање овога знаменитога члана Душанова Законика, онда заиста није требало реч сабор у њему тумачити ни као државни сабор, ни као локални збор, ни као сталешки састанак, него само као злонамеран скуп, опасан за оне интересе који су се онда сматрали државним, општим. Ја ћу исписати само неколико страних израза, да бих оставио јаснију и јачу претставу о значењу речи сабор у овоме случају: То је l'attroupement, l'émeute; to raise a riot or tumult; il concorso, l'agglomeratamento, la confluenza; der Zusammenlauf, der Auflauf. Све су то веома лепи, често јако пластични, изрази, али ја се не устручавам рећи да су Василике ипак најјасније када такав скуп зову ἡ στασιώδης σύνοδος, бунтовнички сабор, или, још боље, ἡ ἐνόχλησις, додијавање, узнемиривање. Да, то је сабор себра из 69 чл. Душанова Законика.

Према томе, по моме мишљењу, није у њему реч ни о забрани учествовања себра на државноме сабору, ни о за-

---

[1]) За Еклогу упор. *Spulber C. A.*, L'Eclogue des Isauriens, 1929, 61-62.

[2]) *Матије Властара Синтагмат*, изд. С. Новаковић, 1907, 476—477. Упор. *Тарановски Т.*, о. с., II, 1931, 129 - 130. Осим овога ја морам макар сасвим кратко упозорити на Србима одлично позната одређења XVIII канона Халкидонскога и XXXIV канона Трулскога сабора против договора и завера у цркви. Упор. коментаре *Т. Валсамона* на њих: Migne, Patrologia, S. G., 137, 457—460 и 629—632.

брани уопште неких српских стародревних сељачких зборова, нити је уопште овај закон израстао из српских схватања, него је ово законско одређење, уперено против нижега друштвенога слоја, против плепса, себра, и прегледано је из византинскога законодавства. Није, уосталом, ни овај проблем само наш. Сабор се зове у земљама с латинским званичним језиком и consilium, а та иста реч значи и навођење, односно звођење [1]). Не налази се ни забрана оваквих и сличних скупова само у римском праву и из њега прегледаном српском, него и у германским правима, за скупове, истина, који нису баш сасвим аналогни нашим скуповима себра.

Себри у српској средњевековној држави нису, дакле, имали неке своје нарочите саборе, који би им тек чл. 69 Душанова Законика били забрањени. На овоме месту уопште и није реч о сабору, него о бунтовном скупу, који је већ пре Душанова доба био забрањен законима црквом примљеним и у Номоканону сједињеним [2]). У т. з. Закону цара Јустинијана нема законских наређења која би била сасвим једнака 69 чл. Душанова Законика, али нема сумње да с њим ипак има везе чл. 6: „Аще кто враждꙋ заврьжеть на саборꙋ: или въ граде, или ва селе: и люди крамолетсе и метꙋтсе да платит ·р̃· перперь: и аще ꙋбиство бꙋдеть вьсꙋ тꙋ крамолꙋ и кривицꙋ да подлежи⁻ъ заврьши" (Летопис Матице Српске, 99, 1859, 5) [3]). И то је закон против немира, на скуповима тако обичних. Чл. 69 Душанова Законика, према томе, није ометао стварање широког народног претставништва, како се мислило, него је заштићавао више друштвене слојеве, који су се сматрали државом, од нижих. Откако се српско друштво у Раши диференцирало у властелу и невла-

---

[1]) „Die Anstiftung erscheint in den Quellen als consilium, später als Rat, Ausdrücke, die aber auch andere Fälle intelektueller Teilname in sich schliessen". *Brunner H.*, o. c., II², 1928, 742.

[2]) Руско издање *Крмчије:* Закон Градски, гран 39, гл. 49, 6 и 37, ҷпе, г. и ҷпз, г.

[3]) *Т. Флорински* (Памятники, 1888, 469), је мислио о овом члану, 7 у његову издању, да је „сербскаго происхожденія". Није му могао наћи извор. Ја сам га нашао: Epanagoge, XL, 6. Флорински можда има право са оним делом своје претпоставке где мисли да је тај закон из доба пре Душана, али јамачно греши верујући, „когда еще существовали въ Сербіи земскіе соборы, а не одни привиллегированые церковно-властельскіе".

стелу, себри уопште нису учествовали у државним саборима, а још мање слојеви испод њих, меропси и отроци. Душанов Законик, међутим, изричито забрањује само скупове себра. Ја мислим да нећу погрешити ако предложим тумачење, по коме је у чл. 69 Душанова Законика само зато реч једино о себрима што су, прво, они били најмногобројнији и, према томе, њихови бунтовни скупови најопаснији, друго, што је њихове скупове морао владар забрањивати, док су овакве скупове моропаха и отрока лако угушивали сами њихови господари, и треће, што је при прегледању овога српскога закона из византинског законодавства изразе plebs и δῆμος заиста најтачније превести са себри.

У српским средњевековним државним саборима, од првих Немањића па до пропасти Србије, сељацима, у мањој или већој мери зависним, уопште није било места. Где се пак народ спомиње у вези са сабором, то увек значи да су широки народни слојеви и код нас као и иначе само споља посматрали саборски рад и несумњиво учествовали у частима, можда и даровима, који су увек и код Срба пратили крај државних сабора [1]). Наравно, да се и на тај начин саборски рад могао прочути до свих граница Србије и дознати у свима народним слојевима. Но док су више свештенство и властела учествовали у саборским одлукама својим саветима, кад су за њих питани, и узвицима одобравања владарских одлука, дотле широке народни слојеви нису ни за то имали прилике.

У саставу српскога државнога сабора у средњем веку има два сасвим разговетна периода — зетски и рашки. За првенства Зете био је српски државни сабор широко народно претставништво. У њему је био, најдуже времена, владар са својом пространом родбином и сав оружани народ, а касније је број учесника сужен на владара и племство. Тако је у раним временима саборскога развитка бивало, уосталом, код свих младих народа Европе. У Раши за народни сабор уопште не знамо ништа из наших извора. Откако су нам познати рашки државни сабори па све до пада Србије 1459 састав

[1]) Одлично разлагање о зборовима код примитиваца и о части после њих од стране поглавице: *Thurnwald R.*, Die menschliche Gesellschaft in ihren ethno-soziologischen Grundlagen, IV, Werden, Wandel und Gestaltung von Staat und Kultur im Lichte der Völkerforschung, 1935, 154—155.

сабора је остао исти, с тенденцијама важнијих измена тек од краја XIV в., насталих под притиском турске власти и њене близине. Иначе је сабор увек овако састављен: На челу српскога државнога сабора у Раши стоји увек владар, а око њега је цео његов дом, владарица и наследник престола, али има сабора и без њих. Увек је поред владара на сабору поглавица српске цркве, са свештенством, од епископа до игумана, дворјани, високо чиновништво, војничко и грађанско, и сва властела, велика и мала. На српском сабору су, као и на западу, могли учествовати и странци. Од њих се највише спомињу Светогорци, као саветници владареви у црквеним питањима, а јамачно је било и саветника за финансијске послове и дипломатске преговоре, несумњиво из јадранског приморја. У доба цара Душана и његова сина Уроша, а можда и раније, од Милутина, били су позивани на саборе и угледни Грци, архонти, и Албанци; наравно као да су српска властела [1]); немогуће је рећи да ли су и угледни плаћеници присуствовали српским саборима. Слика српских државних сабора у Србији средњега века сасвим је налик на народна претставништва ранијих и истих времена у младим европским државама. Знаменита је разлика само у томе што српско свештенство не окупља око себе властелу ради жеље да се владарска власт ограничи и дели са сталежима, како је редовно чинило римокатоличко свештенство у државним саборима, него што је баш оно најјачи ослонац владара, чувар државног јединства и неокрњености владарске власти.

---

[1]) Упор. *Solov'ev A. V.*, Греческіе архонты в сербском царствѣ XIV вѣка, Byzantinoslavica, II, 1930, 275—287 и *Соловјев А.* и *Мошин В.*, Грчке повеље српских владара, 1936, XLVIII и 403—404.

XII

Круг и начин рада српских државних сабора у средњем веку

Државни сабори свих европских народа нису имали тачно утврђен круг рада у средњем веку, па, наравно, није га имао ни српски. Владари су сами одређивали саборски делокруг на тај начин што су по своме нахођењу, које је извирало највише из политичкога опортунитета, питали саборе у једним питањима за савет или им остављали да сами предложе и чак и да донесу решење у другим питањима. Но избор тих предмета био је дуго времена препуштен само владарима, јер је важило као правило да се обраћају на саборе само у „важним стварима", а које су то важне и мучне ствари (ardua negotia regni), о томе су стварно сами владари одлучивали и на тај начин постављали границе кругу саборскога рада. Они су саборе створили ради утврђивања владарске власти. Опште је схватање изражено, а не разлог за један сазив, када је у франачкој држави речено да се сабор сазива „pro utilitate regia et salute patriae". Краљевска корист је на првом месту. На ограничење своје самовољности морали су владари пристати прво у пореским питањима, при одређивању нових пореза. Јер нема сумње да се пре свега пореза тиче закључак немачког државног сабора из године 1231: „ut neque principes, neque alii quilibet constitutiones et nova iura facere possint, nisi meliorum et maiorum terrae consensus primitus habeatur". Ослоњени на свој имунитет, и полазећи од оваквих или сличних закључака, на које су владари пристали, изграђивали су виши друштвени слојеви (meliores et maiores terrae), окупљени у саборима и редовно вођени од римокатоличке цркве, своје сталешке привилегије

и присиљавали владаре или да их писмено признају или бар да их трпе као права традицијом освештана[1]).

Владари су осећали у коме се правцу креће развитак сабора, па су ипак морали тражити новац од њих, да би модернизирали управу својих земаља и изједначили је с често напреднијом администрацијом црквених поседа. И владарска је управа морала постати рационалнија и интензивнија. Без новца се то није дало постићи, и племство је употребило сваку прилику увођења нових пореза да своја права утврди и повећа, наравно, на штету владарских[2]).

Српски државни развитак није се кретао овим правцем, и самостална српска средњевековна држава није доспела до овога и оваквога степена у своме развијању. Срби нису својим владарима наметнули дужности да у одређеним питањима морају питати саборе за савет или, чак, прихватити њихове одлуке. За читавога трајања српске средњевековне државне самосталности остало је у вољи владара да сами одлучују у којима ће случајевима питати саборе за савет и препустити им да својим пристанком на владарске одлуке учествују у решавању државних послова.

Највећу власт имали су српски сабори средњега века док су били шири или ужи народни зборови, на којима је, разуме се, углед и утицај оних који се на Западу зову „meliores et maiores terrae", био ипак веома велики. Из њихова круга рада нама је, из најстаријих времена, најбоље познат избор владара и његово увођење у власт. Константин VII Порфирогенит мислио је очевидно на ове саборске акције када је српске владаре IX в. звао изабраним и рукоположеним, примљеним („ἐκλεγομένους καὶ οἱονεὶ χειροτονουμένους", „ὡς αἱρετοὺς ἄρχοντας". Theophanis cont. lib. V, cap. 54, ed. Bonn., 292), пошто су их сами Срби хтели и изабрали од рода кога су волели и поштовали („οὓς ἐκεῖνοι ἤθελον καὶ προέκρινον, ἀπὸ γενεᾶς, ἧς ἐκεῖνοι ἠγάπων καὶ ἔστεργον". Constant. Porphyrogen. De administrando imp., ed. Bonn., 129). И српски државни сабори у Зети, познати нам из Барског родослова,

---

[1]) *Traversa E.*, Das Friaulische Pariament bis zur Unterdrückung des Patriarchates von Aquileia durch Venedig (1420), I, 1911, 14.

[2]) *Hintze O.*, Weltgeschichtliche Bedingungen der Repräsentativverfassung, Hist. Zeitschrift, 143, 1931, 9—10.

најчешће су изборни[1]). Велики сабор краља Светипука (Будимира) има, истина, много шири круг рада. Он је приказан као црквени и државни организациони скуп под једним свемоћним владарем. На њему се првих осам дана расправљало („tractatum est“) о црквеним пословима, а последња четири о државним: „de potestate regis, de ducibus et comitibus et centurionibus et de statu regis[2]) sermonicinatum est“ (ed. Шишић, 304). Такав опис пун је легендарних црта и лишен је јасности, али можда је ипак нешто стварности сачувано у речима, да су на сабору прочитане и старе привилегије (овде неуместан израз) о међама између области и крајева, које су владар и народ одобрили: „Et placuit regi et cuncto populo“. (Ibidem, 304—305). На сабору је владар крунисан (Ibidem, 305), што је заиста врло рано постао признат обичај. Исто тако је потпуно у духу ових времена што се у Барском родослову тврди да је у истој цркви где је сахрањен краљ Светипук (Будимир) изабран и крунисан његов син Светолик, и да је тај обичај остао и за потоње владаре (Ibidem). Избор и крунисање владара спадаху несумњиво у редован саборски круг рада, иако се они могаху, очевидно, и без сабора обавити. Краља Бела (Павлимира) произвели су за краља банови, жупани и сатници против воље рашког жупана, који је свој непристанак платио смрћу. (Ibidem, 320—321). Народ се овом приликом не спомиње, мислим ни редован сабор не, него воља Травуњана, дакле покрајински сабор, и то још највише чиновнички. Сабор је решио да Легец са синовима започне рат против синова краља Прелимира (Ibidem, 328). Значи да у круг саборскога рада пада, као што је разумљиво, и одлука о рату. Краља Силвестра је оружан народ (populi) поставио за владара, несумњиво договорно. (Ibidem, 329). Исто тако је решио оружани народ (populi) да једнога дана побије све Грке у држави (Ibidem, 345). Ни такве саборске одлуке нису у историји сабора сасвим непознате. И краљ Доброслав је изабран од оружанога народа (Ibidem). Занимљив спомен о рекузацији владара од стране народа, врло

[1]) Највише је етнографске грађе и резоновања, а не историјских извора, у чланку: *Тројановић С.*, Избор српских владара, Срп. књиж. гл., XXIII, 1909, 45—51 и 114—121.

[2]) Тако доиста стоји у Ватиканском рукопису.

добро познатој у средњем веку, сачуван нам је и у Барском родослову. Код Михале, сина Бодинова, кога „propter nequitiam matris eius noluit populus terrae, sed constituerunt sibi regem Dobroslavum, fratrem Bodini regis“ (Ibidem, 365) [1]). То се је, наравно, могло догодити само на сабору, где је и иначе вршено право рекузације. За краља Владимира се не вели да је биран од оружанога народа, него да је постављен. То може значити и да је биран, и да је признат. (Ibidem, 366). Исто то важи и за краља Градихњу. (Ibidem, 374). Постављање обадва ова владара извршено је несумњиво на сабору, и у обадва случаја употребљавају се исте речи: „. . . populi, congregantes se, constituerunt regem“. Изабрани владар био је увек члан династије или у сродству с њоме [2]).

У круг рада најстаријих познатих српских државних сабора спадао је, види се, пре свега избор владара и његово увођење у част, решавање важних црквених и државних питања (границе области и крајева), утврђивање власти и круга рада чиновника, решавање о рату и извођење државне завере. Пошто смо за ова рана времена упућени само на два извора, Константина VII Порфирогенита и Барски родослов, то се мора бити веома опрезан у закључцима, али се не сме прећутети да њихове вести о српским државним саборима нису немогуће према нашем знању о државним саборима тих времена уопште и да се оне довољно слажу и с кругом рада потоњих српских државних сабора у Раши.

За први познати нам српски државни сабор у Раши ка-

---

[1]) О праву рекузације („die Befugnis, einem neuen Herrscher die Huldigung zu versagen oder sie wenigstens von der Erfüllung bestimmter Bedingungen abhängig zu machen“) упор.: *Rachfall F.*, Alte und neue Landesvertretung in Deutschland, Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtshaft im Deutschen Reich, XXXIII, 1909, I, 115. О покушају да се из права избора владара изведе и право збацивања упор.: *Nehring A.*, Studien zur indogermanishen Kultur und Urheimat: *Koppers W.*, Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik, IV, 1936: Die Indogermanen — und Germanenfrage, 185. Читаво ово разлагање мора се примити с много опрезности, како сам већ наговестио.

[2]) Одлично се расправља о ограничавању права избора владара на stirps regia у студији: *Schramm P. E.*, Der König in Frankreich, Wahl, Krönung, Erbfoige und Königsidee vom Anfang der Kapetinger (987) bis zum Ausgang des Mittelalters, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, LVI, Kanonistische Abteilung, XXV, 1936, 230.

же Стефан Првовенчани да је „сьбраны на ѥрєсь... лоукавоую" (ed. P. J. Šafařík, 7), против богомила, дакле ради верских сврха. Нема никакве сумње да је у круг рада првих рашких сабора спадало и старање о вери, пре свега о њеној чистоћи. На овоме сабору саветовао се Стефан Немања са својим епископом, свештенством и властелом, али је сам одлучио шта ће учинити против богомила. Можда би се смело мислити да је црква тражила помоћ државне власти, brachium saeculare, против опасне богомилске јереси, и да је Стефан Немања сазвао ради тога сабор да прво саслуша његов савет, па онда поступи против јеретика са свом строгошћу црквених закона и свом силом државне власти.

Верско питање решавано је у Србији, што ми знамо, само на овоме сабору, али питања црквенога живота и устројства цркве додиривана су — нема никакве сумње — на свима српским државним саборима, уколико нису била чак главни предмет саветовања. Верска питања касније, када је црква ојачала, нису, мислим, изношена пред државне саборе, него само пред црквене. Због примитивности односа у тадашњој Србији и због тешкога положаја православља према богомилству разумљиво је да је у овом случају један верски проблем изнесен пред српски државни сабор. Држим, заиста само у овом случају.

Из познијих времена, из повеље краља Милутина манастиру св. Ђорђа Скоропостижника-Горга (1300 год.), знамо за законе Стефана Немање и св. Саве о Власима, о војницима и о црквеним људима[1]). Да ли је Стефан Немања издао те законе пред сабором, који нам је иначе из извора непознат, или их је створио без сабора? На ово питање немогуће је дати сигуран одговор. Владари у ово доба, у државама друштвенога склопа и културнога степена као Рашка, несумњиво су имали права да и сами издају законе, без договора са сабором. Из Византије — на коју се Стефан Немања тако много угледао — он није могао примити схватања по којима владар не би имао права издавања закона. Тамо је, напротив, важио закон да сенат нема права законодавства, аналогно у Србији сабор, него само владар. Поред ранијих

---

[1]) *Новаковић С.*, Законски споменици, 1912, 619 и 621 и *Зборник за историју Јужне Србије*, I, 1936, 21 и 24.

закона, цар Леон Мудри је то изрично забранио својом Новелом LXXVIII, с оправдањем да право законодавства већ врши владар [1]). Византија га, дакле, није могла поучити да законодавну власт препусти каквом било колегију. То би, даље, сужавало његову владарску власт, која је баш међу Словенима тих времена била још свемоћна, без икаква ограничења [2]). Напослетку, ако је Стефан Немања сам решавао верска питања, истина саслушавши сабор, онда је сва прилика — више не смем рећи — да је споменуте законе о Власима, о војницима и о црквеним људима сам створио, без сабора. И у оним државама где је владар законом или традицијом био обвезан да „важне ствари" не решава без сабора, он није био присиљен да издаје законе само на савет или чак само с пристанком сабора. Могао их је и сам издавати. Владари су тражили пристанак за оне легислаторске чине о којима су мислили да ће им ауторитет сабора добро доћи [3]). О овим законима Стефан Немања то није морао мислити, али је ипак могао због разлога политичкога опортунитета и друкчије поступити.

У питању наследства свога престола Стефан Немања није ни хтео ни смео обићи српски државни сабор. Рођен у Зети, он је ван сваке сумње морао знати да је међу пословима који спадају у круг саборскога рада један од најважнијих избор, признање, проглашење или одбијање (рекузација) новога владара. То се одлично види из Барскога родослова. А случај Стефана Немање био је нарочито тежак. Он је свакојако после пораза на Морави обећао византинском цару Исаку II Ангелу, када се с њиме мирио и мир утврђивао женидбом свога сина Стефана с царском синовицом Јевдокијом, да ће га наследити на престолу овај византински зет, а не најстарији син, Вукан. Словенски владари су у овим временима ван сваке сумње имали право одређивања наследника, према томе и право измене уобичајенога реда наслед-

---

[1]) *Spulber C. A.*, Les Nouvelles de Léon le Sage, 1934, 265—266. *Bratianu G. I.*, Empire et „Démocratie" à Byzance, Byz. Zeitsch., XXXVII, 1937, 110.

[2]) И Рахфал је знао колика је била моћ словенских владара ових времена: „so verfügten die ursprünglich slavischen Fürsten über eine geradezu unumschränkte, wahrhaft omnipotente Machtfülle": *Rachfahl F.*, a. c., 94.

[3]) *Ibidem*, 116—117.

ства[1]). Али вршење овога права није било мудро, јер је редовно изазивало династичке сукобе и тако увлачило државу у тешке кризе. Опасност се могла умањити саборским пристанком на владареву одлуку, пошто је саборско право избора владара пало у заборав. Владар и сабор били су традицијом обвезани само на то да наследник престола мора бити из владарске куће. Док су сабори имали право избора, важило је то ограничење за њих, а када је владарима признато право номинације наследника, морали су примити и обавезу да одређују наследника само из породичнога круга, наравно с мушке стране[2]). Тога се држао и Стефан Немања, када је место најстаријега сина Вукана поставио за свога наследника средњега, Стефана[3]).

Стефан Првовенчани вели да га је отац на сабору благословио с важним речима које су се тицале свих саборских учесника: „господьствовати емоу въ васъ недвижимо". По том је устао с престола и предао га њему с благословом (ed. P. J. Šafařík, 12). Стефан ништа не вели да ли је сабор бар показао свој пристанак или је само ћутећи саслушао Немањину вољу. Разлагање Савино много је занимљивије и поучније. Он истиче, како је Немања изабрао за свога наследника

---

[1]) О владарском праву десигнације наследника, нарочито у Француској: *Schramm P. E.*, а. с., 249. Упор. *Güterbock F.*, Barbarossas ältester Sohn und die Thronfolge des Zweitgeborenen, Hist. Vjsch., XXIX, 1935, 509—540 и, нарочито, *Mitteis H.*, Die deutsche Königswahl, ihre Rechtsgrundlagen bis zur Goldenen Bulle, 1938, 29 и д.

[2]) Византиска царица Ирина, ташта краља Милутина, маштала је када је веровала да би један од њених синова могао наследити зета јој у Србији. Сам краљ Милутин био је, наравно, другога мишљења, и, већ ожењен Симонидом, овако га је рекао: „И по смрти кралевства ми кого Богъ изволитъ и поставитъ его на столѣ кралевства ми, или синъ кралевства ми или оунoукъ, или кто годѣ отъ соуродникъ кралевства ми . . ." (*Законски споменици*, 1912, 621=*Зборник за историју Јужне Србије*, I, 1936, 23). А ко се мисли под краљевским сродницима, то се види из два места, нажалост превиђена, код Данила II (ed. Ђ. Даничић, 1866, 144—145).

[3]) Саопштићу овде и натпис из Хиландара, занимљив за схватања краља Милутина о наследству престола, мада је непоуздан, јер ме се овде тиче само мисао о наследству: „пріиде и на мнѣ по наслѣдію отечества ми сербское кралевство мнѣ, Стефану Урошу, зету превысокаго самодержца императора греческаго царя Андроника, . . ." (*Записи и натписи*, 29, I 1902, 15).

Стефана, од Бога изабранога зета цара Алексија III и предао га члановима сабора с речима: „Сєго имѣитє ꙋ менє мѣсто, корѣнь благы изьшьдь изь оутробы моєє, и сєго посаждаю на прѣстолѣ оу Христовѣ дарованомоу ми владичьствѣ". И самь вѣнчавь ѥго и благословивь єго изрєдьнѣ"... (ed. В. Ћоровић, 1928, 157). И још једанпут, после Немањине поуке, истиче Сава: „И по семь, ıакоже и прѣжде писахωмь, прѣдасть имь єже вь нихь царьствовати вьзлюбленнаго сина своєго Стефана Неманю, и сьтвори оуклонити се народꙋ". (Ibidem, 159—160). И по Сави је сабор остао нем. А јамачно није било тако, него онако како Теодосије описује предају власти Стефану, пошто се тај опис потпуно слаже с познатим нам описима предаје владарске власти. Знаменити Теодосијев приказ овога српскога државнога сабора ја сам већ саопштио на другом месту, а овде морам истаћи само најважнија места, која се тичу постављања наследника Стефану Немањи. Велики жупан је сам одредио свога наследника и молио је чланове сабора да његовоме сину Стефану буду покорни и верни као и њему. После поуке Немањине и утехе сабору што се растају, он је ушао у цркву св. апостола Петра и Павла, и након службе и молитве положио је заједно с епископом крст и руке на Стефанову главу, благосиљајући га за великога жупана, господара и самодршца све српске земље. Племство се нато поклонило новоме владару, молећи му живот од Бога и певајући многолетствије: „... и вьсѣмь благородьнымь поклоньшим се, и ωть бога живωть ємоу просєщтє и глаголющтє: многолѣтно боудє и боудеть" (ed. Ђ. Даничић, 1860, 39). Читава улога сабора је у саслушању одлуке Стефана Немање и у одобравању певањем многолетствија. Теодосијево је схватање потпуно јасно: Владар постаје божијом милошћу поглавица државе, и божијом вољом и владарском вољом поставља се нови владар. Државни сабор може само саслушати божију и владарску одлуку и изјаснити свој пристанак са жељама и молитвама за дуги живот новога владара. То је византинска ἡ εὐφημία и западњачка Laudatio [1]).

---

[1]) За ἡ εὐφημία упор. *Радојчић Н.*, О српским саборима за првих Немањића, Šišićev zbornik, 1929, 486. За Laudatio упор.: *Schramm P. E.*, a. c., 231. Упор. и *Naumann H.*, Die magische Seite des altgermanischen Königtums und ihr Fortwirken in christlicher Zeit, Wirtschaft u. Kultur, Dopsch Festschrift, 1938, 1—12.

Тако су доиста постављани владари међу Словенима и околним народима, где је десигнација новога владара постојала исто тако као и код Срба. Чак и тамо где је владар биран, нема никакве сумње да је избор постајао, или бар бивао, празна форма, и да је при избору главно — воља ранијега владара и владарске околине. Народноме претставништву не остаје редовно ништа друго него оно што су Срби чинили овом приликом — изјавити пристанак и пожелети новом владару многа лета. Приликом избора Отона Великога за краља, 936, знамо тачно како се тај избор обавио, и колико је био сличан узвишењу Стефанову за великога жупана Рашке [1]).

Улога српскога државнога сабора била је још незнатнија неголи учествовање народа при избору великога немачког краља. Теодосије је, на другом месту, пропустио сабор уопште и споменути, док је описивао, како је Стефан наследио свога оца: „приемь (sc. Немања) сына своего Стефана вь себе мѣсто владыкоу и самодрьжца всеи земли срьбскои постави". (Ibidem, 79).

Приликом промене на престолу о смрти Стефана Првовенчанога Теодосије, исто тако, сабор уопште и не спомиње. Он је очевидно мислио да је Стефан могао оставити краљевство коме било од својих синова. То јамачно значе ове његове речи: „и ни кралиевьство же комоу ѡть сыновь своихь ѡставльшоу". (Ibidem, 161). По његову разлагању, Стефан то због тога није учинио што је држао да краљевство није његово, него божије и брата му Саве, па нека они с њиме располажу. Ипак је Сава привео најстаријега сина Стефанова, Радослава, брату на самрти и рекао нека му преда краљевство, што је он и учинио: „и старѣишаго сына его Радослава вь роукоу его приведь, и кралиевьство дати томоу светыи велить, ѡн же: азь властїю скїптра, ты же молитвами благословенїе", (Ibidem, 164). Скиптар, дакле, даје право на постављање новога владара.

Код краља Владислава није могао Теодосије ни то истаћи. Он није постао краљ ни по божијој вољи, ни по владарској одлуци, ни пристанком сабора, него су само властела

---

[1]) *Lintzel M.*, Zur Geschichte Ottos des Grossen. 1. Die Wahlhandlung in Aachen 936, Mitt. des Inst. für österr. Geschichtsforschung, XLVIII, 1934, 423—427.

прешла на његову страну: „властелѡмь же о несьставлѥнии ѹма его (sc. Радослава) негодовавшимь, и ѿть него ѿтьстѹпльшимь, кь мьнишемоѹ братоѹ его приложьшим се Владиславоѹ,..." (Ibidem, 177). То је све. Сабор се, наравно, ради овога чина није могао сазивати, јер га црква није смела изрично одобрити. Сама српска властела, неокупљена у сабору, заклањајући се за принцип идонеитета, збацила су Радослава и узвисила на престо Владислава. Српски државни сабор није, дакле, морао пристати на промену на престолу да би се она признала, али ипак нема никакве сумње о томе да је саборски пристанак на владарско узвишење на престо много важио у очима народа и, још више, цркве. Теодосије је био сасвим начисто с тиме када је о краљу Владиславу написао, како га је стриц Сава венчао за краља, јер је веровао да је ипак таква божија воља, иако је он незаконито и разбојнички отео власт: „аште незаконнѣ и развоинничьскы власть вьсхытивша". (Ibidem, 178). То је све тачно, а није истина што је Теодосије при крају животописа св. Саве написао у похвали Немањића, иначе заиста дивно сложеној, како се нико од другога колена није огосподио међу Србима, него само њихово племе, све предајући краљевство отац сину, а син опет своједму сину: „никтоже инь иноколѣньнь вь срьблїихь ѡгосподи се, тьчїю оть племена ихь, ѿтьць сыноѹ и сынь сыноѹ кральство прѣдающте". (Ibidem, 216). И оно што је он несумњиво доживео далеко је од ове идеализиране слике. Ипак су грађа, што нам је пружа Теодосијево дело, и она схватања, о којима нам он сведочи веома занимљиви, и ниједан српски средњевековни писац не може се такмичити с Теодосијем, када је реч о српским средњевековним погледима на наслеђивање престола и о улози српских државних сабора при томе знаменитоме чину.

Одмах после Теодосија доносе највише грађе о истом питању архиепископ Данило II и његови настављачи, али не тако поуздане и толико занимљиве. Код њих су — особито код самога Данила II — разлози политичке природе више кочили историчко перо, које само истини служи, него код Теодосија, који се није устручавао написати оне опоре речи о доласку краља Владислава на престо. Ни Доментијан ни Данило II нису хтели да напишу то о краљу Урошу Великоме, иако је он истим начином постао краљ као и Владислав, чак и горим, ако се држи на уму да је Владислав био

несумњиво способнији од Радослава[1]). Данило II написао је о овој отимачини престола само оволико: „По семь же оу-ко... Владиславѣ крали благоволениюмь божиюмь приѥть прѣ-столь кралиѥвьства брать ѥго нареченыи великыи краль Оурошь" (ed. Ђ. Даничић, 1866, 7). Без сабора, без ичијега пристанка, само с благовољењем божијим.

Син краља Уроша Великога, Драгутин, доспео је до престола још ружнијим путем — он га није отео од брата, него од самога оца. У старијем карловачком рукопису дела Данила II болни догађај описан је лаконском краткоћом: „сь юноша... (sc. Драгутин)... въздвиже роукоу на родителя своѥго и... рати бывьши междоу има вь земли рекомѣи Гацко, и тако сынь одолѣ родителю своѥмоу и приѥть прѣстоль ѥго сь ноуждею". (Ibidem, 18). И ово „сь ноуждею", на силу, сметало је другима преписивачима, па су и ове благе речи осуде изостављали. Српски државни сабор није одобрио ово ступање на престо краља Драгутина. Али силазак с престола као да јесте.

Данило II не спомиње, истина, српски државни сабор ни приликом силаска Драгутинова с престола и узласка Милутинова на престо. Он то не чини, али из његова описа утиска несреће која је стигла краља Драгутина падом с коња излази, мислим с довољно сигурности, да је брига због владара неспособнога за бој обузела највише оне којима је било највише стало до добра државе, а то бејаху тада властела и црква. Данило II чак вели, како је било много узбуне и туге после краљеве несреће: „мнозѣи же мльвѣ и сѣтованию великоу бывьшеу вь отьчьствии". (Ibidem, 24). Несумњиво би било претерано мислити, како је краљ Драгутин присиљен сишао с престола и морао уступити бар део власти, војничку, млађему брату. О присиљавању Данило II ништа не говори, бар материјалном силом не, али јамачно је вршен морални притисак на сакатога краља, да осигура одбрану Србије, када Данило II истиче овде, на дивном месту свога дела, српско слободољубље и српску одвратност према робовању. А слободу, мислило се и знало се, може заштитити само краљ за бој способан. Да ли је то краљу речено на сабору? Ја сумњам. То су били осећаји и мисли Драгутинове околине, рођака и властеле, који бејаху с њиме под Јелечом.

[1]) *Доментијан*, ed. Ђ. Даничић, 1865, 344—345. *Данило II*, ed. Ђ. Даничић, 1866, 7.

Сабор се не спомиње ни овом приликом, ни онда када је Драгутин, поред осталога, предавао брату Милутину свога коња и своје оружје као знак краљевске власти, пре свега војничке. Цео чин предаје краљевства сажет је у речи: „дарова ѥмоу кралѥвьство вь Расѣ, вь мѣстѣ рекомѣмь Дѣжевѣ“. (Ibidem, 27). Ово се несумњиво догодило пред једним већим скупом, али веома је тешко тврдити да је то био баш српски државни сабор. Могао је бити и ужи краљевски савет, и скуп дворјана, и скуп околнога племства и свештенства. Ако је и био сабор, онда бих ја морао претпоставити да није био пун, него крњ, пошто није лако било сабор на брзу руку сазвати, а времена за разгађање доиста није било.

Наследник краља Милутина, Стефан Урош III Дечански, издржао је толико тешку борбу око престола да је признање своје власти сматрао потребним изнети пред сабор приликом свога крунисања 6 јануара 1322. Из српских писаца ми, међутим, о тој окрутној и крвавој борби заиста не би много дознали. Странци су нам јемци за њу, јер и Григорије Цамблак је странац. Архиепископ Данило II није се устручавао овако описати узлазак Стефанов на престо: „По прѣстављении же сего блаженааго и прѣвысокааго кралја Стефана Оурошa, изволѥниѥмь божиѥмь приѥть прѣстоль кралѥвьства сынь ѥго Стефань краль Оурошь третии,...“ (Ibidem, 170). Само божијом вољом постао би он краљ[1]). Овде истина није речена, а у једном запису она је намерно изврнута: „И по седмих лѣтѣхь изшед (sc. из заточења) и прѣѥмь кралство в'сеѫ срьпьскыѫ землѫ и поморсѫи и подѹнавьскѫ и ѡвчепольскѫ, не по силѣ нѫ по изволению божию“. (Записи и натписи, 6, I, 1902, 26). Толико је велико било зазирање од насиља као пута престолу, па се ипак није могло без њега. Стефан Дечански је силом освојио краљевски престо, и то насиље је желео ублажити пристанком сабора на свршени чин. Јер он је ван сваке сумње крунисан за старога краља а син му Душан за младога на богојављенском српском државном сабору 1322. То сам краљ истиче у Дечанској хрисовуљи: „богомь дарован'нымь вѣн'цемь кралев'ства ср'бьскаго вѣн'чань быхь на кралѥв'ство вь ѥдинь дьнь сь богодарован'нимь сыномь

[1]) О схватању како је држава зависна непосредно од Бога упор.: *Diehl A.*, Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation, Hist. Zeitschrift, 156, 1937, 457—484, особито почетак разлагања. Упор. *Mitteis H.*, o. c., 17.

краѥв'ства ми стефаномь... благословениѥмь и роукою прѣосвеціен'наго ар'хиѥпископа никодима, и всѣхь епископь и в'сего с'бора срьб'скаго"... (Гласник, II од., XII, 1880, 2). Сабор је био, наравно, само гледалац, али својим пристанком на окупљање, својим присуством чину крунисања и својим многолетствијем, којим је јамачно испратио благосиљање и крунисање краља, он је стварно и формално признао законитост његове власти. Она је, уосталом, и била законита.

За узлазак на престо његова сина Стефана Душана не може се то рећи, пошто је он сео на владарски престо за живота свога оца, коме га је силом отео, без обзира на питање, да ли су га властела натерала на то или је и сам желео. О љутим борбама између оца и сина око краљевске круне и о њихову болну свршетку опет су речитији страни извори неголи домаћи. Србима се очевидно о њима није писало. Настављач архиепископа Данила II пише о узласку Душанову на престо довољно опширно, но избегавајући истину: „Семоу бо благочьстивомоу кралю приимьшоу прѣстоль отьца своѥго, вьсемоу оубо отьчьствоу ѥго веселештоу се о ниѥмь..." (Ibidem, 217). Или је он, можда, мислио да је довољно што је у животопису Дечанскога већ описан сукоб између старога и младога краља? Но, ко не би знао шта је тамо казано, по овим речима не би могао наслутити, како се Душан успео на престо. По даљем разлагању још мање, јер Данилов ученик мислио је да овако треба писати о Душанову преузимању власти: „сего бо ꙗко и роукою своѥю господь дасть вожда и застоупьника срьбьсцѣи земли..." (Ibidem). То је према утврђеном средњевековном схватању, да се владар постаје само божијом милошћу: „ꙗко великомоу дароу оть Христа сьподоблѥнь бысть и прѣстолоу краливьства оброучень бысть..." (Ibidem, 218). Даље речито разлагање Данилова настављача о односу између Душана и сабора спада међу најважнија места у српским изворима о кругу рада српских државних сабора. Зато га морам пажљиво претрести. То је као неки разговор Душанов са самим собом, његово размишљање, које, наравно, претставља схватање настављача Данилова, али је оно могло бити заиста основано и на схватањима младога краља, која није било немогуће дознати. По њему, Душан се одлучио и на сазив сабора и на крунисање потакнут страним примерима, јер, вели, треба да учини и он све по

закону, „законьнаꙗ съкршити", као што хришћански владари (мисли се, наравно, у првом реду на византинске цареве) узимају благослове од патријарха и од њега венчани примају престо. Тако треба, мислио је, и он да ради, а писац старијега карловачкога рукописа овога дела додаје још ове знамените речи: „ꙗкоже и родители мои и прѣродители сътворише". (Ibidem). Дакле, угледао се не само на стране примере, него и на домаће, мада сви његови претходници нису ишли тим путем. Душан је, наставља се у разлагању, позвао пре свега архиепископа Данила II да дође и учини што треба, „ꙗкоже по достоꙗнию", да с његовим благословом прими престо, који му је Бог дао. Митрополиту је писао јамачно већ сигуран да ће га услишати. Државном сабору је, међутим, издао заповест да се окупи у Свrчину на Малу Госпојину 1331. Уочи тога дана одржао је свеноћно бденије, а на сам празник — била је недеља — учињено је све по законитом пропису с краљем у цркви св. Јована Претече [1]). Архиепископ Данило II обавио је прво прописану молитву, и онда је положио владарску круну на Душанову главу, с примерним речима. Нато су краља увели у владарски престо и гласно га прослављали: „И възведьше и на прѣстоль царьскыи, прославише и велегласьно". (Ibidem, 219). У овим последњим речима, „прославише и велегласьно", ја гледам саборски рад, његов пристанак на знаменити државни чин [2]). То је била

[1]) Поступање по закону истиче се још на два места, веома занимљива, у *Даниловом* зборнику (ed. Ђ. Даничић, 1866, 176 и 363).

[2]) О улози народа, народног претставништва, приликом признања владара у Византији сакупио је сјајне примере Г. Манојловић у својој одличној радњи о цариградском народу (демосу). За познија времена најбоље се је ослонити на разлагања П. Е. Шрама, који је савесно проучио све знамените изворе и сву важну литературу. О пристанку народа на већ крунисанога владара упор.: *Schramm P. E.*, Die Krönung in Deutschland bis zum Beginn des salischen Hauses, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, LV, Kan. Abt. XXV, 1935, 244 и д. Vivat in aeternum: 249—250. Како се крунисао римски цар: *Schramm P. E.*, Der „Salische Kaiserordo" und Benzo von Alba, Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters, 1, 1937, 388—407. Vociferaciones: 401. Владар се сам крунише: *Schramm P. E.*, Krönung im katalanisch-aragonesischen Königreich, Homenatge a Ant. Rubió i Lluch, 3, 1936, 577—598. Упор. Historische Zeitschrift, 156, 1937, 630. О пореклу поздрава и многолетствија владару: *Alföldi A.*, Die Ausgestaltung des monarchischen Zeremoniells am römischen Kaiserhofe, Sonderabdruck aus: Mitt. des Deutschen arch. Inst., Röm. Abt., XLIV, 1934,

саборска ἡ εὐφημία, Laudatio, Collaudatio. Сасвим према црквеним правилима, када је завршен чин крунисања и када је владар стојао у своме престолу, одржао му је архиепископ говор „на пользоу емоу доушевьно и тѣлесьно". (Ibidem). Душан је, с много скромности, одговорио, да према митрополитовим речима он нема шта рећи. Замолио га је само да га у својим молитвама препоручи Богу, како не би преступио његове поуке, него их испунио [1]). Онда је, поред скрушене понизности, објавио своје намере, које су сви Немањићи понављали, и у себи и гласно — да настави и доврши оно што су његови родитељи и прародитељи добра започели, наравно пре свега према црквама: „испльнити ми и окончати большими законы и съвршеныими оуставы оутвръжденија и записанија родитель моихъ и прѣродитель иже о светыихъ и божьствьныихъ црькьвахъ". (Ibidem, 219) [2]). Ти „закони" и „устави", који се овде истичу као програм владања Душанова, нису новина у српском развитку. Да оставим све остало на страну, Теодосије на два знаменита и красна места свога животописа св. Саве гледа у њима најчаснији сјај српскога отачаства [3]). А Душан сам никада, ни једнога часа у своме животу, није смео с ума ове или налик им речи које је рекао пред лицем целога српскога сабора. Нове оне нису, како се недавно слутило, не претстављају ни неки нарочити Душанов програм, како се у несумњиво најлепшим намерама веровало, али Душан је заиста, после Стефана

88—90. О помазању владара: *Müller E.*, Die Anfänge der Königssalbung im Mittelalter und ihre historisch-politischen Auswirkungen, Hist. Jahrbuch, LVIII, 1939, 317—360. Упор. Deutsches Archiv, III, 1939, 567.

[1]) Држава води „durch Strafe zur Schwelle der Seligkeit, dem „Irdischen Paradies", durch Zwang zur Freiheit": *Kern F.*, Dantes Gesellschaftslehre, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XI 1913, 300

[2]) Порекло од Стефана Немање и уопште од лозе Немањића осећало се код Срба исто онако и као част и као обавеза као и код Француза порекло од Ига Капеа и Лудовика IX. За одлично разлагање похвале Карла V, француског, Лудовика IX и осећаја дужности који извире из порекла упор.: *Schramm P. E.*, Der König von Frankreich, Wahl, Krönung, Erbfolge und Königsidee vom Anfang der Kapetinger (987) bis zum Ausgang des Mittelalters, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, LVI, Кан. Abt., XXV, 1936, 344.

[3]) *Теодосије*, ed. Ђ. Даничић, 1860, 179 и 203.

Немање и св. Саве, највеће напоре поднео да украси српску земљу са збиља најчаснијим украсом — добрим законима и уредбама [1]). Часно је испунио своје обећање, дато пред сврчинским малогоспојинским сабором. Данилов ученик је то јамачно бар делом знао, па је зато и истакао баш тај део Душанових обећања. Њима је додао само још неколико речи о уобичајеној части после сабора. Тако је свуда бивало, и ова појединост, овако нам саопштена, диже нам нашу веру у цели опис знаменитога сабора.

Како је Стефан Душан истицао да своје краљевство захваљује само Богу, тако је он, наравно, мислио и о царству. Зато није ни од кога, ни од српскога државнога сабора, тражио да му преда или да на њ пренесе краљевску власт, него ју је сам узео, а сабору је остало да га у њој види и прослави. Исто тако учинио је и са царством. Оно је још већа част, и само милост божија може је пренети на своје изабранике. Нико више. Зато ју је Душан, уверен да је и он изабраник божији, сам узео. Према томе, ја никако не смем рећи да се је он прогласио за цара „с одобрењем српскога сабора", како је још К. Јиречек мислио да сме казати [2]). Мени се чини тај израз заводљив, јер би се по њему могло помислити као да се је Душан прогласио царем тек пошто је пре тога тражио сагласност сабора и за њу везао своје проглашење. А то јамачно није био случај. Душан је своју одлуку само саопштио сабору, и њему није остало ништа друго него да је саслуша и знацима одобравања испрати. Душама многих она није била драга. Једини фактор који је одлучивао при проглашењу царства био је он сам, а стварно, наравно, Душан и његова околина, која се никада од владара не сме делити, и чији су интереси с његовим једнаки. С јасноћом, сасвим несумњивом, Душан сам то овако истиче: „И по

---

[1]) *Тарановски Т.*, о. с., I, 1931, 122 и д. Тамо и један део литературе о овоме питању; према целоме разлагању треба бити јако опрезан. О дужностима владара упор.: *Schubert W.*, Das Gesetz und der Kaiser in griechischen Urkunden, Klio, XXX, 1937, 54—69 и литературу тамо, нарочито о владарским програмима и девизама владања. Никада не треба сметати с ума, да је држава правна само онда ако у њој важе исти закони за све, дакле и за владара. Полицијска држава (Polizeistaat) није, према томе, правна.

[2]) „mit der Zustimmung des serbischen Reichstags": *Jireček C.*, Geschichte der Serben, I, 1911, 386.

милости Божиѥи, како подвигохь сань краліевскы на царьство, и архіепископию на патріаршьство, и епископиѥ на митрополитьства". (Законски споменици, 1912, 677). У уводним речима Душанову Законику вели цар, како је доспео на царски престо по божијој милости, која га „прѣложи оть кралѥв'ства на православ'ное царство". Дакле само она га је узвисила од краљевства на царство. У наставку разлагања Душан истиче, како је на Ускрс 1346 год. венчан „Богомь дарованимь вѣн'цемь царскымь" од српскога патријарха Јоаникија, и његова свештенога сабора, и од бугарскога патријарха Симеона, и његова свештенога сабора, пред скупом Светогораца и, још на крају „паче же и оть архіереа прѣстола грьчьскаго и вьсего сьбора иже изволише о мне царствовати".[1]) Ја знам да се у речима „иже изволише о мне царствовати" гледа најчешће признање царства, можда чак и одлука о њему, и то одлука од стране српскога државнога сабора, мада се то из споменутих речи, по моме мишљењу, не може и не сме ишчитати. Реч је о самоме чину крунисања, ни о чему више. Чак и реч сабор на овоме месту можда и не значи српски државни сабор, него сабор грчкога свештенства који би се истицао аналогно јасном ранијем помену српскога и бугарскога сабора свештенства. Но ипак, никакве сумње нема да је Стефан Душан крунисан за цара пред српским државним сабором, ма се он на овоме месту сасвим јасно и не истицао [2]). То ја, наравно, и не поричем, него само хоћу да кажем, како је одлука о проглашењу за цара и о крунисању царском круном само Душанова, не саборска. Тако излази, уосталом, и из пребацивања противника Душанова узвишења српске митрополије на патријаршију и краљевства на царство, најбоље познатих, и најупечатљивије формулисаних, у животопису патријарха Саве и у познатом писму деспота Јована Угљеше [3]). И по њима је Душан поступао самостално и самовољно. Сва кри-

[1]) *Новаковић С.*, Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354, 1898, 4—5.

[2]) Мавро Орбини није умео замислити проглашење Стефана Душана за цара друкчије него на сабору и „co'l gran consenso di tutti (sc. „i nobili, & Baroni"). За његово доба то је врло занимљиво. *Orbini M.*, Il regno degli Slavi, 1601, 262. Упор. и његово разлагање о крунисању Стефана Уроша Великога (250—251).

[3]) Архиепископ *Данило II*, ed. Ђ. Даничић, 1866, 380—381; *Miklosich F. et Müller J.*, Acta et diplomata, I, 562.

вица се сваљује на њега, а не, можда, на српски државни сабор, који би одлучио да се српска црква узвиси на патријаршију и српско краљевство прогласи царством.

Околности у којима је српски велики жупан узвишен на краљевску част толико су мутне да ми не можемо рећи да ли се то догодило са знањем српскога сабора. Сва је прилика да није. О узвишењу српскога краљевства на царство сме се с довољно сигурности рећи да за њега није тражен пристанак српскога државнога сабора. О улози српскога државнога сабора приликом ступања на престо наследника Душанова, цара Уроша, мислио је Никола Крстић, да је „сила србски сабора тако... велика была, да є царъ Урошъ, заузимаюћи престолъ, явно обећати морао, да ће се придржавати закона, коє є подъ Душаномъ саборъ поставіо“ [1]). Но нити је српски сабор поставио законе, како је он веровао, нити се Урош на њих заклињао приликом ступања на престо, него је Крстић касније угарске односе преместио у ранију српску прошлост. И овде, као и иначе често. Ми из савремених извора уопште нисмо довољно тачно обавештени о узласку Урошеву на царски престо; на краљевском је седео већ од 1346. За састанак српскога сабора није било никакве формалне сметње, пошто је прворођени син наслеђивао покојнога оца. Није долазио до престола ни преко туђе тамнице ни кроз туђу крв. Зато је сва прилика да се Урошево царско крунисање обавило пред српским државним сабором, нама иначе непознатим, јер то није био сабор који нам је познат из цареве повеље од 10 априла 1357, како се веровало. Ми не располажемо са савременим животописом слабога цара, па није чудо што немамо ни вести о сабору на коме је можда крунисан на царство, коме није био дорастао. Један од настављача архиепископа Данила II написао је у животопису патријарха Саве само ово неколико речи о Урошеву узвишењу на царски престо: „По семь (sc. Душану) приѩть царьство сынь єго Оурошь...“ (Ibidem, 381). Ни познији извори, ни сасвим позни, који много маштају о саборима за владања цара Уроша, не истичу баш онај сабор на коме би он био крунисан за цара [2]).

[1]) *Гласник*, IX, 1857. 90.

[2]) Мавро Орбини је мислио да је главни разлог пропасти српскога царства у нерасположењу властеле против старе царице, која је владала сама. *Orbini M.*, o. c., 272. Упор. за Босну: *Ibidem*, 351 и 358.

О краљу Вукашину нема никакве сумње да га српски државни сабор никада није признао за краља. Он редовно није нарочито признавао за владаре ни оне Немањиће који су се силом успињали до краљевскога престола, а још мање би то могао учинити код узурпатора, који није био у сродству с владарском породицом и који је узео краљевску титулу на коју су, по дубоком веровању, имали права само Немањићи. Зато он чланове сабора, нарочито духовна лица, никада не би могао окупити на сабор ради признања краљевске власти; не би уосталом, ни цео световни део сабора могао окупити, пошто му се држава простирала само преко једнога дела српских земаља. Један од настављача Данила II, писац животописа патријарха Саве, осудио је чин Вукашинов јасно и оштро: „иже (sc. Вукашин) на кралиѥвьство дрьзноувь, ничесоже не врѣгь о проклетии светааго Савы". (Ibidem, 381). Значи да је постојала чврста вера, како је св. Сава проклео све оне који се против закона и реда усуде пружити руку за краљевством. Због државнога све већега расула постајали су српски сабори уопште немогући — није их имао ко сазивати, а подвлаштенима од Турака и непријатељски замраженим династама није било ни могуће учествовати у саборском раду. И кад се сабор, ма и крњ, састајао упућиване су не као раније заповести ради обавезног доласка, него молбе и преклињања. Народна традиција их је, ваљда, довољно тачно запамтила.

Као што краља Вукашина у отетој власти није признао и утврдио српски сабор, тако јамачно ни кнез Лазар није од сабора признат као владар, бар не од сабора свих још слободних земаља, јер га његови противници не би хтели у власти признати, мада он није узео краљевску титулу и мада му је жена била од колена Немањића. Српски државни сабори претварали су се под притиском догађаја у покрајинске, и можда су се бар у приближној ранијој ширини могли једно време сабирати само ради избора патријарха, владара не.

Српско многодржавље није престало с Косовском битком, али је смањено, и Србији је, без нарочитога чина, признато њеним беспримерним жртвама стечено првенство. Рашка је опет стојала на челу српских земаља, и њен владар је био несумњиво први међу српском господом. Визан-

тински историчар Дука веровао је да је Србија након Косовске несреће узвела на престо Лазарева сина Стефана и учинила га краљем [1]). Не, тако није било, и он уопште није био краљ него кнез. Да ли га је српски државни сабор и као таквога признао? После мученичке смрти кнеза Лазара настао је у Србији положај каквог још никада није било — њоме је стварно владала жена, кнегиња Милица, истина од лозе Немањине, и преко које је и дотле трачак древне законитости падао на владу њенога мужа. У тој болној дужности српски државни сабор није ју, мислим, нарочито признао. Она је владала само док се положај не разбистри и Стефан не ојача, несумњиво ослоњена на најугледнију црквену и световну властелу, која се слагала с њеним политичким схватањима. Одговорност за одлучан корак у вођењу државне политике није, међутим, хтела узети на своја плећа. Сазвала је српски сабор, мислим у име старијега сина, и пред њега је изнесена сва тешкоћа тадашњега српскога положаја, сједињена у два питања — давање Оливере, кнежевске кћери, у харем Бајазитов и узимање подложничких дужности према султану [2]). Сабор није имао толико да призна новога српскога владара, колико да се сагласи с његовим односом према султану. Али никада досад није тако јасно истакнуто право сабора на савет, чак и на одлуку, као у овом случају, с претпоставком, наравно, да је синклит Константина Филозофа у овој прилици заиста државни сабор. Сва је прилика, како сам већ раније разложио, да јесте, и да се и српском сабору, као иначе често, признају тим већа права што је одговорност због донесених одлука тежа. Према томе, можда бих смео рећи да српски државни сабор није посебним пристанком признао у власти ни кнегињу Милицу ни сина јој кнеза Стефана, али да је дао свој пристанак на судбину Оливерину и на Стефаново узимање подложничких дужности према Турској; промену Стефанове кнежевске титуле у деспотску српски сабор јамачно није одобравао; она је добивена (1402) и потврђена (1410) у Цариграду, извору легитимне власти и по тадашњим српским схватањима.

---

[1]) *Ducae* Michaelis Ducae nepotis Historia Byzantina, ed. Bonn., 1834, 17.

[2]) По *епископу Марку* могао је српски државни сабор сазвати само Стефан: „дондеже помоштију божијеју паки млади Стефан кнез сбор свкупљајет". *Ловћенски одјек*, I, 1925, 94.

Наследник деспота Стефана, Ђурађ Вуковић, признат је у томе своме својству јасно и одлучно као ниједан скоро српски владар од стране српскога државнога сабора. Деспот је располагао несумњиво моћном влашћу у држави и уживао висок углед у народу, али ипак није смео узети само на себе номинирање наследника престола. И по српским традицијама и по тадашњим схватањима у Европи, деспоту Стефану добро познатим, сабори су били позвана тела којима се будући владар мора бар претставити, нарочито ако није прворођени син. Зато је деспот, када му се болест погоршала, сазвао српски државни сабор у Сребрницу и пред њим изјавио да поставља свога сестрића Ђурђа за наследника престола, како сам раније разложио. Положио је руке на њега и заклео све присутне да му буду верни, а њему је дао савете како треба да влада. Из разлагања Константина Филозофа излази сасвим разговетно да је деспот Стефан Ђурђа само претставио сабору као свога наследника, исто као и Немања свога сина Стефана. Није препустио сабору да га он тек бира, чак није тражио ни нарочити саборски пристанак на своју одлуку. Све што је учинио, било је да само сабору претстави свога десигнираног наследника. И тим самим постигао је много — да су му многи постали вернији него дотле: „Тѣмь же оть толѣ вѣрьнѣиши множаи господиноу своѥмоу присвагахоу се юномоу неже прьвѣи". (Гласник, XLII, 1875, 316). Такво дејство је имало претстављање српском државном сабору. И деспот Стефан и сабор поступали су исто као у случају Стефана Првовенчанога. Толика је била моћ традиција у старој српској држави. Српски летописци, заиста не дубоко учени, ипак су тачно знали да је деспот сам себи поставио наследника, и у различитим варијантама исто су писали: „Стефань . . . врoучаеть деспотство сестрничикю своемоу Гюргю . . ." (Стојановић Љ., Стари српски родослови и летописи, 1927, 638, стр. 226—227).

Србија је била тада у таквом положају да је постављање њена владара зависило више од пристанка других држава, Турске и Угарске, неголи од сагласности српскога државнога сабора. Ђурађ Вуковић је, уосталом, имао саборски пристанак на свој положај наследника престола, па га заиста није морао тражити ради самог узласка на престо после смрти ујакове. Било је пречих брига. Византински историчар Дука

тачно је забележио турска схватања, по којима су султани пружали своју милост и давали своју реч само личностима а не државама, када је записао, како је султан Мурат II после смрти деспота Стефана захтевао целу Србију за себе, пошто је он умро без деце: „ἄπαις ἐτελεύτησεν“ [1]). На тај захтев Турци нису заборављали за читаве патничке владе Ђурђеве, који се, као и ујак му, испрва звао кнезом, док му византински цар Јован није дао деспотску титулу [2]). Он је од Срба није ни тражио, ни примио; Дука је добро знао да је Јован Филантропин, царски посланик из Цариграда, однео Ђурђу глас о узвишењу, и с понесеним знацима деспотске части узвисио га на тај положај: σὺν τοῖς παρασήμοις ἐποίησεν αὐτὸν δεσπότην Σερβίας [3]); време није тачно упамтио; то је било 1429 [4]).

И деспот Ђурађ одредио је себи за наследника јединога сина с видом, Лазара. У српским летописима скопчано је његово узвишење на деспотство са женидбом: „Ожени се деспоть Лазарь и постави се деспотомь“. (Стојановић Љ., Стари српски родослови и летописи, 1927, 679, стр. 235). С њим заједно венчана је, вели се, за деспотицу и његова жена Јелена. Скоро истим речима скопчава византински историчар Георгије Франца женидбу Лазареву с његовом деспотском титулом, коју му је дао, наравно, византински цар [5]). Лаоник Холкокондила забележио је Лазарев долазак на престо само с неколико речи: „ἐχώρει δὲ ἡ ἀρχὴ πρὸς Ἐλεάζαρον τὸν νεώτερον αὐτοῦ παῖδα“. Може бити да је и српски државни сабор присуствовао Лазареву венчању и узвишењу за деспота, те га тиме прихватио као очева наследника [6]). Зато је он после смрти деспота Ђурђа сву бригу обратио на склапање уговора с Турцима, који су после владарске

---

[1]) *Ducae* Michaelis Ducae nepotis Historia Byzantina, ed. Bonn., 1834, 205.

[2]) *Ibidem*, 207.

[3]) *Ibidem*.

[4]) Упор. *Jireček C.*, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, IV, 1919, 16.

[5]) *Georgii Phrantzae* Annales, ed. Bonn., 1838, 202.

[6]) *Laonici Chalcocondylae Atheniensis* Historiarum libri decem, ed. Bonn., 1843, 415. О времену венчања Лазарева упор.: *Ћоровић В.*, Женидба деспота Лазара Глас, CLVI, 1933, 154 и литературу тамо.

смрти кидали државне уговоре. Тако је склопљен нови уговор већ за три недеље после смрти старога деспота. Он је, нажалост, био пречи него признање са стране српскога државнога сабора.

После смрти деспота Лазара ушла је Србија у завршну кризу своје државне самосталности. О њој није више одлучивао српски владар, него стране силе, Турска и Угарска, и домаћа самовољност. Српски летописци су забележили промену на деспотском престолу овако: „Приими начелство срьбско Михаиль Якововикь бивши велики воевода оу деспота Лазара, и царствова вькоупе сь госпождомь Еленомь деспотицомь и сь господиномь Стефаномь братомь деспота Лазара..." (Стојановић Љ., Стари српски родослови и летописи, 1927, 725, стр. 242). Ја не смем рећи ни претпоставку да ли је српски државни сабор дао свој пристанак на овај регентски савет или није. Не располажем елементима ни за најопрезнију слутњу.

За узвишење на престо српских деспотâ последњега деспота у Србији, Стефана Томашевића, дао је свој пристанак угарски краљ Матија. То знамо, а да ли је пристао на овај очајнички покушај промене династије и сједињења Србије и Босне и српски државни сабор, то нам није познато. У српским летописима стоји само овако или слично: „Пріе начельство срьбско кнезь Стефань, сынь крала Θомаша" (Стојановић Љ., Стари српски родослови и летописи, 1927, 731, стр. 244). Занимљиво је што је назван кнезом; деспотску титулу ваљда је требао тек добити; али до тога није дошло.

Тако остаје као последње сигурно сведочанство свечаног учествовања српског државнога сабора при промени на владарском престолу саборски пристанак на проглашење од стране деспота Стефана његова сестрића Ђурђа за наследника. Бојим се да касније састајање српских државних сабора приликом промена на престолу није било ни могуће, а није нужно истицати да није имало ни много смисла. Друге су силе одлучивале о деспотском престолу.

Ја сам се с улогом српских државних сабора при променама на владарском престолу морао бавити опширније него другим пословима из круга саборскога рада, јер је та улога веома знаменита, а досад се на њу заиста није довољно пазило. На овоме месту је ово крупно питање бар мало приближено своме важноме решењу. Српски државни сабори

имали су само у Зети право бирања и рекузације владара. У Раши се ово саборско право сузило само на обичај да владари, када им се свиди, претстављају свога наследника сабору или се пред сабором дају благословити, крунисати и акламирати за владара. Престолом, по тадашњем схватању, располажу они само по вољи божијој, коју народно претставништво признаје или ћутке или свечаним чином на државном сабору [1]). Нема никакве сумње да је оваква улога сабора при променама на престолу врло радо гледана од властеле и да се она осећала више везана према владару који се кроз сабор успео на престо него према ономе који то није учинио. Учествовање сабора при ступању на престо избегавали су они владари који су таквим начином доспели до власти да су унапред знали, како се њихову позиву на сабор бар црквени чланови не могу одазвати. То, мислим, смем рећи. Више не.

Од верских послова решено је, што ми знамо, на српском државном сабору само питање о угушивању богомилске јереси, док су питања црквенога уређења и живота редовно решавана на српским државним саборима, наравно најчешће на тај начин да је сабору саопштено шта је владар одлучио или црквени сабор решио. Сасвим је разумљиво што су пред државни сабор долазили особито они случајеви где је требало да он свечано призна одлуку црквенога сабора која се тицала и државнога, н.пр. одређивање места у државном сабору игуманима појединих манастира. У таквом случају је употребљена и особита формула по којој би могло изгледати да сабор заповеда цару и он само ту заповест изводи. Ја сам, међутим, разложио да је царска заповест ипак последња, одлучна, мада је цар веома пажљив према цркви и закључцима њена сабора [2]). Као што је црква своја унутрашња питања решавала саборно, тако је ишла за тим да се и

---

[1]) У знаменитим фрагментима приписиваним Петру Патрицију ставља се међу основне законе на прво место закон о царству, до кога је владар доспео „δικαίως ὃς προεῤῥήθη παρά θεοῦ τε διδομένην καὶ τῶν πολιτῶν δέξοιτο προσφερομένην". А за царство се тражи да буде: „βασιλεία 1) παρὰ θεοῦ δεδομένη καὶ 2) παρὰ τῶν πολιτῶν προσφερομένη". Даља упоређења су врло занимљива: *Valdenberg V.*, Les idées politiques dans les fragments attribués à Pierre le Patrice, Byzantion, II, 1925, 67 и 69.

[2]) Упор. и *Флоринскій Т.*, Памятники, 1888, 110—112.

односи између ње и државе спроводе преко сабора. Зато она никада, чини се, није обилазила српски државни сабор када се радило о избору поглавице српске православне цркве. Од Арсенија I сви српски митрополити и патријарси успели су се на престо св. Саве бар с пристанком српскога државнога сабора, који је, према политичким приликама, каткад обављао избор а каткад само признавао у части оне црквене поглавице које су одредили владари или ранија црквена поглавица. Зато је непотребно овде претресати односе српских државних сабора према изборима митрополита и патријараха у Србији, пошто је већ у прегледу и претресу наших сабора утврђено, како су узлазиле на престо поглавице српске цркве у средњем веку, ако је њихов узлазак споменут у изворима. Ако пак нема нарочитога помена о улози сабора приликом узвишења на митрополитски и патријарашки престо, ту нема сумње да се ради само о случају, и да се избор, односно признање, обавило на сабору, „законито", како стоји у животопису архиепископа Данила II.

Код узвишења српских владара на престо улога сабора бејаше, како се види, много сложенија. Држава није успела да се односи у њој тако устале као у цркви, па и зато није постигла ни онолику једноличност у постављању свога поглавице као црква. Тако су настали веома сложени и занимљиви односи према сабору при ступању српских владара на престо. Улога сабора приликом владарског узвишења на престо пуна је мена и неједнакости, сасвим као и у већини држава средњега века, где је, као и у Србији, улога сабора при узвишењу новога владара на престо зависила од расподеле стварних сила у земљи, од велике моћи политичких теорија и државних традиција и од карактера учесника, особито владара и његове околине [1]). Од једноличности и консеквентности у поступању, које нарочито правници радо траже, историчари морају најпажљивије али и најоштрије опомињати, јер њих није било. Нема сумње да је много лакше (и да оставља складнији утисак) приказивати ступање на владарски престо као увек једнак чин, али он то

[1]) Три су законита пута, по средњевековном схватању, до власти: „göttli he Berufung, Wahl und Erbrecht". *Schramm P. E.*, Studien zu frühmittelalterlichen Aufzeichnungen über Staat und Verfassung, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, XLIX, 1929, Germ. Abt., XLII, 197.

није био, и за љубав једног чврстог система стварни развитак не сме се нипошто измењивати .

Исто тако није било никакве једноличности ни у односу српских државних сабора према законодавној радњи. Српски случај је, и у овој прилици, сасвим једнак развитку законодавства код свих европских младих народа. Рани примери законодавне радње код Срба у саборима, за краља Светипука (Будимира) и за Стефана Немање и св. Саве, сасвим су у магли. У првом случају би се, можда, смело рећи да је писац Барскога родослова (или његов глосатор) мислио како је законе земљи ипак дао сам владар, не сабор, јер тамо стоји: „qualia bona instituit rex benignissimus“ (ed. Шишић, 1928, 308). Помен пак раних закона Стефана Немање и св. Саве толико је кратак и позан да је, како сам већ рекао, немогуће казати да ли су ти закони донесени сарадњом и пристанком сабора или не. Ја мислим да не грешим ако тврдим, да је бар у Раши, под јаким утицајем Византије, право законодавства имао, као и иначе у ово доба, сам владар. Први српски опширнији законик, добро нам познат, сачуван у Жичкој повељи, донео је сам Стефан Првовенчани са сином Радославом, без сабора [1]). Моћ владарева да сам даје земљи законе није остала неокрњена у већини европских земаља. Она је порушена, али при томе се није увек ишло за истим принципом. Земаљски владар је, обично, тражио пристанак сабора за понеке законодавне чине, мада није био на то обвезан. Њему је било стало до тога да баш том приликом покаже, како је у томе случају радио у сагласности са сабором. Тако је хтео појачати морални авторитет тога закона. Наравно, да је при томе била граница између саборскога пристанка и савета прилично неразговетна [2]). Овако се радило на Западу, нарочито у Немачкој, али ја немам за српски случај ни слова да додам или да одузмем, пошто је исто тако било и код нас. Само је тамо развитак пошао даље и у другом правцу, а код нас је такав или бар донекле сличан начин развијања пресечен провалом Турака. Сабор се код нас није наметнуо владару за сталног и равноправног сарадника. У зачељу српских закона владар никада није био приморан

[1]) *Miklosich F.*, Monumenta Serbica, 1858, 11—16.

[2]) *Rachfahl F.*, a. c., 116—117.

да пише, као на Западу, знаменито „Je et nous“, мислећи притоме на себе и на сабор. У том се правцу није кретао и дотле није доспео развитак српских државних сабора.

Законодавна радња у средњем веку претставља се редовно, веома погрешно, као једноставна и лака. А она то није била, ни када се кодифицирало уобичајено право, и тражило у својој најстаријој и најчистијој форми, ни када се реципирало римско право, и прилагођавало развојном стању и локалним схватањима [1]). У обадва случаја су тешки задатак могли обавити само учени људи, ако је могуће с широким и спретним правничким знањем. Ти су се редовно налазили у околини владаревој, и примењивали су, догод су могли, своје знање на ширење и јачање његове моћи. Сабори, као целине, били су дуго времена сасвим неподесни и неспособни да сами у својој средини стварају законе. Владари им, уосталом, у раном средњем веку, по правилу, нису ни препуштали иницијативу, него су, веома често, издавали наредбе и не питајући саборе, Енглеску не изузимајући [2]). У питањима пореза, и једино у њима, ишло је то владарима теже, али и ту су они налазили излаза [3]). У осталом, владари су редовно умели обићи саборе, ако им не би били покорни, осим, наравно, у временима револуције. Њихова је тежња била да у законодавној радњи владарска реч буде прва и последња [4]).

---

[1]) „Der bezeichnende Ausdruck für mittelalterliche Rechtsform ist legem emendare, das Recht von seinen Verunstaltungen befreien. Man stellt Recht und Gesetz wieder her, wie es in den guten Tagen König Erichs (in Schweden), Eduards des Bekenners (bei Anglonormannen), Karls des Grossen (bei den Deutschen und Franzosen) oder sonst eines mythischen Gesetzgebers gewesen waren“. *Kern F.*, a. c., 25. Код нас „Јустинијанов закон“, закони Стефана Немање и св. Саве.

[2]) *Petit-Dutaillis Ch.*, Le roi d'Angleterre et ses parlements au Moyen Age, Revue historique, CLIV, 1927, 51. Упор. *Esmein A.-Nézard H.*, Élements de droit constitutionel français et comparé, 1927, 90.

[3]) *Kern F.*, a. c., 54.

[4]) Част је за владара, ако сам доноси одлуку, ако је толико мудар да од њега потиче свака добра иницијатива. Сабор није имао права на сарадњу у јуридичким питањима. То важи за франачке и немачке саборе, док нису постали сталешки: *Sickel W.*, Zur Geschichte des deutschen Reichstags im Zeitalter des Königthums, Mitt. d. Inst. für österr. Geschichtsforschung, I Ergänzungsband, 1885, 251.

У српским земљама, колико ми знамо, уопште није било борбе између владара и сабора око законодавнога права. На Западу је та борба вођена не само у доба после пада српске слободе, него и док је она трајала, али потицај за њу и вођство у њој давала је црква [1]). У Енглеској су само епископи од Кентерберија и Јорка одбијали краљу плаћање пореза, које сабор није одобрио. Други се нису на тај корак усуђивали. Сабори су уопште редовно изграђивали традиције и права на саодлучивање у законодавству с помоћу свога пристанка на порезе, захтеване од владара. У порезном питању је кључ за цели развој законодавне моћи сабора у средњем веку [2]). А ми смо, нажалост, сасвим недовољно обавештени о улози српских сабора при опорезивању свих поданика [3]). То моћно оружје за ублаживање владарске самовољности српски државни сабори као да уопште нису имали. Владари су сами одлучивали о својим приходима, који су због примитивности прилика били углавном и државни, а црква не само да није оптерећивана с порезима, као на Западу, и тако изазивана на отпор, него је уживала највише могуће привилегије, па њени служитељи нису имали разлога ни да се сами буне против владарске свемоћи у законодавству ни да друге за собом повлаче. Зато је најважније владарско право у законодавству и остало у Србији ненападнуто и неокр-

---

[1]) „In der älteren Zeit waren in Schlesien die Herzöge die Inhaber einer in keiner Weise beschränkten Staatsgewalt; es gebührte ihnen also auch gegenüber der steuerpflichtigen Bevölkerung ein unbeschränktes Besteuerungsrecht. Ihrer dadurch beschwerten Hintersassen nahmen sich, unterstützt von den weltlichen Grossen, die geistlichen Grundherrn an; sie setzten durch, dass schon 1249 der Herzog auf sein unbeschränktes Besteuerungsrecht vezichtete, indem er den Insassen der geistichen Güter das Privileg erteilte: Item collectas sive exacciones generales super homines et bona ecclesiastica non faciemus nisi justas, que fuerint per episcopum et barones pro utilitate terre et necessitate approbate". *Rachfahl F.*, Der dualistische Ständestaat in Deutschland, Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft, im Deutschen Reich, XXVI, 3, 1902, 193.

[2]) Владари склапају уговоре с властелом и дају им привилегије ради одобрења пореза. Тако питање о порезу ствара земаљске сталеже: *Rachfahl F.*, Alte und neue Landesvertretung in Deutschland, Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich, XXXIII, 1, 1909, 96—100.

[3]) О сличним приликама у Чешкој, нарочито у питању одобрења пореза: *Peterka O.*, Rechtsgeschichte der böhmischen Länder, I, 1923, 32—33.

њено. Владар је сам био извор законодавства, а српски државни сабор имао је само прилике, кад би му је владар дао, да га саветује и да својим присуством даде већи авторитет проглашеним законима.

Српски закони у средњем веку, уколико су били писани, доношени су дуго и редовно у облику даровних и уговорних повеља, док су реципирани закони задржали, наравно, облик закона одакле су преузети, дакле највише византинских. Ми за њих не знамо поуздано, да ли су их сабори изрично признавали. Номоканон св. Саве, колико је нама познато, није прошао пре свога проглашења за обавезан законик кроз српски државни сабор, а кроз црквени можда јесте, мада је у њему један велики део, по нашем данашњем схватању, из световнога законодавства[1]). За преводе, изводе и компилације византинских закона, чак и за т.з. Јустинијанов закон (сложен с неком самосталношћу), не знамо да ли су озакоњени пред српским државним саборима[2]). Извод из Синтагмата Матије Властара, који с т.з. Јустинијановим законом редовно претходи Душанову Законику, можда је проглашен као део државнога права пред сабором. Али, да бих разбио сваки неспоразум, ја морам истаћи да по моме мишљењу важење закона у Србији није никада било везано за саборски пристанак, чак ни на проглашење пред њим, него да је и сам владар имао права да издаје законе[3]). Он је једини био извор законодавства, само је он имао права да ствара законе, који су, једном издани, све везивали, па и њега[4]).

Као најјаче сведочанство за законодавно право српских државних сабора истиче се, наравно, највише Душанов Законик, проглашен свакојако на саборима 1349 и 1354. Али ни то сведочанство није толико јако, колико се редовно ми-

---

[1]) Упор. *Ћоровић В.*, Списи св. Саве, 1928, XLV—XLIX и *моју* оцену овога издања: Гласник Скопског науч. друштва, VII—VIII, 1930, 384.

[2]) Ја сам за велики део чланова „Јустинијанова закона" несумњиво утврдио одакле сл преузети, нарочито за оне који су сматрани самосталнима. Уздам се да ћу доспети да резултате својих истраживања саопштим нашој науци.

[3]) Упор. *Kern F.*, Recht und Verfassung im Mittelalter, Historische Zeitschrift, 120, 1919, 53.

[4]) *Радојчић Н.*, Снага закона по Душанову Законику, Глас, CX, 1924, 100—139. *Kern F.*, a. c., 45.

сли. У уводним речима Законику, колико се на њих сме ослонити, као извор старања за велико законодавно дело, „законн поставити ꙗкоже подобаеть нмети“, Душан истиче само себе, сина и жену. То би значило да је хтео нагласити да само он има законодавну иницијативу и власт, како се владарима то тада и признавало [1]). У заглављу Душанова Законика, по неколиким преписима, стоји, међутим, ово: „Сїн-же законыкь поставлꙗемь оть православнаго сьбора нашего, прѣосвештенынмь патрїархомь кур-Іоаникїемь и вьсѣмы ар'хїерен и црьковникы, малнмы и великыми, и мною, благовѣр'ныммь царемь Стефаномь, и вьсѣмїн властели царства ми, малнми же и великыми, закономь же симь сложенїа быше“. Веома је незгодно, пре свега, што овакво заглавље немају сви рукописи, него је оно у у неким предругојачено. Нарочито је штета што у знаменитоме Струшкоме рукопису Душанова Законика данас нема почетка. Зато ми и не смемо с пуном сигурношћу тврдити ни да је Душанов Законик првобитно имао заглавље а још мање какво је оно било. Ја сам у прегледу схватања важности српских државних сабора и у претресу свих сачуваних вести о њима морао, не једанпут, утврдити чињеницу, како се у каснијим временима — нарочито у фалсификованим и интерполираним повељама — намерно истицала важност сабора и како се за све одлуке, којима се желео дати што виши авторитет, тврдило да су настале сарадњом сабора. Било би сасвим разумљиво да се на исту мисао дође и за Душанов Законик, величанствени споменик српске прошлости. Ако су се мање важне одлуке приписивале саборској сарадњи, и кад је није било, он би се тим пре могао сматрати заједничким делом владара и сабора. Овакво би схватање било разумљиво особито за црквене служитеље, за које, како се зна, важе само оне одлуке које су саборно донесене. То ја овде морам рећи. С оваквим заглављем намеравао се, можда, подићи углед Душанова Законика. С тиме, наравно, не велим да га оригинал није имао, али када се налазе различите верзије заглавља, онда се поред те чињенице не сме ћутке прећи; питање заглавља Душанова Законика заиста је вредно нарочите, пажљиве, студије. Док ње нема, мора се бар с пуном опрезношћу расправљати о садржини заглавља по Призренском

[1]) *Kern F.*, a. c., 47. Упор. Синтагмат Матије Властара, ed. С. Новаковић, 1907, 128.

рукопису и још неколикима. Но и кад би оригинални текст Душанова Законика имао овакво заглавље, то не би значило да је српски државни сабор израдио Душанов Законик, него да је он на њему само проглашен. Њега је израдила владарева околина, по његовим жељама и с његовом сарадњом, ради јачања владарскога и државнога ауторитета и ради чвршћег скопчавања разноликих делова простране царевине у јачу целину [1]). Душан никада не би могао признати сабору право да доноси законе, као што му га нису признавали ни византински цареви, којих је стопама ишао. Душанов Законик, уосталом, претпоставља веома дуготрајне и сложене духовне напоре, који се не могу ни замислити код српскога државнога сабора као целине. И творци Душанова Законика бејаху, наравно, међу саборским члановима, али га они нису састављали у томе својству, него као личности царског поверења. Српски државни сабори дали су Душанову Законику још јачи морални ауторитет и још ширу јавност него што би је иначе имао. Законску моћ пружио му је цар сам.

Стојан Новаковић је с довољно опрезности писао о улози српскога државнога сабора у законодавном раду, мада му је било стало до тога да је прикаже што знаменитијом. Као нарочити доказ за стварање закона на саборима — он је, ваљда, мислио на обавезно или бар редовно стварање — наводио је чл. 142 Душанова Законика, где се истиче „законь царстка ми што ѥсть царстко ми оуузаконило на съборѹ".

Овај члан је несумњиво веома важан за чињеницу царскога доношења закона на сабору, но то, наравно, не значи да је сабор стварао закон. Баш у овоме члану истиче се сам цар као законодавац [2]). Ја нипошто не бих смео рећи, како је Т. Тарановски, мислећи (поред страних примера) можда и на овај члан Душанова Законика, писао да сама законодавна власт потиче, истина, од владара, али у садржини закона да је он примао и сарадњу сабора [3]). Овде то не стоји, него пише да је сам цар свој закон озаконио на сабору. То се не сме мењати.

---

[1]) И Душанови законодавни сабори, као и толики други, били су сазвани „ad formandum regni statum". Упор. *Sickel W.*, a. c., 247.

[2]) *Новаковић С.*, Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354, 1898, XXVIII, 109 и 231.

[3]) *Тарановски Т.*, о. с., I, 1931, 149—150.

Да ли је на српским државним саборима нарочито утврђивана и признавана ранија законодавна радња? Наравно, осим Душанова Законика, пошто су у неким његовим члановима особито истакнути ранији чланови, којима се признаје важност. Као пример генералне потврде законодавне радње пређашњега владара на сабору често се истиче уводни део повељи цара Уроша од 10 априла 1357 [1]). Мени се чини, како сам већ наговестио, да се то не може сасвим поуздано тврдити, јер не видим да је овај случај толико различит од много пута понављане мисли у аренгама српским повељама — да је дужност владара потврђивати учињена добра, а не укидати их. Нема сумње да овај случај није сасвим једнак осталима, али начин изражавања у свечаним аренгама, не довољно јасан, не допушта ми да у овој прилици гледам један нарочити предмет из круга рада српских државних сабора. Да би ова аренга говорила о потврди рада сабора баш од 1349 и 1354 год., у то не могу да верујем. За такву тврдњу њени се изрази, по моме осећању, одвише неодређени.

Док су српски државни сабори по многим странама свога бића и развитка на длаку слични саборима западне и средње Европе, разликују се они од њих по судскоме раду веома много. О српским државним саборима, наиме, као о судовима ми знамо јако мало, а има сабора којима је кроз дуге периоде њихова развитка судски посао био главни део целога рада [2]). Нико не сумња да су наши извори за српске државне саборе врло рђаво сачувани, али оскудица вести о честом суђењу пред саборима тешко да је само последица погубљених извора. Биће да српски државни сабори нису ни много ни често функционисали као суд, иако судство из њихова круга рада није било потпуно искључено. Ову чињеницу је веома тешко разјаснити, када се држи на уму, колико је судство важна функција у свима државама средњега века, колико се на државним саборима неговало и како Срби нарочито имају високо мишљење о знаменитости суда. Управа

---

[1]) *Miklosich F.*, Monumenta Serbica, 1858, 155—156.

[2]) То је случај нарочито код покрајинских сабора. Зато је, можда, *А. Тимон* истицао, поред познатих мађарских тенденција, да је хрватски сабор покрајински; судски послови бивали су, истина, велики део његова рада. Против схватања А. Тимона изнео је важне разлоге *М. Мауровић:* Mjesečnik, XXXII, 1906, 545 и д.

се од судства веома тешко делила и, како је познато, у српској држави средњега века чињени су велики напори тек од XIV в. да се судство одели од управе. Пошто су се на саборима кретала сва важна питања која се тичу државе, а државна управа обављала се добрим делом у облику суда, то су се већ зато морали судски послови износити пред сабор[1]). Па ипак их је пред српске саборе мало долазило. Спорови су се решавали на друге начине, и чини ми се да је само цркви у Србији стало до тога да своје судске сукобе, доспеле до владарске личности, спроведе кроз сабор. То јој је изгледало најбоље јемство за моћ донесене одлуке. Познати су, и истакнути, случајеви да је владар спорове настале због црквенога имања решавао или сам на сабору, или их је поверавао одређеној личности да их приведе решењу, или их је, напослетку, преносио на црквени суд[2]). Већ из овога се види да се судски спорови нису решавали на брзу руку, како то бива на саборима. Озбиљност и опширност редовног византинског судовања осећала се, наравно, и у Србији. Суђење је ишло прописаним путем, а за тај сабори нису били већином предвиђени.

Највећи број помена српских државних сабора у повељама сачуван нам је у вези с владарским поклонима цркви и у вези с уређењем правних односа на црквеним имањима[3]).

---

[1]) Врло разборито разлаже Х. Шпангенберг о односу Германа према суду, који је сасвим аналоган словенском држању. И код Словена је језгра државног уређења судство. На западу је улога сабора у судству доиста била оваква: „Die Reichshoftage nahmen im Reich die gleiche Stellung ein, wie in den Territorien die von den Fürsten berufenen und geleiteten Landdinge. Landtaidinge (placita, curiae, conventus, colloquia). Die Beratung der Grossen umfasste hier wie dort alle möglichen Gebiete des öffentlichen Lebens, wichtige und minderwichtige Dinge bis zur Erteilung von Privilegien und dergl.; und auch darin glichen die Landdinge den königlichen Reichshoftagen, dass sie gleichzeitig als Gerichtshof fungierten". *Spangenberg H.*, Die Entstehung des Reichskammergerichts und die Anfänge der Reichsverwaltung, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, XLVI, Germ. Abt., 1926, 265—266.

[2]) Упор. *Соловјев А.*, Два прилога проучавању Душанове државе, Гласник Скопског науч. друштва, II, 1927, 33; *Исти*, Срби и византинско право у Скопљу почетком XIII века, Ibidem, XV—XVI, 1936, 33 и *Соловјев А.* и *Мошин В.*, Грчке повеље српских владара, 1936, 270 и д.

[3]) И на Западу су у ранијим временима доношене владарске одлуке о донацијама „consilio pontificum vel obtimatum" и „una cum consultu

Њих је толико много, и ја сам их све споменуо приликом прегледа и претреса вести о саборима, да је немогуће и непотребно овде их низати. Знам врло добро да се по овим многобројним поменима сабора приликом владарских донација не сме мислити, како су оне биле главни посао који се на саборима обављаше. То не. Српске повеље сачуване су веома једнострано. Пред нама су највише владарска писма која се тичу поклона манастирима зато што су се манастирски архиви у слому српске слободе ипак боље сачували него приватни, од којих су бедни остаци доспели до нас редовно опет преко манастира. Зато је слика помена српских државних сабора у домаћим повељама, како је добивамо по сачуваним актима, несумњиво јако једнострана. Па ипак бих се ја усудио претпоставити да су се црквене власти нарочито старале о томе, како би дарови учињени цркви и права и повластице признати јој прошли кроз сабор. Разлог за тако поступање већ сам, углавном, навео када сам разлагао о томе, колико је црква свој саборни начин решавања важних послова спроводила и у односу с државним властима. Саборско решавање био је њен начин поступања, а ван сваке сумње је црква при томе мислила и на јачи ауторитет таквих поклона, права и привилегија, пошто су у сабору за њих дознала, и тако их одобрила, и световна властела, који су могли бити опасни за величину црквених поседа и за опширност црквених повластица. У Србији, истина, није нам познато толико много и тако тешких случајева отимања црквених имања и злостављања црквених служитеља и поданика од стране племства као у западној и у средњој Европи, али њега је несумњиво било, и ми ипак знамо за врло тешке случајеве властеоског насиља према цркви у Србији; да потсетим своје читаоце само на познато дивљачко поступање властелина Ивоја према Дечанима, о коме нам је речити сведок Глигорије Цамблак, које је још надмашио Јунац[1]). И поред несумњивих претеривања у овој легенди, не треба сметати с ума да је проблем у Србији био исти као и у оста-

omnium procerum regni nostri tam ecclesiasticorum virorum quam et illustrium laicorum". *Sickel W.*, а. с., 228 и 249.

[1]) *Гласник*, XI, 1859, 87—93. И Тома Прељубовић је прво отимао од цркве имања у Јанини и делио их својим Србима: *Гласник*, XIV, 1862, 244 и 266.

лој Европи — црква је имала богата имања и велике повластице и није их имала чиме довољно заштитити. Зато су јој имања отимана и права сужавана, пошто су људи увек и свуда слични и њихови лакоми прохтеви упућени су вазда у правцу најмањег отпора. Црква се против материјалне силе морала највише борити духовним средствима — високим угледом, великим претњама и тешким клетвама. Не увек с успехом. У мирним временима је још некако излазила на крај, али под слабим владарима и у временима смутња и немира, она је редовно бивала предмет отимачина и насиља. И према томе је сасвим разумљиво што је цркви у Србији много било стало до тога да се поклони и права с повластицама, које су јој владари давали, спроведу у живот кроз сабор. То њихову законску моћ није измењивало, али им је углед несумњиво дизало. Бар црква је то веровала. Иначе је владар имао и вршио своје пуно право, да чини поклоне и издаје привилегије цркви и појединцима у Србији без сабора, сам, или у договору с једним и више чланова династије или свештенства и властеле. Значи, дакле, да владарске донације, ма како важне биле, нису морале пролазити кроз сабор и нама су, доиста, сачуване знамените повеље с владарским великим поклонима и признањем изнимних права, које нису прошле кроз сабор.

Странци нису били истога мишљења као српска црква и нису настојали да би уговори с њима и дане им повластице редовно пролазили кроз српски државни сабор. Њима је обично било сасвим довољно да им српски владар сам потврди склопљен уговор и сам изда повластице, до којих им бејаше стало, можда уз заклетву или сведочанство чланова династије, црквеног поглавице или угледне властеле. Но до неке сталности и неке једноличности у овоме послу у Србији није никада дошло. У прегледу и претресу свих извора о српским државним саборима увек је наведено, да ли су на саборима бар споменути уговори са странцима или потврђене им привилегије. Редовно се то није ни тражило ни догађало. Странци, ван сваке сумње, нису осећали српски државни сабор као одлучујуће тело у Србији да би захтевали пролаз аката који се њих тичу кроз сабор. За знамениту потврду дубровачких привилегија у српским странама од 20 септембра 1349 вели, н. пр., цар Стефан Душан да ју издаје у договору

са сином и властелом, чак без договора с царицом. У каснијим временима се, међутим, много држало до тога да поклони и повластице треба да прођу кроз сабор, па су се фалзификатори повеља по томе управљали.

Извори о српским државним саборима у средњем веку толико су малобројни и тако сиромашни, као, уосталом, за та времена код већине европских народа, да је немогуће саставити бар донекле потпун низ послова што су се обично износили пред сабор. Они нигде и никада, у средњем веку, нису били тачно одређени,него је њихов број зависио од расподеле стварних сила у држави и од владарске личности. Самовољности су била и остала врата широм отворена, као и у свима случајевима где се поступа по разлозима политичког опортунитета. Али код круга рада српских државних сабора ипак морам истаћи да је он још неодређенији него код других сабора истога доба. Тако се чак ни то не зна, да ли су се питања о рату и миру бар саопштавала сабору, ако се већ увек није у њима тражио његов савет. Случајеви што их ми знамо, приликом одашиљања Никодимова у Цариград и поступање Стефана Дечанскога после битке код Велбужда, толико су малобројни (други и нејасан) [1], да је по њима пре могуће рећи да се питање рата и мира редовно није износило пред српске државне саборе него да је спадало у њихов круг рада. Начин ратовања у средњем веку, а у Србији нарочито, наглим препадом или због туђа препада, био је такав да би саветовање о рату пред сабором било веома тешко, о миру, истина, лакше, али и за тај посао су српски сабори били веома гломазно и споро тело. Зато бих ја питања о рату и миру могао само изузетно замислити као предмете из круга рада српских државних сабора. С тим у вези најзгодније ми је рећи да ни питања о општим правцима државне политике владари нису износили пред саборе, нити су о њима тражили саборски савет, а још мање одлуку. За претресање проблема ове руке располагали су владари с мањим, стручнијим и оданијим телима — члановима династије, дворјанима, високим чиновницима и својим ужим владарским саветом.

Од послова за које је доиста чудо што су остали ван круга рада српских државних сабора издвојићу само један

[1]) *Записи и натписи*, 52, I, 1902, стр. 22—24; *Архиепископ Данило II*, ed. Ђ. Даничић, 1866, 187—191.

јединй и на њ прстом упрети — отуђење државнога земљишта [1]). Српски владари су, како је познато, уступали Дубровнику делове српске државе, а то саборима, што ми знамо, нису ни саопштавали, а камо ли да би тражили њихов савет или чак пристанак. О томе знаменитоме послу одлучивао је сам владар са својом најужом околином, осетљивом за дубровачке богате поклоне. Не могу прећутети да ова чињеница баца веома поучну светлост на природу улоге српских државних сабора у развитку Србије.

Ми не располажемо са списом у коме би биле, бар за извесно доба, одређене дужности и права чланова српских државних сабора, и у коме би било бар нешто спомена о начину саборскога рада. Немамо свој спис, као Енглези, „Modus tenendi parliamentum", који је, истина, настао тек половицом XIV в., дакле онда када је српска држава баш стремила својој највишој моћи [2]). Општа тама, која притискује све саборске установе средњега века због оскудице извора и несређености и променљивости односа, код Срба је још тежа него иначе, а нарочито када је реч о начину рада у сабору, ако се хоће о саборском пословнику. Нећу учинити, уздам се, криво Стојану Новаковићу ако кажем, да се он у своме разлагању о овом питању није издигао изнад недовољно јасне фразе, док је писао, да се „лепо види како су сабори радили као установа са широком основом, дубоко укорењена у оновременим обичајима државним, како су радили по правилима која су се предањем чувала а по потреби ширила и мењала" [3]). Он је, осећа се, спојио питања о компетенцији сабора с питањем о саборском пословнику, што је код сабора средњега века довољно разум-

[1]) У немачким духовним областима било је, н. пр., обавезно питати министеријале приликом залагања и отуђивања земаља и добара: *Rachfahl F.*, Alte und neue Landesvertretung in Deutschland, Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich, XXXIII, 1909, I, 93.

[2]) Енглески Modus настао је 1322 а ирски 1489: *Clarke V.*, Medival Representation and Consent. A Study of Early Parliaments in England and Ireland, with special reference to the Modus Tenendi Parliamentum, 1936. Упор. Hist. Zeitschrift, 158, 1938, 152—155.

[3]) *Новаковић С.*, Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354, 1898, XXVI.

љиво, али није разумљиво што је очевидно веровао, како су се током развоја саборска права само ширила, а никада сужавала. У питање о самоме начину поступања приликом саборскога рада он уопште није дубље улазио. И Т. Тарановски је здружио расправљање о саборској компетенцији с претресом питања о начину поступања приликом саборскога рада [1]). Ја сам та питања оделио и овде сам рад претрести вести наших извора само о начину рада на српским државним саборима.

У најстаријем нашем домаћем извору, Барском родослову, приказан је однос између владара и сабора потпуно онако као и у страним изворима за њихове ране саборе: Владар разговара с одабраним званицама, тражи њихов савет, али одлуку ствара сам. Краљ Светипук (Будимир), вели се, „congregans... omnes sapientes regni sui, locutus est eis". (ed. Шишић, 1928, 302). Они су му дали свој савет, и он је по њему поступио: „Tunc rex dei sapientia plenus, sano utens consilio, misit..." Ibidem, 303). Главно је, наравно, да је краљ, „dei sapientia plenus", па зато може и одабрати прави савет. Одлука је само божија и његова, не саборска. За Стефана Немању пише његов син Стефан Првовенчани, док описује први познати српски сабор у Раши, „съвесѣдовавъ се съ светителиемь си, иєѳдиминемь, и съ чьстьными чрьньци, и съ вельможами свонми" (ed. P. J. Šafařík, 1873, 7). И то је саветовање са сабором у облику тражења савета. Када га је добио, Немања „посла паки" (Ibidem). Наравно, сам без саборске одлуке и сараднье. Тако су чинили сви владари овога доба. Сабор је био само саветодавно тело, и могао је саветовати владара једино у оним питањима где је он тражио његово саветовање [2]). Сабор није имао права ни на иницијативу, ни на одлуку.

Али, пре него што је наука, у мучним напорима, утврдила за рани средњи век овакав однос између владара и сабора, много се на страни маштало (особито у доба романтике, која у правној науци пружа гране и у наше доба) о

[1]) *Тарановски Т.*, о. с., I, 1931, 188—191.

[2]) *Brunner H.*, о. с., II, 1928, 180. Сабор показује свој пристанак акламацијом, као што су чинили и чланови васељенских сабора: *Schwartz E.*, Über die Reichskonzilien von Theodosius bis Justinian, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, XLII, Kanon. Abt. XI, 1921, 211: Акламација је остатак дебате.

савршеноме друштвеноме реду у средњем веку, који би требало као непромењен обновити. Ради тога се, више несвесно него намерно, тумачило речи Стефана Првовенчанога, из описа истога сабора, „и распри велицѣ бывши“ (Ibidem) тако као да се на српским државним саборима расправљало, као да се водила политичка дебата, наравно и у опозицији према владару. О томе заиста не може бити говора, и ја чврсто верујем да сам раније доказао, како је ово место погрешно схваћено, и како је овде свакојако реч о верској препирци а не о политичкој дебати. Организованих сталежа, који би се могли с владарем препирати, Србија заиста никада није имала, а у ово доба није их уопште нигде ни било. Код нас је, без икакве подлоге у изворима, створено мишљење, као да су се чланови сабора могли владару противити, с њим расправљати и чак одбити оно што је он пред сабор изнео. То су типичне заблуде младе правно-историјске науке, или, још тачније, маштања заосталих научних романтичара о средњем веку. Мислило се и код нас о нашој властели отприлике онако као о Ricos hombres арагонским, који су стојали изнад три саборске курије, о познатим поносним борцима, што су, како се веровало, већ у XI в. бацили у лице владару смеле речи: Si no, no. Али ова формула је стварно сачувана тек из XV в. (1462 год.) и, осим тога, чланови српкога државнога сабора нису никада доспели до положаја арагонских Ricos hombres [1]).

На средњевековним саборима, савременима српским и ранијима од њих, начин рада није био налик на модерне парламентарне дебате, него сасвим друкчији. Средњевековни сабори су редовно проширени скупови владарске дворске околине, чији је број појачан званицама из редова вишег свештенства и племства, које је по традицији учествовало на зборовима. Владар их сазива обично кад му се свиди, и износи пред њих само оно што он хоће. Дужност је позваних да владара саветују, а његово је право да сам одлучи [2]). Тако је у свима саборима пре организације племства у моћне сталеже, који су од владара отели своја права највише при-

---

[1]) *Hintze O.*, Typologie der ständischen Verfassungen des Abendlandes, Hist Zeitschrift, 141, 1930, 241.

Sickel W., a. c., 242—246.

станком на захтеване порезе. Ја се никада не могу заморити у истицању да у српској средњевековној држави овако организованих сталежа уопште није било [1]). Зато код нас није могло бити ни дуализма власти у држави, најбитније црте сваке типично сталешке државе. У српским државним саборима, за читаво време њихова трајања, владар је од сабраних тражио само савета и обавештења. Никада им није препуштао одлуку.

Свој однос у раду са сабором називају српски владари договором (сьвєсѣдовавь, зговоромь). Ја нећу чекати да ми се тек каже, како тај израз може значити и равноправно договарање и једнострано обавештавање са стране владареве, него ћу одмах истаћи да ми је то добро познато. Знам да се тај израз може схватити на два начина, и чврсто сам уверен, на основу свих наших извора и на основу рада у свима тадашњим саборима, да су српски владари тражили од својих сабора само савете и обавештења. Српски развитак је, у томе случају, исти као и на страни, где су владари тражили испрва од учесника сабора само савете (consilia), који су се током времена изменили у пристанак и у одлуку (consensus, voluntas, conuiuentia) [2]). Српски развитак није, међутим, ишао тим правцем и није тако далеко доспео.

У своме прегледу и претресу свих вести о српским државним саборима ја сам увек рекао где се истиче владарев договор са сабором. Тип поступања описан је, без обзира на њену автентичност, у повељи краља Уроша Великога манастиру св. Петра и Павла на Лиму овако: „Призва кралєвьство ми архиєпископа

---

[1]) Од многобројних разборитих разлагања о организованим сталежима ја сам изабрао ово, јер ми се чини најкраће и за српске прилике најпоучније: „Von Landtagen als ständischen Versammlungen kann insolange nicht gesprochen werden, als die zu solchen Versammlungen Berufenen sich noch nicht kraft eigenen Rechts zuzammenfanden und nicht in Vertretung des Landes tagten. Erst, als die Teilnahme Ausfluss eines selbständigen Rechtes nicht bloss eine Pflicht wurde und die Gesammtheit der Teilnehmer nicht nur Berater des Herrschers waren, sondern ihre Gesammtinteressen als die des Landes, Beschlüsse fassend, in selbständigem Wirkungskreise vertraten, nahmen die Versammlungen den Charakter von Landtagen an". Такви сталешки сабори јављају се у Чешкој тек од XIII а у Моравској тек од XIV в.: *Peterka O.*, Rechtsgeschichte der böhmischen Länder, 1923, 139—140.

[2]) *Traversa E.*, Das friaulische Parlament bis zur Unterdrückung des Patriarchates von Aquileia durch Venedig (1420), 1911, 13.

Ѩрсѣнию и епископа хльмскога Савоу, брата кралевьства ми, како бѣше оутврьдиль кроусоволь Прьковѣчани краль Стефань, отьць кралевства ми, сь братомь своимь,.. Савомь, прьвымь архиепископомь, тако и азь, изоувѣдѣвь оть брата кралевства ми, сь архиепископомь Ѩрсѣниемь и сь всѣми епископи и сь игоумени и сь властели великими и малими кралевьства ми, и заклехь Богомь и чьстнимь крьстомь и светыми апостоли, да не повѣде криво кралѣвьствоу ми; изоувѣдѣхь о всемь..." (Законски споменици, 1912, 594). Наравно, и од овога типа, као и од свакога, има отступања, али овде је, држим, јасно речено шта је владар најчешће тражио од сабора — тачно обавештење и, ваљда, с њиме у вези савет. Ако га не би могао одмах на сабору добити, он би поверавао нарочитим лицима да скупе нужну грађу и донесу, евентуално, сами правично решење. Ово је обичан судски поступак.

Реч договор за владарев однос према сабору нарочито се истиче у знаменитој Дечанској хрисовуљи, и то је дало повода Николи Крстићу да с добом Стефана Дечанскога почне нов период у развитку српских сабора. За ранија времена он је писао: „Воля владателѣва была є законъ, кои є свакогъ обвезивао" и наглашавао, даље: „У овой подчинѣности задржали су се србски сабори до Стефана Дечанскогъ подъ коимъ су они задобили већу важность, коя се подъ Душаномъ утврдила и умножила" [1]). Док је овако писао, Крстић је имао на уму угарске и пољске саборе, који су заиста у све каснијим временима средњега века задобијали све већу важност; мало која лектира је за ово тако поучна као пажљиво читање Длугоша, особито одељака о саборскоме раду. Истина је, да је из доба Стефана Душана сачувано неколико случајева где владар у повељи истиче свој договор са сабором. Тачно је да једном приликом место „зговоромь" чак вели „зговоромь всега збора и расоуждениемь" (Законски споменици, 1912, 683). Све је то тако, али баш при просуђивању овога последњега случаја треба бити веома опрезан и никад још не заборављати да се нарочито истицање договора ипак највише налази само у једној малој групи повеља Стефана Душана, временски јако ограниченој. Формула пак „зговоромь... и расоуждениемь" тиче се једнога посла који

[1]) *Гласник*, IX, 1857, 89.

бисмо ми данас назвали експертским. Цар, наиме, разлаже како је заједно с целим сабором изнашао један град и заменио га с призренском епископијом за други. За израз „расоуждениѥ“ мислио је Т. Тарановски, да поред њега у загради сме ставити као разјашњење ове речи: претресом, дебатама [1]). Још је веровао да може скопчати овај израз с познатим речима Стефана Првовенчанога у животопису Стефана Немање „събесѣдовавь се съ светителѥмь си, Никодимиѥмь, и съ чьстьными чрьньци, и съ вельможами своими“ (ed. P. J. Šafařík, 1873, 7) и закључити, како договор владара са сабором није био само форма, особито када се држи на уму начин како је Никодим биран за архиепископа. Ја сам о случају Никодимова избора већ раније рекао право стање ствари, које је слутио већ С. Вуловић [2]). Овде, у вези с формулом „зговоромь всега збора и расоуждениѥмь“, морам истаћи да се њоме заиста не може доказати, како је српски државни сабор имао право одлуке. Сам Стефан Душан, уосталом, одмах иза ових речи наставља у првом лицу: замѣнихь . . . дахь замѣноу . . . записахь. Одлучивао је, дакле, он сам, а сабор му је својим знањем помагао да утврди право стање ствари, како би могао донети правичну одлуку. Према томе, ја нипошто не смем рећи ни да је владар претварао саборски савет (или одлуку) у закон, још мање да је српски државни сабор формално и умеравао владарску власт а камо ли ограничавао [3]). Ја не знам, да ли је то Т. Тарановски при изразу о умеравању владарске власти мислио на познату фразу о владању Меровинга, да је то био „un despotisme tempéré par l'assassinat“. Кад би то био случај, аналогија не би била тачна. Пфистер је у своме одличном разлагању о односу Меровинга према сабору, где сећа и на споменуту фразу, развио једну слику која има много сличности са српским развитком из познијих времена [4]). Зато се мора много жалити што се при проучавању наших средњевековних установа уопште није држало на уму да нам је Запад у своме развитку испред-

---

[1]) *Тарановски Т.*, о. с., I, 1931, 189.

[2]) *Вуловић С.*, Белешке о архиепископу Никодиму, Глас, XLIII, 1894, 2.

[3]) Упор. *Тарановски Т.*, о. с., I, 1931, 141—149 и 190.

[4]) *Lavisse E.*, Histoire de France, II, 1, 1911: *Pfister C.*, Les institutions de l'époque Mérovingienne, 170—215, нарочито 171—175.

њачио за неколике векове, па да наше установе не треба упоређивати са западним савременим, него с ранијим. Тако су сабори у доба Меровинга имали чак и ту заједничку црту са првим српским саборима у Зети и Раши, да су и на њима решавани верски и црквени предмети и да је и те одлуке потписивао краљ. На Западу је било исто тако. И тамо су великаши имали могућности, као и код Срба, да само ван сабора натуре владару своју вољу, али то је био револт. Касније су то могли постићи и у сабору, када је краљевство Меровинга ступило у опадање. Немањићи нису, све до последњега, пошли истим путем. Српски владар није морао примити саборски савет или обавештење. Стварно је, наравно, високо племство, као моћне војне личности и чланови околине владареве, вршило утицај на њега и тако суделовало у владарским одлукама, али то није било преко сабора [1]). Такав утицај постоји свагде и свагда, и толико је моћан у средњем веку да се заиста сме с правом у већини случајева, када је реч о владаревим одлукама, о заштити његових права и одбрани нападаја на владара, место речи владар увек употребити израз — владар и његова околина, чији су интереси с владаревим чврсто скопчани. Утицај властеле био је, разуме се, тим јачи што је владар био мање у стању да брани своја права. Заиста није случај што баш цар Урош, говорећи о члановима српскога државнога сабора, вели, да се, поред осталих, договорио и **„сь вьсѣми властели веле вьзможнимми подь роукою царьства ми и сь вьсѣмь зборомь срьбьскимь“** (Законски споменици, 1912, 311). За његове владе су властела заиста много могла. Но задуго то није било.

---

[1]) Приказујући XVIII гл. Станојевићевих Студија о српској дипломатаци осетио је *Ф. Гранић* сасвим тачно да је по тадашњем знању о српским саборима немогуће рећи, какве природе је била сарадња сабора при издавању повеља: „Im XVIII Kap. sind von besonderem Interesse die Ausführungen über die in den Urkunden des XIV Jahrh. enthaltenen Deklarationen betr. die Mitwirkung des Reichstags bei der Ausstellung der Urkunden. Es ist schwer festzustellen, ob dem serb. Reichstag bei den Rechtshandlungen und Rechtsentscheidungen, die in die allgemeine Staatskompetenz fielen, nur eine beratende oder auch eine meritorische Funktion zustand; wahrsheinlich war die Art der Mitwirkung des Reichstags durch die Stärke der Zentralgewalt, die Natur der Rechtshandlung sowie durch örtliche und zeitliche Umstände bestimmt“. Byz Zeitschrift, XXXIII, 1933, 417.

Српски владари су, иначе, сматрали своје владање збиља онако како је писао архиепископ Данило II као „крѣпько и самодрьжавно" (ed. Ђ. Даничић, 1866, 4 и 5), ослањајући се, као и остали словенски и германски владари, на племенска схватања о пуноћи владарске власти, нарочито за време рата, даље, на хришћанску науку о владарима као заменицима божијим на земљи, чија власт извире из божије милости, напослетку и највише, на римска правна учења о владару као извору моћи и закона у држави [1]). Поред таквих схватања и поред близине Византије и силе њена утицаја и примера, у средњевековној Србији није било прилике, можда ни времена, да сабори прошире и утврде свој утицај. Нипошто се при томе не сме заборавити да је српској властели недостајало идејно вођство у стварању организованих сталежа, које је на западу пружала црква, увек супарник државе, док је српска православна црква властели предњачила у пуној оданости владару и државној власти; може бити да се и због тога свештени чланови сабора нису одвајали од осталих, па тако у српском државном сабору уопште није ни дошло до оснивања изразитих сталешких курија. Сабор је остао јединствен.

У уској вези с кругом рада српских државних сабора у средњем веку јесте питање о периодичности сазива сабора и о трајању саборских сесија. Када у чл. 83 Душанова Законика не би стајало „до сіега-зи доба съвор'наго", него када би се, без „сіега-зи", говорило само о саборном добу, онда би смели с више сигурности претпоставити да је постојало одређено саборно доба. Овако то не смемо чинити. Не може се, са Стојаном Новаковићем, тврдити „да су се у то време сабори састајали чешће, у неким одређеним роковима", по-

[1]) Упор. ово: „Friedrich war ... kleineswegs skrupellos in der Aufstellung und Begründung seiner Ansprüche. Er nahm sie aus den Rechten, welche seine kaiserlichen Vorgänger in Italien auf Grund ihrer germanischen Rechtsstellung besessen hatten. Er liess es sich aber ebenso gefallen, dass man ihm aus der Zeitauffassung einer Geltung der römisch-rechtlichen Anschauungen in Italien noch weitere Rechte vindizierte. Dass er selbst an die Rechtsbeständigkeit auch dieser altrömischen Kaiserrechte für ihn glaubte, zeigt der Umstand, dass er noch bis zuletzt auch die justinianische Kodifikation als die Quelle früherer imperatorischer Rechte betrachtet hat". *Finterwalder P. W.*, Die Gesetze des Reichstags von Roncalia vom 11. November 1158, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, LI, 1931, Germ. Abt., 68.

што нам извори нипошто не дају право да о саборима кажемо, како се знало када се морају састати [1]). То нам не допушта ни знање о тадашњим страним саборима. Црквени покрајински сабори морали су се састајати сваке године једанпут [2]). У сасвим раном средњем веку световни сабори, још док су били народни зборови, доиста су се често окупљали сваке године у рано пролеће. То је био преглед народне војске. С њима у вези одржавали су се дуго времена и црквени сабори и владарски савети, па је народ имао, неко време, тако прилике да акламира закључке саветовања владара и његове околине [3]). Али када су војске код Словена и Германа престале бити пешачке, и када су само властела — као коњаници — служили владара, изгубили су и ранији народни зборови смисао и важност [4]). Има примера да је периодичност састајања сачувана, али има и друкчијих случајева. У најсјајнијем добу Каролинга састајао се велили сабор (placitum generale, conventus generalis, synodus, concilium) у пролеће и пред њега су изношена сва важна државна питања. Мали сабор, савет, састајао се опет у јесен ради хитних послова и ради припреме радова за велики сабор [5]). Код Срба су се, мислим, локални зборови састајали у одређеним роковима, можда и на одређено место, али то није био случај српских државних сабора [6]). Они су се скупљали по владаревој заповести

---

[1]) *Новаковић С.*, Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354, 1898, XVI.

[2]) По шестому правилу седмог васељенског сабора одређује се, нека се обласни сабор држи једанпут годишње, а не двапут, као раније. Тумачење уз ово правило: „Оутверждаетъ соборъ сеи, еже единою в'лѣтѣ бывати соборꙋ в' коеиждe ѡбласти. Аще оубѡ ѿвращается страны тоя властель, возбраняя епископѡмь сходитися на соборъ, иже бываетъ правилныхъ ради и еvаггельскихъ вещеи, таковаго ѿлоучаетъ". Руско издање Крмчије, л. свi г. Упор. и разлагање *Т. Валсамона:* Migne, Patrologia, S. G., 137, 543—548.

[3]) *Hintze O.*, Weltgeschichtliche Begingungen der Repräsentativverfassung, Hist. Zeitschrift, 143, 1931, 14 и д.

[4]) *Brunner H.*, о. с., II, 1928, 175—180.

[5]) *Brunner H.*, о. с., II, 1928, нарочито 177—179. *Hintze O.*, а. с., 15.

[6]) Упор. *Fontes rerum Slavorum merid.* V: Monumenta hist.-iur. I, 353 (А. Соловјев).

на одређеноме месту, не увек истом, и остајали на окупу докле је владар хтео. Дужина састанка зависила је, разуме се, од множине и важности послова ради којих је сабор био окупљен. Сабори су обично сазивани за који већи празник. Сабори су се, дакле, сазивали у неодређеним роковима, на нестално место и на неодређено време [1]). Владарске одлуке на сабору одобравали су чланови сабора акламацијом, можда ритмичком. У ранијим временима ваљда су саборске одлуке саопштаване и окупљеном народу као у франачкој држави. У части после сабора учествовао је поред саборских учесника јамачно и народ.

Српске државне саборе сазивао је само владар. Они се никада нису аутоматски окупљали у одређеним роковима, још мање су властела имала право да сами сазивају саборе. Цар Максимилијан I дао је 1488 сталежима право да се сами састају и да се периодично скупљају [2]). У Србији средњега века не могу се овакви односи ни замислити. На Западу је племство ово право често прво само узурпирало, а тек онда га је владар својим привилегијама потврдио. У исти мах се, обично, владар обвезивао да важне државне послове неће никада решавати без сталежа. О таквим обвезама нема у српској држави ни говора. Исто тако српски владар није делио своју законодавну компетенцију с властелом, како се често на Западу поступало; сталежи су редовно тражили за себе право законодавства у питањима пореза и унутрашње управе. Такво стање доводило је, наравно, до познатог дуализма власти у сталешким државама, истина редовно тек од XV и XVI в.

Српски државни сабори нису били везани са својим скуповима на исто место чак ни ради крунисања владара, како би могло изгледати по Барском родослову и по традицији о Жичи, него су се и тада састајали на различитим местима. Састанци су се обављали несумњиво или у црквама или под ведрим небом. Ако се држи на уму да су се сабори окупљали и по малим градовима, онда би се могло помислити да и број учесника није био велики. Иначе, наравно, за величину

[1]) Друкчије схватање: *Соловјев А.*, Два прилога проучавању Душанове државе, Гласник Скопског науч. друштва, II, 1926, 31—32.

[2]) *Rachfachl F.*, а. с., 111 и д.

и спољашњи сјај српских државних сабора важи исто правило као и за развитак свих српских установа — почетна скромност односа уступа за краља Милутина место нагломе успону који расте до времена цара Стефана Душана да за њим почне нагло падати, с новим привременим успоном за деспота Стефана, а потом с незадрживим сломом. Таква је развојна линија и српских државних сабора.

Сви српски извори остављају нас у тами ако кренемо питање о чиновништву српских државних сабора. Да ли су српски сабори имали нарочите личности, које су се старале о глатком току рада за време сабора и записивале га, и које су водиле бригу да се разраде често многобројни предмети који су кроз сабор пролазили, особито владарски поклони? Да ли је све то била брига владарске канцеларије или су се о томе старали нарочити чиновници? На Западу, где се у саборима изграђивала организација моћних сталежа и развијао дуализам државне власте, владара и сталежа, добили су, или, још боље, испословали су сталежи своју нарочиту администрацију, аналогну владарској, па су имали своју канцеларију, своје чиновнике, своју благајницу и т.д. У Србији, наравно, свега тога није било, пошто није било ни организованих сталежа [1]). Но ја нипошто не смем рећи да српски државни сабори нису уопште имали нарочите личности које су се, у смислу како сам казао, старале о њима. Можда је било поверено и једноме оделењу владарске канцеларије да води бригу о саборима.

Без одговора остајемо и ако се запитамо, да ли је владар имао свога заменика на сабору, модерно говорећи, да ли је сабор имао потпретседника? [2]) Да ли је владара могао у претседништву заменити члан династије или црквена поглавица? Не знам [3]). Исто тако не можемо дати одговора ни на питање, да ли је имао српски државни сабор бар свога бележника, који би чувао и његове несумњиво не малобројне

[1]) Градска већа у Русији имала су своје чиновнике: *Шахмашов М. В.*, Исполнительная власть в Московской Руси, Записки научно-изслѣдовательскаго объединенія, том I (ст. сер. том VI), 1935, 13—16.

[2]) На франачким саборима владар се могао дати заступати, али то никада није постала норма: *Sickel W.*, a. c., 231.

[3]) Састанци племства без сазива и претседништва владара нису ништа друго него револуционарни конвенти: *Peterka O.*, o. c., 140.

списе. Да ли је српски државни сабор имао свој нарочити печат? Свога бележника, бар за сваку сесију, сабор је морао имати, а печатом тешко да је располагао. Он сам није ништа одлучивао, него је само одговарао владару на постављена питања, па није имао ни прилике да своје одлуке печатом утврђује.

Сви ови одговори на малочас постављена питања заиста не падају лако нашој науци, јер су потпуно или већим делом негативни. Једина нам је утеха при томе да за доба, пре конца XIV в., док су се српски државни сабори у повољним приликама развијали, није много боље са сличним питањима и одговорима на њих ни код осталих европских народа. Времена наглога развитка саборске моћи и угледа настају у осталом европском свету тек онда, када се српска држава клонила паду и када је доспевала под турску власт. То никада не треба заборављати, када се обавља реконструкција развитка српских државних сабора у средњем веку.

XIII

Ужи савет око српских владара у средњем веку

Српски владари нису могли све важне послове, у којима им је требало туђега обавештења и савета, износити пред српске државне саборе. Они су били пространа тела, нису се често састајала и нису имала довољно стручнога знања и политичкога искуства. Зато су владари морали имати при руци свој ужи владарски савет, који им је стојао увек на расположењу, за који су знали да им је потпуно одан и који је био упућен у све државне послове. Да ли је тај савет био језгра, из које се проширивањем развио српски државни сабор у Рашкој, или је он, можда, био неки одбор српскога државнога сабора? Број извора и њихова природа не допуштају нам да бисмо дали поуздан одговор на ова питања која се не могу избећи. Исто тако нам не омогућују страни примери да бисмо, на њих ослоњени, могли с поузданошћу одговорити, какав је почетак ужих савета око српских владара. Главни извор о њима је спис архиепископа Данила II и његових настављача. А они, у овом питању, нису увек ни довољно потпуни ни доста јасни. Што се пак страних примера тиче, то ни ти нису увек довољно проучавани ни сасвим слични српском ужем савету око владара.

У франачкој држави јавља се ужи савет око владара веома рано у оним крајевима где је превлађивало романско становништво. То је лако разумњиво, јер је у њему владарев утицај могао бити много јачи неголи у народним скупштинама, с једним делом непријатељски расположенога становништва[1]). У Енглеској је, исто тако, ужи савет око вла-

[1]) О постанку ужег савета око франачког владара и о његову проширењу у сабор,ваљда у VII в. *Sickel W.*, а. с., 225—229. Упор. и: *Brunner H.*, о. с., II, 1928, 172.

дара претходио државном сабору. Владар, освајач, осећао се само у њему међу својима. Али неко чврсто правило за постанак свих ужих савета не може се, наравно, поставити. Живот не ствара нигде, ни у сличним околностима, сасвим једнаке државне установе. Ето, у Србији бliskoj Угарској краљ Лудовик Велики није трпео сабор, него је из њега издвојио ужи владарски савет и с њим владао; за своје четрдесетогодишње владе сазвао је један једини пут сабор (1351)[1]. Високо свештенство римокатоличке цркве, као неки бранилац сабора, тужило је због тога краља на Римској курији. Но моћ краљева омела је успех ове тужбе. Лудовик Велики је гледао, како у његово доба расте моћ сталежа у саборима, и није хтео да и његова земља пође тим путем; сједињене традиције Анжувинаца и Јужне Италије чиниле су га неповерљивим према саборима. Владари су од XIV в. намерно стварали сталне уже савете (consilium continuum) да би се решили нападаја сталежа на њихову власт у саборима[2]. Тако настају у сталешким државама веома сложени, често јако чудни односи. Ужи савет постаје копча између владара и сталежа, а његови чланови имају чудан положај —као саветници, они заступају владареве интересе, а као чланови племства, они бране користи сталежа. Није потребно, мислим, нарочито истицати да су чланови ужих савета око владара редовно чиновници. То се по себи разуме[3]).

Никола Крстић био је на сасвим погрешном путу када је о ужим саветима око српских владара ово писао: „У осталомъ, я мислимъ да су и ова специялна саветованя деланѣ владателя ограничавала“[4]. Ради тога их владари заиста не би стварали. Крстићу је, јамачно и нехотице, било стало до тога да прикаже владарску власт ограничену сталешком моћи, па је зато поред једне бране владарској свемоћи, држав-

---

[1]) Упор. *Luschin von Ebengreuth A.*, Die Anfänge der Landstände, Hist. Zeitschrift, 78, 1897, 443.

[2]) *Hintze O.*, Weltgeschichtliche Bedingungen der Repräsentativverfassung, Hist. Zeitschrift, 143, 1931, 46.

[3]) *Spangenberg H.*, Vom Lehnstaat zum Ständestaat, Hist. Bibliothek, 29, 1912, 60—61.

[4]) *Гласник*, IX, 1857, 82.

них сабора, поставио и другу, уже савете око владара [1]). С колико мало права прву брану, то се види из ранијега разлагања, а како без разлога другу, то ће, мислим, јасно показати преглед и претрес извора о ужем српском владарском савету.

Ја сам већ споменуо да је већина вести о ужем српском владарском савету сачувана код архиепископа Данила II и његових настављача и да се, према томе, односи на владаре којих су животи тамо опширније описани. Али по Карловачком родослову могло би се помислити да је ужи савет споменут као државна установа већ у доба Стефана Првовенчанога. Тамо стоји: „по сихъ сьборꙋ бытиповелѣ (sc. Сава) ѡтъ всѣхъ прѣдѣлѣхъ его области вь великоую архїепископїю жичю, стефаноу прьвовѣнчанномоу кралю, и синклитоу, и всемоу свещенномоу чиноу...“ (ed. P. J. Šafařík, 1870, 60). Када би извор био боље обавештен, могло би се помислити да се под синклитом мора разумети ужи владарски савет. То би морала значити реч синклит. Али писцу Карловачког родослова био је очевидно овај учени израз колико драг, толико и непознат по свом правом значењу [2]). Зато Карловачки родослов не могу сматрати довољно поузданим извором за ужи владарски савет у доба Стефана Првовенчанога.

С више сигурности спомиње се савет око српског владара и један његов члан у познатом писму Теодора Метохите великом логотету Никифору Хумну о његову посланству које је кренуло у Србију зими 1298 год. Метохита говори о члановима српске комисије, којој је било поверено да преговара с византинским посланством, које је он водио, и вели да је у њој био главна личност Ђорђе, један од најверниjих људи краљу Милутину: „κοινωνοῦντων βουλῆς τε καὶ λόγων

---

[1]) К. Јиречек није, мислим, имао на уму организован ужи савет него појединце, када је писао о српским владарима да су били „abhängig von der Zustimmung ihrer Ratgeber“. *Jireček C.*, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, I,1912, 21.

[2]) Међу споменима синклита код писца Карловачкога родослова могла би се ова реч односити на ужи владарски савет, када он за животопис деспота Стефана вели: „житїе же все по редоу написоует се константинь философѡмь по мнозе оумолении синклить“ (Ibidem, 63). Код овакве оскудице извора, као у овом случају, не сме се ни преко овога олако прећи.

καὶ φροντισμάτων καὶ πάσης σκέψεως". (Σάθας Κ. Ν., Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη, I, 1872, 176). Тај савет, ἡ βουλή, у коме је учествовао Ђорђе, мислим да је био ужи савет око владара, чији је и он био члан. Начин изражавања Т. Метохите изискује опрезност, зато и поступам веома пажљиво, јер ако је где, оно је заиста овде највећа пажња нужна.

У српским се изворима спомиње ужи савет око српскога владара тек у болном сукобу између краља Милутина и сина му Стефана. Када је краљ осетио, вели архиепископ Данило II, да га, поред старости, многе бриге чекају и од сина Стефана, ако га ослободи, он се одлучи да то не чинии, и посаветова се са својим оданим велможама: „и сь многыими вельможи своими сьвѣштавь се о семь ѥлико ѥмоу вьзлюблѥнии, и ти рѣшє ѥмоу: благочьстивыи кралю, добрѣ сьмысльно вѣщаль ѥси" (ed. Ђ. Даничић, 1866, 126); само старији Карловачки рукопис има „ѥлико ѥмоу вьзлюблѥнии". Више не смем рећи него да само изгледа, како је краљ своју тешку одлуку, да сина ослепи, хтео с ким поделити. Тако се чини, пошто је савет само одобрио оно на шта се краљ Милутин већ био решио.

Т. Тарановски као да је мислио да је у повељи краља Милутина манастиру св. Ђорђа Горга од 1300 год. реч о ужем савету, који би био нека „уобичајена институција“[1]). То се са сигурношћу не може рећи. Речи повеље нису довољно јасне: „И краливство ми малимь сьбраниѥмь обѣштахь се“... (Зборник за историју Јужне Србије, I, 1936, 6). Није поуздано ни да ли је то уопште ужи владарски савет, а камо ли да је то нека стална установа. Из краја исте повеље излази да је и поред малог „сабора“ одлучивао сам владар.

Карактер ужега владарскога савета јамачно нема скуп на коме се је краљ Милутин договарао ради поклона манастиру Хиландару. Он је овако описан: „и зговоривь се кралѥвьство ми сь архиепископомь вторимь Еустатиѥмь и сь госпождомь ми матерью, кралицомь Еленомь и сь всѣми епископы срьбьскыми: епископомь зетьскымь Іоаномь, ѥпископомь рашьскымь Филіпомь..." (Законски споменици, 1912, 394). У њему нема спомена о властели, а ужи владарски савет заиста није могао бити без њих. Ово је нарочити скуп, сабран ради црквених потреба, окупљен већ, ваљда, приликом државнога или црквенога са-

[1]) *Тарановски Т.*, о. с., I, 1931, 192.

бора, када је и онако сав српски епископат био сабран на једном месту.

У недоумици сам, да ли је баш цели српски црквени сабор бирао Данила за хиландарског игумана или је то био ужи збор, нешто налик на малочас споменути састанак. Ученик Данилов, наиме, овако о њему пише: „и благочьстивыи краль Стефань Оурошь съвѣштаниѥ сътвори сь прѣосвештеныимь архиѥпископомь Ієвьстатиѥмь и вьсѣмь сьборомь, и сего блаженааго господи моѥго избравьше, повелѣно бысть ѥмоу быти игоуменоу...“ (Ibidem, 338). То би могло значити да га је бирао цели црквени сабор. Но краљ није био његов члан, и биће да је ученик Данилов, како би прославио учитеља, написао да је он изабран од целога сабора за хиландарског игумана. Неће бити да је било тако, него га је изабрао ужи свештени скуп, на коме је био и краљ, и где је јамачно његова реч највише важила.

Из доба краља Милутина ја не налазим више бар донекле јасних помена о ужем савету око владара. Из времена Стефана Дечанскога неколики су: Када је краља стигла невоља од бугарскога цара Михаила и брата од стрица Владислава, и када је ради тога требало послати једно посланство у Цариград, он тада: „велико съвѣштаниѥ сътвори сь властели срьбьскыѥ земльѥ“. (Ibidem, 174). Овде је, мислим, реч о ужем савету, јер сабор то није, пошто на скупу нема свештенства, и он је световао краљу да пошаље као свога посланика хумскога епископа Данила. Скуп на бојном пољу, који је саветовао краља Стефана Дечанскога на Велбужду да допусти сахрану бугарскога цара Михаила, није био српски државни сабор ни ужи владарски савет, него, како сам наговестио, нарочито тело, можда највише налик на крњ државни сабор. Сасвим несумњиво је реч о ужем савету Дечанскога, када се говори о саветовању пре подизања његове славне задужбине, Дечана: „и съвѣштаниѥ сътвори сь симь прѣосвештеныимь архиѥпископомь Данииломь и сь прѣвьзлюблѥныимь сыномь своимь и сь нѣкоторыими вьзлюбленыими ѥмоу властели“. (Ibidem, 202). У савету је био, поред старога краља, митрополит, млади краљ и одана властела. То је типичан састав ужег владарског савета.

Први ужи савет из времена Душанових сасвим је налик на први српски боље познати ужи владарски савет. Душан

је скупио око себе одану властелу да се светују о судбини заробљенога Дечанскога: „сь христолюбивыи сынь юго съвѣштаниѥ сьтвори сь соуштимии юго властели, и повелѣно бысть родителю юго веденоу быти сь подроужиѥмь своимь вь славныи градь ... Звечань, и тамо блюсти и до нѥлиже нѣкотороѥ сьмирениѥ сьтворита междоу собою“. (Ibidem, 213). Мора упасти у очи да се овде не вели, како се је после саветовања сам Душан одлучио, као редовно у оваквим случајевима, него се каже „повелѣно бысть“. Ми с друге стране знамо, како је у овом савету властеле Душанов положај био такав да се више њему заповедало него што је он издавао заповести. Овај ужи савет око Душана могао би се, можда, с мало незгодним изразом назвати революционарни трибунал староме краљу. А у таквима претенденти никада не одлучују сами, него они који од њих праве краљеве.

У дипломатским преговорима између краља Душана и цара Андроника саветовао се Душан, наравно, са својима члановима ужега савета, можда највише с војним лицима, како су Византинци уопште мислили, да високи војни заповедници имају најјачи утицај на српске владаре, с којима су они највише преговарали, на Милутина и на Душана. Животописац Душанов забележио је ово његово саветовање о византинским предлозима веома кратко: „сьвѣштаниѥ сьтворь ь силными отьчьствиы си о прѣдьлежештиихь юмоу глаголѣхь“. (Ibidem, 224). Саветовање с члановима савета оправдано је на овоме месту речима Светога писма, које су јамачно сматране главном основом ужега савета око владара и свакога његова саветовања уопште [1]). Писац животописа Душанова позива се на Приче Соломонове овако: „да боудеть сь моудрыимь сьвѣштаниѥ твоѥ и сь разоумьныими размышлѥниѥ твоѥ“. (Ibidem); ове речи, међутим, нису нађене на том месту [2]). Други основ савета, на који се позива животописац Душанов, јако је кратко сажет: „о севѣ, рече, ничесоже не твори“. За ове речи предлаже се да им се схвати као тумачење познато

[1]) Врло лепе примере апела на владара да ништа не ради без савета сабрао је В. Сикел: *Sickel* W., a. c., 225.

[2]) *Стојановић С.* и *Глумац Д.*, Св. писмо у нашим старим споменицима, 1932, 376—379. У Светом писму старога завета има множина места сличних овоме, али му ниједно не одговара потпуно. Ја бих само на једно да упозорим: Прѹ. XIX, 20.

место из Јованова еванђеља, које стоји у Мирослављеву еванђељу: „Не могоу азь о себѣ творити ничесоже“; ја нисам уверен у то; писац Душанова животописа хтео је саветовање владара с његовим саветницима приказати као излив Соломонове мудрости; да ли је имао право, то је друго питање [1]).

Још једанпут спомиње животописац Душанов ужи савет око краља, приликом провале Маџара у Србију: „и сию вѣсть слышавь сь господинь мои,.. и вь ть чась повелѣ сьбраномь быти вьсѣмь воиемь елико дрьжавы его, и великоименитыи свои вельможе призвавь, и сьвѣштание сь тѣми сьтворь, и оутврьдивь богоразоумьныими глаголы своими ꙗко никакоже оуклонити се таковыи побѣды многыихь езыкь пришьдьшиихь на сего христолюбиваго“. (Ibidem, 228). Ово су, ван сваке сумње биле највише краљевске војводе, дакле околина владарева, како је сложно описују византински историчари. Али и овом приликом је Душан сам донео одлуку, као редовно у свима случајевима саветовања с ужим саветом, осим онога пред ступање Душаново на престо.

Из последњих година Душанова владања сачувана нам је врло занимљива вест о царском саветовању с ужим саветом приликом познате потврде дубровачких привилегија у српским земљама од 20 септембра 1349: „и зговори се царьство ми синомь царьства ми кралемь Оурошемь и с властели, и ѡдь селе напредь сикози ȣчиии милость царьство ми градȣ дȣбровьчаномь“. (Miklosich F., Monumenta Serbica, 1858, 146 = Стојановић Љ., Старе српске повеље и писма, I, 1929, 59). У саветовању су учествовали само цар, краљ и нека властела, јамачно при-

[1]) *Станојевић С.* и *Глумац Д.*, о. с., 378—379. Ја бих, код овога места, пре мислио на ове речи: Μὴ φαντάζεσαι σεαυτὸν σοφόν. ¡Ne sis sapiens apud te ipsum. Prov. 3. a. 7. При употребљавању споменутога састава треба бити веома опрезан. Мене су ова два места много занимала ради идеје о оправдању сабора и савета и зато сам скупио из Светога писма множину места на која би се могло мислити да их је имао на уму животописац Душанов. Осим тога сам прегледао врло марљиво сабрану и опремљену едицију: *Јагић В.*, Разумъ и философија из старих књижевних старина, Споменик, XIII, 1892. И тамо сам нашао читав низ оправдавања савета с мудрима. Само два три да испишем: Свѣть паче всего дела приемли (Βουλὴν ἅπαντος πράγματος προλάμβανε), 3, 43. Свѣть лоукавь словеса раскажаеть. Оу моудра моужа приемли свѣть. 14, 256—257. То су, и томе слично, биле основе теорије о потреби српских сабора и савета. Упор. и *wan Wijk N.*, Подробный обзор церковнославянского перевода большого лимонария, Byzantinoslavica, VI, 1936, 38—84.

добита за дубровачку ствар начинима које сам већ раније споменуо. Царица није била у савету, ваљда због бојазни Дубровчана, који су веровали да се од ње немају ничему добром за себе надати [1]).

Последњи помен ужега савета око владара у нашим изворима није довољно сигуран. Ја сам га већ унео у вести о саборима, истина, с напоменом да се можда ради о ужем владарском савету. Он се налази у животопису деспота Стефана од Константина Философа, на ономе месту где је реч о одашиљању Оливере, кћери кнеза Лазара, у харем султана Бајазита: „Ходатаимь же сьгласившиимь сь госпождею благочьстивою о дьштери ен мньшои Оливерѣ и сь сьвѣтомь патрıарха и всѣхь свештеныихь сьбора и всего синьклита,...“ (Гласник, XLII, 1875, 263). Да ли ове речи значе, како су се с болном одлуком сагласили и сабор и ужи савет (синклит), или је све то само ужи савет и реч синклит додана само као испомоћ за што свечанији утисак описа? Да ли је, можда, Константин Философ том речи означио све дворјане, којих је утицај могао бити знаменит? Сигуран одговор је немогуће дати. Писац је био странац, невешт српском државном уређењу, које се тада још налазило на тешком прелому, па је зато немогуће из његових речи изводити поуздане закључке. Смем рећи само толико да је Константин под синклитом можда ипак замишљао ужи владарски савет, његове дворјане, о којима нам је оставио довољно опширну, али, нажалост, не довољно јасну слику. Ја не смем рећи ни да ли би чланови ужега савета деспотова, ако га је имао, били „вьноутрьнѣишиичинь“ (Ibidem, 283), јер то би, ваљда, били само његови телохранитељи; ове спомиње и животописац Данила II, који о њему вели да је био, као младић, на краљевскоме двору „оть вьноутрьниихь“ (ed. Ђ. Даничић, 1866, 333); значи дворјанин.

Јован Рајић је, на основу проширенога разлагања у Царостварнику овога места из Константина Философа, описао владу деспота Стефана као „по подобію нынѣшняго во Англіи правленія раздѣленнаго на два парламенты, или верхнюю

[1]) У повести Комнина монаха и Прокла монаха спомиње се приликом смрти Томе Прељубовића скупштина Јанинаца у митрополији и мало за њом ужи савет око цара Јоасафа: *Гласник*, XIV, 1862, 264.

и нижнюю палату, или храмину"[1]). Ни проширени текст Цароставника није му давао права на овакво разлагање, а још мање оригинални. Али Рајић је своје бојажљиво скривене политичке идеале више волео изнети пред своје читаоце као тврдњу Цароставника него као своју исповест. Он је, уосталом, само мало даље пошао од састављача Цароставника, који је улепшавао опис владе деспота Стефана, док је проширивао опис Константина Философа. Јер и опис свечане тишине на његову двору из деспотова животописа у Цароставнику је проширен, и Рајић, који је малочас величао енглески начин владања, на овоме месту диже у небо озбиљну тишину „Венетскихъ Сенаторовъ", који обављају своју службу „въ глубокомъ молчанїи и тишинѣ, со усердїемъ и ревностїю". Но то су била доиста два различита начина владања — енглески и млетачки! Еклектички начин одушевљавања за политичке системе код Јована Рајића заиста је наиван, али нема сумње да истиче из његовога искренога српскога родољубља и да је он ушао у овај посао, кога се свесно клонио као политички опаснога, само ради завршетка свога разматрања о идеалном начину владања: „Подлинно таковое правленїе блаженнимъ и благополучнимъ назвати можно, гдѣ ревность, правосудїе, и истина владѣетъ, и по сему истому Стефана сего Деспота правленїе многимъ, а найпаче Сербскимъ Правителемъ примѣръ и образецъ быти могутъ". Дакле, сједињени енглески парламентаризам и млетачка свечана озбиљност, претстављали су, по Јовану Рајићу, главне црте српскога начина владања пред пад деспотовине, које је његово родољубиво срце желело видети обновљене у српским земљама, када се ослободе.

Ужи владарски савет морао је у тешким временима српске борбе против Турака, када је постајало све теже скупљати српске државне саборе, узимати његове дужности. Бар неке. У очајним борбама с Турцима владари су несумњиво тражили савета и ослонца у свом ужем савету, коме саветовање није лако падало. Српски државни сабор ипак није могао потпуно се заменити. Преда њ су, и у најтежим временима, долазила питања о новом владару, нарочито при

---

[1]) *Раичъ І.*, Исторія разныхъ славенскихъ народовъ найпаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ, III, 1794, 108—109.

промени династије, и о новом патријарху. То савет није могао обавити.

Немогуће је утврдити какав је био однос ужега владарскога савета према српскоме државноме сабору. Али ово питање мора се бар споменути, пошто су нам на страни познати случајеви да је владар у свом ужем савету пре састанка сабора претресао сва питања која је био рад изнети пред сабор. Јамачно се не би много погрешило када би се претпостављало да је тако морало бити и у српској средњевековној држави. Пред сабор се заиста није излазило без икакве припреме, без расподеле рада, коју ми данас зовемо дневним редом. Није, наравно, иста ствар, да ли је владар обављао тај савет са својим саветницима или у конституисаном ужем савету. Разуме се да је то, углавном, ипак питање форме, пошто се ради скоро о истим личностима, али у оваквим случајевима не смеју се презрети ни најтања питања форме.

Српска средњевековна држава имала је, дакле, установу ужег владарског савета, у коме је поред владара био митрополит, каткад владарица, наследник престола и одабрана властела из круга дворјана, високих војних и цивилних достојанственика. С могућим, наравно, малим изменама. Владар је сам сазивао савет и окупљао га, што ми знамо, у случајевима хитне потребе саветовања, или кад му је требао нарочит, стручан савет или кад је желео повести поверљив разговор у најважнијим државним пословима; можда је сазивао савет и онда када је стојао пред одлукама мучним за свачију савест, да би тако одговорност са саветом поделио. Чланови савета имали су дужност саветовања, а одлучивао је сам владар, осим, чини се, приликом о затварању Стефана Дечанскога у Звечан. Тада је, можда, сам савет одлучивао. Али то је било немирно доба. Иначе је однос ужега владарскога савета био према владару исти онакав као српскога државнога сабора — имао је једину дужност саветовања и одобравања.

XIV

Српски државни сабори и византински историчари

Ја сам покушао преместити вести о првим познатим српским саборима из XII у IX и X в. и као први извор, у коме има бар индиректних вести о српским саборима, утврдити цара Константина VII Порфорогенита. А у натпису ове главе поставио сам, стварно, питање, да ли су византински историчари уопште знали за српске државне саборе. То може изгледати мојима читаоцима чудно. Међутим, ту нема никаква чуда. Срби су у тима временима, о којима пише Порфирогенит, били у првим почецима државне организације, и скупови на којима би они, по царевим речима, бирали своје владаре стоје бар на прелазу између народних зборова и државних сабора. Државним саборима, какви су нам познати из каснијих времена у Зети и Рашкој, не може их се назвати. А познији византински писци, дуго времена, немају ни тако сиромашних вести као цар Константин VII Порфирогенит о друштвеној и државној организацији код Срба, да би се из њих могла склопити бар нека слика о њиховим претставама унутрашње српске државне организације. Њихово главно занимање за Србе тицало се ратовања, па се то, наравно, огледа и у византинским изворима, где се доносе вести о Србима. Зато је нама из византинских писаца добро познат српски начин ратовања. Довољно тачно смо обавештени о утврђењима на српским границама и о природи византинске границе према Србима уопште. И то су забележили византински историчари XI—XIII в., како Срби мисле о савезима с другим државама, па да ли се на њих као пријатеље може ослонити. У томе кругу крећу се највише византинска занимања за Србе, а што се тиче њихових унутра-

шњих односа, водили су особито бригу о династичким сукобима, разуме се, опет ради питања спољашње политике.

Зато је у приличном обиљу византинских извора о Србима, од X—XIII в., веома мало вести по којима би се могло наслутити какве су биле византинске претставе о унутрашњем уређењу српских држава. Сви византински писци, уосталом, гледали су с толике висине на туђе државно уређење да му нису ни могли поклањати озбиљну пажњу. Најмање код држава Византији блиских, у којима су они гледали само узурпаторске земље. По њихову схватању, једина држава с пуним државним атрибутима било је византинско царство. Варварске земље, као српске државе, нису, по византинском мишљењу, уопште могле бити као права држава уређене, па су они о њихову унутрашњем животу и због тога заиста сасвим незнатну бригу водили.

Такво расположење је трајало до под крај XIII в., када је Србија под краљем Милутином у тако моћном залету почела освајати византинске земље да се је у дну византинске свести могла јавити нејасна мисао о српској замени византинског царства. Српски краљ постао је византински царски зет, а византинска царица маштала је о наследству њених синова на престолу српских владара. Док се је тај преокрет обављао и док су Византинци, од првих успеха краља Милутина, долазили свести да српска освојења нису привремена, дотле се и у њиховим схватањима морала догодити промена у односу према занимању о унутрашњем уређењу Србије. Прва слика српског дворског, и државног, уређења код византинског историчара, Никите Хонијата, носи на себи све знаке пакосне карикатуре, како је, уосталом, и разумљиво да пише Византинац о земљи из које је једна византинска принцеза срамно протерана, истина, не штедећи ни њу [1]). Друга слика Србије, насликана од Георгија Пахимера, у вези с неуспелим преговорима о удаји друге византинске принцезе за млађега сина краља Уроша Великога, сасвим је исте природе, још жучнијим и тамнијим бојама насликана [2]). Византинцима је Србија још презрења вредна и непријатељска

---

[1]) *Nicetae Choniatae* Historia, ed. Bonn., 1835, 703—708.

[2]) *Georgii Pachymeris* De Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim, ed. Bonn., I, 1835, 350—355.

земља, које пријатељство они не требају и не траже. Полагани и, за њих, болни преокрет настаје тек у другој поли владања краља Милутина, када се српско пријатељство морало тражити. И тада се још осећа исти уображени византински став према Србији, наравно, с опасношћу да изгледа неискрен и смешан. Византински историчари сада пишу с висине, с пакошћу и злурадошћу и о унутрашњем уређењу Србије. Али бар пишу. А критичка историографија може и с таквим вестима изићи на крај, и на основу њих обновити слику каква је лебдела пред Византинцима о унутрашњем уређењу Србије. Лак задатак то, заиста, није, но он се мора извести, а на овоме месту мора се потражити нарочито одговор на постављено питање — да ли су византински историчари знали за српске државне саборе? Овакво питање да се, с разлогом, ставити само на Дубровчане и на Византинце, пошто су, од странаца, само они толико познавали Србију да би и на овакво питање могли од њих очекивати тачан одговор. У прегледу и претресу свих вести о српским државним саборима ја сам морао обрадити и дубровачке вести о природи државног уређења Србије и утврдити да ли су Дубровчани знали за српске државне саборе и, ако су знали, како су гледали на њих. Овде ми остаје да претресем византинске писце о унутрашњем уређењу Србије и, пре свега, дам одговор на питање, да ли је византинским историчарима била позната установа српских државних сабора.

Ништа се не устручавам рећи да је ово питање, досад непроучено, предмет мојих пажљивих студија већ преко двадесет година. Оно је веома сложено, јако мучно и много дангубно, али се више не сме обилазити ни одгађати. Требало га је већ давно отворено поставити, јер ја држим да није само моје мишљење, него да је опште схватање, како је, поред обиља и важности византинских извора о Србима, ваљало већ у почецима критичке српске историографије привести решењу проблем о византинским погледима на српско државно уређење. То је једно од најпречих питања наше историчке науке, које би се морало тачно поставити и његово научно решење покушати и кад га не би још изазивала чињеница да су међу византинским историчарима и такви који имају занимљиве вести о унутрашњем уређењу наше земље у средњем веку, пошто су Србију добро познавали,

сами је посећивали и у њој краће или дуже времена боравили. Ти су јамачно имали шта рећи о њој; само је питање, да ли су били способни да истину уоче и вољни да је кажу.

Први, нама познати, опширни извештај о своме посланству у Србију ради преговора о миру и о удаји Симониде, кћери цара Андроника II, за краља Милутина написао је царски посланик Теодор Метохита у облику дугог писма великоме логотету Никифору Хумну, 1298 год.[1]). Метохита је био ради ових послова пет пута византински посланик на српском двору, имао је, дакле, прилике да изблиза, дуже времена и у важним и разним пословима, посматра Србе и проучава њихово државно уређење, за које се је морао занимати већ и ради судбине кћери свога цара, потоње српске краљице. Нема сумње и да је био довољно оштра и извежбана погледа, па да је, према томе, могао насликати унутрашње уређење Србије тако да би његова слика давала одговор на већину важних питања која ми себи постављамо о уређењу тадашње српске државе, и често узалуд тражимо одговор на њих у изворима. Али Метохити је, по тадашњој византинској моди, више било стало до тога да састави писмо које ће бити чудо од стилске лепоте него да напише тачан и јасан преглед стања у српској држави, како га је он затекао и видео. Његово писмо је превео на српски М. Апостоловић, али српски превод је бледа и не увек тачна слика намерне афектираности Метохитина стила[2]). Њему се јамачно чинило простачки да пише јасно, обичним речима. Зато је изабрао сасвим заврнут начин разлагања, опширан и заплетен, пун речи за које се је веома лако уверити да се јако ретко употребљавају у грчком језику. С тим се он хтео прославити, тако је хтео изазвати дивљење, а можда и књижевну завист, свога заштитника и пријатеља Хумна.

За нас је то, наравно, велика невоља. Заиста није лако из маглуштине обилних фраза ишчитати, где је Метохита видео главне силе српске државе, кога је сматрао најмоћнијим

---

[1]) Θεόδωρος ὁ Μετοχίτης, Πρεσβευτικός, ed. K. N. Sathas: Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη, I, 1872, 154—193.

[2]) *Теодора Метохита* Посланица о дипломатском путу у Србију поводом женидбе краља Милутина са Симонидом год 1298. С грчког превео *М. Апостоловић*, Летопис Матице Српске, 216, 1902, 27—58.

факторима при стварању одлука важних за владара и државу, и да ли је — што је за нас овом приликом најважније — осетио да постоји српски државни сабор, да је он знаменита, можда, моћ у Србији, па да би требало стећи његову наклоност, ако се жели постићи остварење византинских намера у српској краљевини.

Теодор Метохита је, вели, још на путу чуо да су у Србији, на двору краља Милутина, у ово доба само две силе о којима се мора старати да их придобије — краљ и његова околина (они који су око њега, „οἱ περὶ αὐτόν"). Сасвим онако како чине сви посланици свих времена, тако се и он, како се види, прво разбирао, какве су одлучујуће силе у земљи његова посланства, а потом, како су према његовој држави и повереној му мисији расположене. О томе се распитивао још пре уласка у Србију, нарочито боравећи у Солуну, и шта је тамо дознао, то је и сам нашао када се упознао са српским приликама — краљ је добар, али околина му не ваља. Краљева доброта описана је врло кратко, јер се вели само да је његов однос према Византинцима и до данас добар („εὖ... μέχρι καὶ τήμερον", 165). Али код описа околине краља Милутина просута је сва Метохитина вештина сликања у тамним бојама. То су, вели, људи опаки и рђаво расположени према лепом и према пословима („φαῦλοι καὶ δύσνοι τῷ καλῷ καὶ τοῖς πράγμασιν", 166). Чак и међу домаћима они су прости и немарни варвари. Како превести све оштре синонимне изразе, којима се њихова злоћа жигоше? Одвратни су, подмукли и зломислени („βδελυροί... κακοήθεις καὶ κακογνώμονες", 166). Меки Византинац мислио је да ће их нарочито оцрнити када је о њима написао, како су свикли да уживају у борбама („καὶ μάχαις εἰθισμένοι χαίρειν" 166). Исто тако како су још за нашега памћења писали злонамерни странци о Србима, особито о Црногорцима, тако је у овим давним часовима ишла реч међу Византинцима и о околици краља Милутина, да су у њој отимачи волова и коза („ταύρων ἠδ' αἰγῶν ἁρπακτῆρες", 166). Не живе, каже, радо међу светом, него по шумама и по границама; Метохити је ту успело да се послужи омонимима: „ἐν τοῖς ὅροις τε καὶ ἐν ὄρεσιν"; какво уживање! На пустим и усамљеним местима вребају на стоку и на људе, отимају одело и заробљавају; ту је Метохита хтео да покаже фину разлику у значењу речи ὁ λωποδύτης (разбојник који

само одело отима) и ὁ ἀνδραποδιστής (разбојник који људе отима, кога је вредно убити). Он, заиста, није слутио да је у западним државама — истина, у ранијим временима — народ очекивао од владара да га води у пљачкања [1]). То се сматрало као део владарских дужности и као згодна прилика да се владар прослави и народу умили. А Метохита уопште не доводи српскога краља у везу с војничким походима његове околине, који су, наравно, били и пљачкашки, као свуда у средњем веку. Дела и намере ратоборних српских војвода дали су му прилику за Византинцима драго моралисање: Они су презрели закон природе, истине и правде. То је све, наравно, једно опште место, један типичан опис злих људи, овде премењен на околину краља Милутина. За нас је ипак важан, јер је Метохита нашао не само да је оваква слика околине краљеве тачна (што није толико важно, кад се зна како је та слика настала), него да је краљева околина заиста моћна. Он не спомиње ни српски државни сабор, не говори ни о властели као моћном и организованом сталежу, не истиче ни свештенство као утицајну моћ, него на прво место после владара поставља његову околину. О њој, налази Метохита, мора се водити рачуна. А она није веровала Византинцима, него је била против преговора с њима и против намераване краљеве брачне везе. За све што су Византинци у преговорима износили, имала је краљева околина само један суд — да су то празне речи, ништа више („οὐδὲν ἀλλ' ἢ λόγους ἤμόνους τὰ παρ' ἡμῶν φάσκοντες καὶ πλέον οὐδέν", 166). Краљ је био, по Метохити, друкчијега мишљења. Веровао је Византинцима, и много му је било стало до брака, који би јако желели и његови преци („καὶ τοῖς σφετέροις αὐτοῦ προγόνοις εὐκταιοτάτης κηδεύσεως", 167). То је истина, Немањићи су заиста тежили за женидбама с византинским принцезама. Метохита је приказивао положај на српском двору, како се види, као јако опасан за византинске намере, јамачно и зато да би тим већма истакао своју посланичку вештину и нагласио свој коначни успех. Краљ се, по његову мишљењу, храбро борио против схватања своје околине и бориће се, али он је стрепио да ли ће до краја издржати у сукобу с тим опаким и лукавим људима:

---

[1]) *Brunner H.*, o. c., II, 1928, 174.

„Καὶ ὁ μὲν οὕτως ἀντέχει δὴ πάνυ τοι, καὶ ἀντισχήσειν φησίν, ἴσως δ' οὐκ ἀντισχήσει μέχρι παντὸς ἀμέλει, οὐδ' ἑαυτοῦ παντάπασιν ἔσται και περιέσται τῶν περὶ αὐτὸν ὡς εἴρεται φαύλων καὶ ἐπιβούλων ἀνδρῶν" (167). Ја мислим да су и Византинци били начисто с тиме да је Метохита тај сукоб схватања увеличавао, како би себе уздигао. И још нешто слутим, да се је краљ Милутин више заклањао за друкчија схватања своје околине него што су она стварно постојала. Ако не сасвим, а оно јамачно бар до неке мере, та различита схватања су му била само средство да присили Византинце на попуштање — он би, говорио је, али околина („οἱ περὶ αὐτόν") неће! А стварно је ипак највише важила његова воља.

Занимљиво растезање и убрзавање преговора и византинска погрда и похвала српскога дочека византинскога посланства не могу бити предмет мога разлагања. Ја се не могу овде дуже задржавати ни на опису српскога владарскога двора и части и свечаности на њему, с очевидним потсмехом описаним, пошто се мене овде тиче само питање о стварним силама у српском краљевству, да би се тако утврдило, је ли и српски државни сабор међу њима. То је питање по себи веома знаменито, и постаје још важније, ако се узме на ум да има државних сабора пред које су владари у средњем веку заиста износили своје уговоре с другим државама, о чему се сада у Србији радило, и с којима су они збиља претресали питања владарске женидбе, пред којом је краљ Милутин сада опет стојао.

Када су преговарања ступила у одлучну фазу, изјавили су Византинци да је њихов цар испунио све што је обећао у вези с удајом његове кћери за српскога краља, и да сада ништа не остаје него да се са српске стране положе заклетве. Од кога је тражио Метохита заклетве? Кога су све Византинци сматрали тако моћним и угледним у Србији да су захтевали заклетву с његове стране на знаменити уговор? Да ли су је тражили од српскога државнога сабора? Разлагање Т. Метохите на овом за нас тако важном месту јесте, нажалост, типично византинско многословије — у много речи мало је казано, па и то недовољно јасно. Византија је тражила заклетву и јамство краља, краљице матере и људи погодних и највећих у земљи, нарочито свештеника и њиховога поглавице. Морам пожалити да је превод М. Аposто-

ловића и овде, као и иначе, недовољно тачан, мада знам — и осећам — колико је незгодно преводити заврнути текст Метохитин. Он овако вели: „Δεῖ δὲ μόνον οἶμαι, τῶν ἀπ' αὐτοῦ δὴ λοιπὸν ὅρκων ρηγὸς καὶ πίστεων καὶ μητρὸς ἄρα ρηγαίνης, καὶ τῶν κατὰ χώραν σφίσιν ἐπιτηδείων τε καὶ μεγίστων ἀνδρῶν, ὁμοῦ πάντων ἀσφαλείας χάριν ἁπάσης, καὶ μάλιστα τῶν ἱερατευόντων δεῖν αὐτῶν πίστεως εἰς τοὔργον καὶ προεστώτων τῆς χώρας ἐπ' ἐκκλησίας, και πρώτου δὴ τοῦ γε σφῶν αὐτῶν πρώτου", (175). Држим, пре свега, да су ὅρκοι и πίστεις употребљени, отприлике бар, онако као код Платона, јер тако се може некако ухватити смисао текста. Захтевање заклетве и јамства од „τῶν κατὰ χώραν σφίσιν ἐπιτηδείων τε καὶ μεγίστων ἀνδρῶν" није довољно јасно. То значи људи згодних, погодних и највећих у земли. Захтев заклетве свештенства и митрополита, иако збиља на сметен начин изражен, још је најјаснији. То су, ето, биле стварне моћи у Србији, до чије су заклетве и јамства Византинци држали. О сабору нема помена. То се мора истаћи, и не сме се сметати с ума.

Српски државни сабор, уосталом, не би ни могао бити обавештаван о деликатним и тајним питањима, која су се претресала, а још мање би се могао тражити његов савет или чак очекивати његов пристанак. Ужи савет владара био је, међутим, обавештаван, како изгледа, о свему, јер Т. Метохита каже да је прва личност међу преговарачима са српске стране био Ђорђе, члан ужег владарског савета, ако је овај назван ἡ βουλή[1]). Иначе је Ђорђе био „ἡγεμὼν ἐν τοῖς τοῦ γένους στρατεύμασι δεύτερος" (176), други војвода у народним војскама, дакле, војна личност.

Преговори су наилазили на многобројне сметње, које ја овде већином смем обићи, али морам споменути напор краља Милутина да Византинци одустану од захтева заклетве краљице матере и задржати се на дугој борби око давања српских талаца, када су се преговори већ били концу при-

---

[1]) Георгије Пахимер је и околину византиског цара звао ἡ βουλή. По њему је војвода Глава (Γλαβᾶς) препоручио цару Андронику II да склопи мир с краљем Милутином ради заштите источних граница. Ово се учинило заиста најбоље цару и његову савету: „τό τε σπονδὰς ἀποτεμνομένους εἰρηνεύειν καὶ βασιλεῖ καὶ τῇ περὶ αὐτὸν βουλῇ καλὸν ἐδόκει καὶ τῶν καλλίστων". *Georgii Pachymeris* De Andronico Palaeloֽo, III, 30, ed. Bonn., II, 1835, 272.

ближили. Византинци су тражили, сигурности ради, са српске стране таоце, а Срби их нису хтели дати без уверења и јамства да им се неће ништа догодити. Нису то хтели чинити, па ма због тога трпели: „οὐδ' ἂν εἴ τι πάσχοιεν" (181). Напослетку, стварним византинским попуштањем, решено је то мучно питање, и они су добили таоце, децу Срба „τῶν μεγίστων καὶ πολυζητήτων" (182), то значи највећих и највише тражених, све толико неодређени изрази да се с њима може очајавати. Не говори се јасно о деци високе властеле, или чиновника, или војника, него се употребљавају изрази с којима се ништа не може почети — бирани и афектирани; сâмо властеоска деца то тешко да су била, јер се властела не истичу; када је пошло српско посланство, заједно с византинским, цару, нису у њему била моћна властела, како би се, можда, очекивало, него монах Дамјан и црквени тутор Добраило.

Теодор Метохита није осетио углед и власт државног сабора у Србији. Није тражио ни његово посредовање, ни његову заклетву, ни његово јамство при уговору. Осетио је, ваљда, знаменитост ужега савета око владара, јамачно је веровао у моћ цркве и у углед старе краљице, а важност и моћ околине краља Милутина, дворјана и високих војних личности, мислим да је прецењивао [1]). Тако је, ето, испала прва пространија слика византинских претстава о Србији средњега века, нарочито о њеном унутрашњем уређењу.

После склопљенога уговора о миру између Византије и Србије и обављене удаје Симонидине за Милутина посетио је српски краљ свога царскога таста у Солуну. Георгије Пахимер истиче, како је цар Андроник II том приликом краља Милутина величанствено дочекао, данима гостио, частима и поклонима обасипао, а његове великаше царским даровима даровао „τότε καὶ βασιλεὺς κατὰ τὴν πόλιν Θεσσαλονίκην, ἐκεῖνον (sc. Μηλώτινον) μεγαλοπρεπῶς ἐθεράπευεν καὶ δώροις καὶ τιμαῖς ἐφ' ἡμέραις ἤγαλλε, καὶ τοὺς αὐτοῦ μεγιστᾶνας βασιλικῶς ἐδωρεῖτο τοῖς μείζοσιν". (Georgii Pachymeris De Andronico Palaeologo, IV, 5, ed. Bonn., II, 1835, 286). Ти οἱ μεγιστᾶνες су

---

[1]) Дубровчани су у то исто доба имали отприлике исто такво мишљење о распореду стварних сила у српској држави и према томе подешавали своје поклоне краљу, баронима и митрополиту: *Monumenta spect. hist. Slav. merid.*, XXIX, 1897, 13.

barones дубровачких извора, несумњиво непосредна околина краљева, међу њима јамачно и чланови његова ужега савета, до чије је наклоности византинскоме цару много стало. Они су стварна сила, јер уживају поверење владарево, и ко њих придобије за себе, може се надати да ће постићи и код краља шта жели. О српском државном сабору, као таквом, не воде у ово доба, како се види, бригу ни Дубровчани ни Византинци.

С много разлога, морао сам се тужити на став Теодора Метохите, што га је он заузео према Србији у извештају о своме посланству на двор краља Милутина 1298 год., и на његов заврнути и афектирани начин изражавања током описа унутрашњих прилика српске државе тога доба. С још већим правом сме се то рећи о великоме, иначе, византинскоме историчару Никифору Григори, који је био члан посланства што је ишло из Цариграда у Србију 1327 год. Он је о томе путу написао извештај Андронику (или Атанасију) Зариди, из кога су неки делови ушли у његово опширно историчко дело, а што је тамо изостављено то је М. Ласкарис саопштио, да би се добила тачнија претстава о писму које би могло бити знаменито[1]). Онда је, истина, било то много изгледано писмо већ и у целини издано, но не безпрекорно. Сада располажемо с још једним издањем целога писма, које не мења већ стечени утисак — да је Григорин извештај о Србији болно празан[2]). Ради сврхе свога садашњега посла морам још нарочито истаћи да у целоме писму нема ниједне важне вести о унутрашњем уређењу Србије, а у великоме делу Григорину да се на онима местима где је реч о Србима једва осећа да је он Србију својима очима гледао. То ће, одмах, јамачно и моји читаоци осетити.

Из његова описа доба владе краља Милутина морам, мислим, овде саопштити оно место где је реч о покушајима византинске царице Ирине, пунице краљеве, да осигура наследство српскога владарског престола својим синовима,

[1]) Писмо Нићифора Григоре Андронику Зариди о свом путу у Србију: *Ласкарис М.*, Византиске принцезе у средњевековној Србији, 1926, 132—138.

[2]) Νικηφόρου τοῦ Γρηγορᾶ τῷ Ζαρίδῃ κυρῷ Ἀνδρονίκῳ: *Guilland R.*, Correspondance de Nicéphore Grégoras, Collection byzantine, publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Bude, 1927, 12, 30—51.

прво Димитрију, па онда Теодору. Царица је јамачно мислила да то може постићи без српскога државнога сабора, само краљевом десигнацијом. Григора не истиче да она није имала право, не вели ни шта је српски краљ о њеним намерама мислио, него само каже, како је он прво Димитрија дочекао љубазно „ὃς δὴ καὶ ἄσμενος μὲν ὑπεδέχθη παρὰ τοῦ Κράλη" (Nicephori Gregorae Byzantina historia, VII, 5, ed. Bonn., I, 1829, 244), а онда је исто тако радосно примио и Теодора: „ἄσμενος οὖν καὶ τοῦτον ὁ Κράλης ὑποδέχεται". (Ibidem). По Никифору Григори, царичина намера не би успела због размажености византинских принчева, којима се није допало у српској земљи. За нас је веома важно, да је постојало схватање на византинском двору, како се српски владарски престо може попунити и самом владарском десигнацијом, којој се царица надала, без ичије друге сагласности, наравно, и без знања српскога државнога сабора.

Иначе је Григора знао за важност свечаних скупова и за углед послова на њима. Чак и у Византији. Тако, н. пр., кад описује како је цар Андроник II хтео свечано да изобличи свога унука, он је мислио да то треба да учини пред патријархом и саветом: „ὑπὸ τῷ πατριάρχῃ καὶ τῇ συγκλήτῳ" (Ibidem, I, 303); занимљиво је, у вези са саветом, што он вели да су уз Андроника Млађега пристајали не само људи из простога народа, него и чланови савета и кућевни људи: „οὐ μόνον μικροῦ πάντες ὅσοι τοῦ δήμου τῶν Βυζαντίων, ἀλλὰ καὶ ὅσοι τῶν συγκλητικῶν καὶ οἰκειακῶν" (Ibidem, I, 395). То је структура византинског друштва.

Српско друштво замишљао је, мислим, Григора као јако примитивно и једнолико. Срби су, по његову мишљењу, сви јединствена целина, која иде за својим краљем и потпуно му се покорава: „ᾧ Τριβαλλοὶ πάντες ἕπονται καὶ οἱ μάλα ὑπείκουσι". (Ibidem, I, 380). Он не зна ни за какву знатну власт у земљи поред краља, дакле, ни за сабор. С оваквим схватањем слаже се и пакосна примедба Григорина, како је Стефан Дечански испратио 1327 год. своју пуницу по своме мишљењу лепо, а у истини јако бедно према ономе како би требало: „ὡς μὲν ἐκείνῳ ἐδόκει, καλῶς· τῇ δ' ἀληθείᾳ πολλῷ τοῦ δέοντος ἐνδεῶς". (Ibidem, I, 382—383). Тај је испраћај он сам видео и с висине византинске уображености, тада тако мало оправдане, овако о њему писао.

Највише светлости на унутрашње уређење Србије и начин владања у њој бацио је Никифор Григора у своме знаменитоме опису пада Стефана Дечанскога и доласка на владу Стефана Душана. Наравно, и у овом његовом разлагању — као код већине учених византинских историчара — има књишких елемената описа револуције уопште, па се, према томе, ни слика српскога друштва, како је овде насликана, не слаже потпуно с малочас споменутом скицом примитивних српских друштвених односаја. Стари краљ, Стефан, већ педесетогодишњак, разлаже Григора, оженио се с дванаестогодишњом ћерком ћесара Јована, и она му је почела рађати децу пре него што је оженио сина из ранијега брака, Стефана Душана. Овај се забринуо, одлучио да се одметне од оца и дигне на њега. Тамошњи великаши, војводе и заповедници, којима је била додијала влада очева, потајно су се око њега окупљали и подјаривали у њему пламен одметништва. Мало дана је прошло, па су га повукли за собом, заратили на оца и њега прогласили краљем и самодршцем Србије. Кроз неколико дана су сви нагрнули, с одличном војском, гонећи без муке везанога оца сину и одатле у тамницу. Стефану Душану то није било по вољи. Љутио се, али је ипак ћутео, јер се није могао противити налету множине. Бојао се да не би изненада и он настрадао. Није много дана прошло, и они су окованога краља удавили, нагло му живот окончавши...[1]). Сину су му власт утврдили и осигурали, па одмах заузели ромејску земљу све до Струме и Амфипоља; тада су и Струмицу заузели с осталим градићима.

Нема сумње да је у овом Григорином опису за нас најважније што он описује завереничку околину Стефана Душана речима: „οἱ ἐκεῖ μεγιστᾶνες καὶ στρατηγοὶ καὶ ταξίαρχοι" (Ibidem, 456), дакле, већином војници; незгодно је, наравно, што је тешко рећи,шта тачно одговара овим изразима у српском друштву — великаши, војводе и заповедници. Григора је, нема сумње, замишљао ову српску побуну као војнички пронунчиамиенто, какви су извели толике промене

[1]) *Nicephori Gregorae Byzantina historia*, IX, 12, ed. Bonn., I, 1829, 456—457 Мени је милије крај ове Григорине реченице не истаћи („ἀντὶ τῶν ἡδέων ἐκείνων εὐτυχημάτων") него му дати оно значење које предлаже К. Јиречек (*Jireček C.*, Geschichte der Serben, I, 1912, 366). Држим да је то стилски украс, без кога може сажета садржина остати.

на византинском царском престолу. У елементима српскога устанка, како је овде описан, треба тражити, уосталом, не само једну особину византинских војничких и дворских побуна, него и више. И вођа покрета, Стефан Душан, сасвим зависан од своје околине, налик је на многобројне претенденте, којима, бар неко време, управља њихова околина. Григора можда није схватио знаменитост одлуке Стефана Душана, да напету енергију покрета потроши у освајањима Византије, како се не би претворила у сталну унутрашњу револуцију. Али Душан је добро радио по здравом осећању великога државника, које га је водило правим путем; не, уосталом, тако нагло како се Григора сећао.

Константин Јиречек је мислио да покрет против Стефана Дечанскога сме, баш на основу Григоре, назвати „племићком револуцијом". Ја то не смем чинити, и бојим се да се таквим речима уноси чак забуна, ако се мисли на Григорин опис. Из његова разлагања осећам више војничку страну покрета него властеоску, можда, истина, у зависности од византинских Григориних искустава. Уосталом, у сваком случају није покрет за промену на престолу потекао, ни овом приликом, из српскога државнога сабора, и он није играо главну улогу у њему. Сабору је, после свршенога чина, остала, како сам већ разложио, само ἡ εὐφημία, прилика да својим усклицима покаже новоме краљу, Стефану Душану, како свршени чин одобрава. Ништа више.

Григора не истиче, поводом ове промене на српском престолу, ни савет, ни сенат, мада их, наравно, познаје и спомиње као синклит и, чак, герусију (Ibidem, 598), све у Византији. За српско друштво и његове делове и слојеве нема ни толико јасне изразе, него се служи речима за које је веома тешко утврдити шта управо за њима стоји. Није изузетак ни последња, мало пространија, Григорина слика српскога друштва, коју ћу одмах овде претрести, мада јој хронолошки није ту место, пошто ми је стало до тога да, колико је год могуће, обрадим вести појединих византинских историчара о унутрашњем уређењу српске државе као засебне целине. У великој препирци између Кантакузина и Апокаука, речима и оружјем, пушта Григора себи не драгога Кантакузина да у врло ученим фразама пребацује Апокауку, како он тражећи савезнике расипа државно имање;

то је давнашња и вазда шња византинска драга тема. Он је, вели, расипнички обасипао поклонима не само српскога поглавицу, него и његову жену, па чак и оне међу Србима који поред њих владају: „οἶδα... ἐπὶ τούτοις ὅσα τε ἀναλίσκεις καὶ ὅσα ἐς ἀεὶ ἀναλώσεις, συχνὰ περὶ συμμαχίας πρεσβευόμενος πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῶν Τριβαλλῶν· καὶ μὴ πρός γε μόνον ἐκεῖνον ἔχων τοῦ χρέους τὸ βίαιον δαψιλεστέραν πέμπειν τὴν δεξιὰν, μὴ δὲ πρός γε δήπου μετ' ἐκεῖνον ἡγεμονίδα σύζυγον, ἀλλ' ἐπὶ τούτοις θωπεύειν ζητεῖν καὶ χρήμασι περιέρχεσθαι τοῖς ἑκάστῳ προσήκουσι τῶν τοῖς ἡγεμόσι παραδυναστευόντων Τριβαλλῶν". (Ibidem, 662—663). Ко тражи помоћи код Срба, мора, по Григорином схватању, придобити за себе владара, његову жену и оне који поред њих владају. Тада није било стање у Србији такво да би се могло говорити о династама, па ипак је Григора — као слутићи зло српске државе — употребио овај израз, који је тако испао неко пророчанство. Династе је наслутио, а о српском државном сабору није ништа знао, нити је њега, нити ужи савет око владара осетио. За њега је Србија била једноставно уређена држава, с моћним владарем, али и с јаким војништвом, које може збацити краља када му досади и када постоји опасност да се законито наследство престола измени.

Највише и најдрагоценијих вести о унутрашњем уређењу Србије оставио нам је међу свима византинским историчарима, цар Јован Кантакузин. Никакво чудо. Он је добро познавао српску државу, сам је бивао у њој, сва нада му је често почивала у српском владару и Србима. Зато се морао трудити да дубоко продре у целу унутрашњу управу Србије, да уочи њезине главне силе и да докучи начине, како би се најбоље могао користити Србима за остварење својих личних планова, које је он сматрао корисним за свој народ и за своју државу. Множина и опширност његових вести о Србима толике су да је његово дело на махове скоро српска историја, али ја се морам чувати и помисли да све Кантакузинове вести о Србима овде обрадим, јер бих на тај начин претрпао непотребним баластом свој главни задатак — да покушам на основу његових описа српскога друштва и државе обновити слику која је њему лебдела пред очима о унутрашњем уређењу Србије, нарочито о улози државнога сабора у српском развитку. Тесногруд ипак нећу бити, него ћу пре-

трести и она места о Србима из Кантакузинова знаменитога дела која су и донекле подобна да проспу важну светлост на српско државно уређење.

Велика је неприлика с научном обрадом Кантакузинових вести о Србима, као и скоро свих византинских историчара, што се и он служи неодређеним и незгодним изразима за означивање делова српскога друштва и установа српске државе. И он класицира. И за византинске и за српске установе он се често служи класичним грчким изразима, који не одговарају тадашњим приликама, или употребљава тако бледе и нејасне изразе да нам је немогуће рећи — мислим, с пуном сигурношћу — шта се крије за тим његовим ознакама. Та невоља пратиће нас за читавога претреса његових вести о Србима. Ево је одмах на почетку.

Кантакузин веома живо описује, како су византински бегунци хтели да увуку српскога краља у своје грађанске сукобе, у борбу између Андроника II и његова унука. Цео приказ је јако ласкав за Србе, наравно, да би Кантакузинови непријатељи испали што црњи. Српски краљ им је, по њему, одговорио да он неће да ратује док се њему не учини неправда: „ἕως ἂν μὴ ἀδικῶμαι“ (Joannis Cantacuzeni Historia, I, 55, ed. Bonn., I, 1828, 282). Истога мишљења бејаху и највиши међу Србима: „τῶν Τριβαλῶν... οἱ ἐν τέλει“ (Ibidem). Али који су то највиши Срби? Да ли су то властела, војници, чиновници? То је немогуће одлучити. По класичном схватању речи τὸ τέλος и израза οἱ ἐν τέλει, особито како се њим служе Иродот и Софокле, то би били највиши чиновници, и то цивилни. Али ја не смем тврдити да је Кантакузин баш на њих мислио, док је ово писао. Он је претстављао, држим, српску државу толико једноставно уређеном да је замишљао друштвене и државне врхове као истоветне. Ти угледни Срби говорили би, по Кантакузину, Византинцима (ја ћу само главне мисли истаћи), како ће они рећи своме краљу, нека не ратује против цара и нека не греши, јер божија казна стиже све оне који чине неправду људима. Ако би он ипак хтео, они ће се свом силом бранити. У случају да он свеједно пође у рат, они ће га напустити. Али краљ то није учинио, него је послушао (ἐπείθετο) и рекао византинским бегунцима, како и сами виде расположење према рату његових моћних (δυνατῶν) па зато кад би он због

својих разлога хтео кренути на цара, морао би одустати, гледајући их тако расположене. Но и он је исте мисли као и они — хоће мирно да влада и да се не упушта ни у какве опасности[1]). Уосталом, рекао би им на крају, нема он ни војске, до које је њима, наравно, било највише стало: „ἡμεῖς δὲ Κράλῃ τῷ ἡμετέρῳ παραγγέλλομεν δεσπότῃ, μὴ πρὸς βασιλέα πόλεμον κινεῖν, μηδὲ ἀδικεῖν ἐθέλειν προεπιχειροῦντα, λογιζόμενον, ὡς καὶ παρὰ θεῷ τίσις ἐστὶ τοῖς ἀδικῶς πραττομένοις τοῖς ἀνθρώποις· ἐὰν δὲ αὐτὸς ἐπίῃ, ἀμύνεσθαι παντὶ σθένει, εἰ μὲν οὖν πείθοιτο ἡμῖν βουλευομένοις, καλῶς ἂν ἔχοι· εἰ δ' οὖν, ἀλλ' αὐτὸς ἀπελθὼν διαφερέτω τὸν πόλεμον μόνος, συμπαραλαβὼν ὑμᾶς· ἡμῶν γὰρ ἀφίξεται οὐδεῖς". Τοιαῦτα εἰπόντων τῶν Τριβαλῶν, ὁ Κράλης τε ἐπείθετο καὶ πρὸς τούς Ῥωμαίους φυγάδας εἶπε· „τὴν μὲν διάνοιαν τῶν παρ' ἐμοὶ δυνατῶν ὁρᾶτε οἵαν ἔχουσι περὶ τοῦ πολέμου, ἐγὼ δὲ καὶ εἰ διὰ σπουδῆς τὸν πόλεμον ἦγον ἰδιῶν τινῶν ἕνεκα πρὸς βασιλέα διαφορῶν, ἀπεσχόμην ἄν, ὁρῶν αὐτοὺς οὕτως, ὥσπερ νῦν, διακειμένους· νυνὶ δὲ καὶ αὐτὸς οὐδὲν ἧττον αὐτῶν τὴν ἴσην ἔχω γνώμην περὶ τῶν πραγμάτων, διὸ οὐδὲ ἑλοίμην ἄν, ἐξὸν ἔξω τε κιν νδύνων εἶναι καὶ βεβαίως ἄρχειν τῆς σφετέρας, ἀδικεῖν τε δοκεῖν καὶ ἐν ἀδήλῳ καθίστασθαι κινδύνῳ, ἄλλως τε οὐδὲ τοῦ στρατεύματος ἐμοὶ παντὸς συνηθροισμένου, ὑμῖν δὲ πρὸς τὴν σωτηρίαν βοήθειαν εἰσενέγκοιμι ἂν ὅση". (Ibidem, 283—284). Ја сам, наравно, далеко од тога да верујем како су угледни Срби и њихов краљ баш овако говорили. Теодор Метохита пребацивао је околини српскога краља, како на силу Бога жели рат, а Кантакузин јој, не тако много касније, меће у уста најмирољубивије изјаве. Немогуће, истина, не би ни то било, али овде је хтео Кантакузин што ружније приказати византинске бегунце, своје противнике, па је према њиховим мрачним ликовима поставио светле српске личности, мирољубиве и забринуте за спас своје душе, као што је и он био[2]). Идеје отмене мирољуби-

[1]) Врло отмено изражена мирољубива схватања св. Саве ја сам истакао на другоме месту. Овде хоћу да упозорим на једну древну мудрост која их је помогла стварати: „Иродотъ. Ѿтъ поудоу несъмысльнъ есть иже рать прѣдъ миромъ изволитъ — Ἡροδότου. Οὐδεὶς γὰρ οὕτως ἀνόητός ἐστιν, ὅστις πόλεμον πρὸ εἰρήνης αἱρέεται". *Јагић В.*, Разум и философија из српских књижевних старина, Споменик, XIII, 1892, 97.

[2]) Кантакузин је, разуме се, своје мисли о неправичном рату подметнуо овде Србима, који су, можда, слична схватања изјављивали. Свој страх од неправичног рата он је одлично описао: *Joannis Cantacuzeni* Historia, III, 29, ed. Bonn., II, 1831, 182.

вости заиста нису ни Србима биле туђе, али у овај мах, поред тако згодне прилике, главни ће разлог српском мировању бити — оскудица спремне војске. Зато се српски краљ топио у миролубивим изјавама и завршио, тобоже, своје разлагање с господском формулом фине дипломације, да ће за спас бегунаца учинити што може, но ратовати неће.

Кантакузин тврди да су у Србији „οἱ ἐν τέλει“ или, како српски краљ вели, „οἱ δυνατοί“ заиста моћни, да смеју имати своје уверење, које краљ мора респектовати, а ако то не чини, да они неће ићи за њим. Тако исто говори Метохита о угледним Србима који нису хтели дати своју децу Византинцима за таоце, док их краљ не увери и не зајамчи им да се деци неће ништа догодити. Претеривања, с византинске стране, има јамачно у обадва случаја, али ипак је довољно сигурно, да је и у доба заиста веома моћних српских владара постојао у Србији круг људи самосталних, смелих и пожртвованих, који су имали храбрости бранити своје схватање и према владару и, како Метохита уверава, поднети и жртве ради њега. Но ко су то? Израз „οἱ ἐν τέλει“ значио би најпре високе чиновнике, на које, ваљда, Кантакузин мисли, док би израз „οἱ δυνατοί“, преузет, не као први, из старог грчког језика, него из тадашњега византинскога друштва, значио околину владареву, моћну и богату. За њу би имала смисла претња, да не би пошла у неправичан рат, и кад би краљ хтео. То значи, ипак, да је војничком силом моћна.

Јован Кантакузин као да није правио велику разлику између тадашње византинске и српске друштвене структуре и као да није мислио да је унутрашње уређење Византије и Србије различито, с тим, наравно, да је код Византинаца све савршеније. Знаменита улога војника у државним пословима спајала је, заиста, тада освајачку Србију и Византију с њеним сталним унутрашњим и спољашњим ратовима. Војници су у оба случаја морали избијати у прве друштвене редове, из којих их све већа турска опасност заиста није била згодна да потисне.

Положај Византинаца, бугарских савезника, после српске победе код Велбужда описује Кантакузин тако као да пише један одломак из древне грчке прошлости. Цар Андроник III, вели, сазвао је скупштину највиших и саветовао се с

њима, шта да се чини: „βασιλεὺς δὲ ἐκκλησίαν συναθροίσας μετὰ τῶν ἐν τέλει, ὅ, τι δέοι ἐβουλεύετο ποιεῖν". (Ibidem, I, 430) [1]). Када су, опет, Кантакузину јавили, што он сам на другом месту приповеда, како српска војска продире у Византију, он је сазвао скупштину и саветовао се у њој с највишима и с војводама војске, шта да се чини: „ἐπεὶ δὲ ἠγγέλλετο περὶ τούτων τῷ μεγάλῳ δομεστίκῳ, ἐκκλησίαν συναθροίσας, ἐβουλεύετο μετὰ τῶν ἐν τέλει καὶ τῶν ἡγεμόνων τῆς στρατιᾶς, ὅ, τι δέοι ποιεῖν πρὸς τὴν ἔφοδον τῶν Τριβαλῶν". (Ibidem, II, 79). У том је случају сазвао не само највише чиновнике, него и војводе војске, а у једном другом случају, који ћу овде споменути на последњем месту, истичу се опет војна и цивилна висока лица као чланови скупштине коју је Кантакузин сазвао, пошто је био извикан за цара: „Βασιλεὺς δὲ ὁ Καντακουζηνὸς εἰς τὴν ὑστεραίαν μετὰ τὴν ἀνάῤῥησιν ἐκκλησίαν συναθροίσας ἔκ τε τῆς στρατιᾶς καὶ τῶν συγκλητικῶν ὅσοι παρῆσαν, ..." (Ibidem, II, 173)[2]). А како је таква скупштина одлучивала? И то нам каже Кантакузин, када нам приповеда, како је он, још као велики доместик, сазвао скупштину највиших цивилних и војних лица и разложио им шта му је било на срцу, а они да су то одобрили као да су сви имали један језик и једну мисао: „Ὁ μέγας μὲν οὖν δομέστικος τοιαῦτα εἶπεν, ὅσοι δὲ παρῆσαν τῶν συγκλητικῶν καὶ τῆς στρατιᾶς οἱ μάλιστα προέχοντες, ὥσπερ μιᾷ καὶ γλώττῃ φρώμενοι καὶ γνώμῃ... ἔφασαν..." (Ibidem, II, 152). Наравно, одлука је стварно била у његовим рукама, пошто свака скупштина, по Кантакузину, редовно одобрава шта јој се од сазивача каже, свака и свачија, византинска, српска и турска.

Владарски углед је, по мишљењу Кантакузинову, тако висок да није у реду противити му се. Има код њега једна потврда о висини владарскога угледа, што извире из положаја владарева уопште, која се нипошто не сме презрети, када је год реч о моћи и угледу владарске власти. Кантакузин, наиме, разлаже, како су за време грађанских ратова у Византији многи, и од војске и од градова, радили на своју руку, и прелазили или бугарском цару Александру или српском владару Стефану, пошто су они владари, па им је и то

---

[1]) Упор. *Ibidem*, II, 79 и 137.

[2]) Упор. *Ibidem*, I, 430 и II, 194.

било милије него држати с онима који су били против њега: „ἀλλ' οἱ μὲν αὐτίκα, ὅση δύναμις παρείη, πολεμήσομεν ἀναφανδὸν, ὧν ἄρχομεν πόλεων καὶ στρατιᾶς ἕκαστος ἰδίᾳ ποιούμενος· οἱ δὲ φέροντες ἑαυτοὺς ἅμα πόλεσιν, οἱ μὲν 'Αλεξάνδρῳ τῷ Μυσῶν βασιλεῖ, ἄλλοι δὲ Στεφάνῳ ἐγχειρίσομεν τῷ δυναστεύοντι Τριβαλῶν, βέλτιον ἡγούμενοι βαρβάροις ἀνθρώποις μᾶλλον, δυνάσταις δὲ ὅμως, ἢ τοῖς χθὲς καὶ πρώην καταφρονουμένοις ὑφ' ἡμῶν δουλεύειν". (Ibidem, II, 154). С висине византинске, заиста неумесне и неукусне,и с уображеношћу, која није ничим оправдана, он вели о њима — какви су да су, и Александар и Стефан, ма и варвари били, ипак су владари. Но ма како да је висок владарев углед, ипак се ни његова околина не губи баш сасвим поред њега. Зато Кантакузин не пропушта да истакне, како приликом његова проглашења за цара нису били поред њега у Дидимотиху само благородни и рођаци, него и цивилно и војничко чиновништво: „πάντες μὲν παρῆσαν ἐκείνου τῇ οἰκίᾳ, ὅσοι διέτριβον ἐν Διδυμοτείχῳ τότε, οὐ τῶν εὖ γεγονότων μόνον καὶ καθ' αἷμα προσηκόντων βασιλεῖ, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων συγκλητικῶν καὶ τῆς στρατιᾶς". (Ibidem, II, 165—166).

Добро је познато разборитим историчарима, колико се Јован Кантакузин у својим мемоарима — јер то су највећим делом његова историчка разлагања — удаљивао од истине док је описивао своје преговоре са Србима, након свога очајничкога бега у Србију 1342 год. Истина је, да је мржња између њега и Никифора Григоре веома велика, и да се зато не сме у свима случајевима где је реч о Кантакузину, а они се између себе не слажу, баш Григори дати за право, али на његовој страни је бар редовно разлагање тачније него у Кантакузиновој одбрани његове политике, нарочито у односу према Србима и Турцима. Но за нас, овом приликом, нису толико важни резултати преговора између Кантакузина и Стефана Душана, колико је занимљив пут, којим се, по Кантакузину, до њих дошло. Ту је прилика да се види, да ли је Кантакузин што знао о српском државном сабору, и да ли му је приписивао какву одлучну улогу, или бар какав јачи утицај, у решавању важних питања, особито територијалних, о којима се расправљало. Кад би се пред српски државни сабор морали износити сви важнији државни послови, онда се он у овој прилици не би могао мимоићи.

Јован Кантакузин, да одмах кажем, не зна ништа о срп-

ском државном сабору, чини ми се чак ни о ужем владарском савету, него препушта најважнију улогу у преговорима између њега и српскога владара војном савету, на коме је, поред краља, седела и краљица. Он се у своме разлагању, на најзанимљивијем месту, хвали, како је српски краљ био запањен његовом храброшћу и издржљивошћу, с којима је бранио византинске интересе, и поред положаја у коме се налазио. То је, међутим, лепа прича, а много даље од ње неће бити ни висока похвала краљици Јелени. Она је, по Кантакузину, докучила намеру свога мужа, разумела је и како се тешко Кантакузину одрећи градова, о којима се радило, па је преобратила и мужа и двадесетчетири моћна великаша са својим говором: „Ὁ μὲν οὖν Κράλης ἐξεπέπληκτο μὲν τὴν τόλμαν τοῦ φρονήματος καὶ τὴν καρτερίαν τὴν ἐν τοῖς δεινοῖς· ἤχθετο δὲ οὐκ ἀνεκτῶς ὅτι μὴ πείθειν εἶχεν. Ἑλένη δὲ ἡ γαμετὴ παροῦσα καὶ τῆς διανοίας τοῦ ἀνδρὸς καταστοχαζομένη, ὡς βαρέως φέροι τὴν περὶ τῶν πόλεων ἀπαγόρευσιν τοῦ βασιλέως, μεταστήσασα τὸν ἄνδρα καὶ τοὺς ἐν τέλει καὶ μεγάλα δυναμένους παρ' αὐτοῖς προσπεμψαμένη τέσσαρας ὄντας πρὸς τοῖς εἴκοσιν, „ὡς μὲν ἐφ' ἡμῖν ἐστ.ν“, εἶπεν, „ἀφιγμένον πρὸς ἡμᾶς τὸν Ῥωμαίων βασιλέα εὖ ποιεῖν ἢ τὸ ἐναντίον, οὐδεὶς δήπουθεν ἀντερεῖ“. (Ibidem, II, 266). Говор краљичин је, наравно, стилска вежба Кантакузинова у част отменог пријатељства: Срби би могли Кантакузина убити, говорила би краљица, могли би му помоћ ускратити и могли би му помоћи. Три су могућности. Она је за помоћ, из разлога пријатељства, али и зато да се не би ратовало ради градова већ заузетих од стране Срба. На крају је ипак политички разлог. Кантакузин зове овај састанак скупштином, пушта краља да, после краљичина говора, позове најугледније у савету да каже ако ко има шта боље. Тада се јавио најугледнији међу члановима састанка, Оливер, и говорио је у корист Кантакузинову: „Ἑλένη μὲν οὖν ἡ Κράλη γαμετὴ τοιαῦτα συνεβούλευεν ἐπ' ἐκκλησίας. τοῦ δὲ ἀνδρὸς μετὰ τὸ παύσασθαι ἐκείνην λέγουσαν τοῖς ἐν τέλει τὴν βούλην προτιθεμένου, καὶ εἴ τίς τι βέλτιον ἔχει κελεύοντος τοῖς εἰρημένοις προστιθέναι, Λίβερος ὁ πρῶτος βασιλεῖ συντυχών, τῶν ἄλλων τῶν ἐν τέλει μάλιστα ὢν ὁ δυνατώτατος καὶ φιλίως ἄγαν διακείμενος πρὸς βασιλέα, . . . εἶπεν . . .“ (Ibidem, II, 269). Кантакузин назива оне који су присуствовали састанку „τοὺς ἐν τέλει καὶ μεγάλα δυναμένους“. Сам

састанак зове и ἡ ἐκκλησία и ἡ βουλή. То су све изрази, с којима се може очајавати — неодређени су и неконзеквентно употребљени. Према моме ранијем разлагању, могао би ко помислити да је ово типичан ужи савет око српскога краља, а ја га тамо нисам ни споменуо где би му било место, и још сам малочас довољно јасно наговестио да је ово састанак своје врсте, на коме су, поред краља и краљице, били само високи војни заповедници. Из саопштенога текста, међутим, то нигде не излази, али из разлагања Кантакузинова где говори о војној помоћи, коју му је Душан уступио, то, мислим, излази сасвим несумњиво. Кантакузин, наиме, вели, како је српски краљ одмах после положених заклетава сазвао најугледнију и најмоћнију двадесетчетворицу, како је четворицу задржао, а двадесеторицу је, заједно с њиховим војскама, предао Кантакузину, да својски чине све што им он заповеди: „μετὰ δὲ τοὺς ὅρκους ὁ Κράλης τῶν ἐν τέλει τοὺς δυνατωτάτους αὐτοῦ συναγαγὼν τέσσαρας ὄντας πρὸς τοῖς εἴκοσι, τέσσαρας μὲν αὐτὸς κατεῖχε, τοὺς δὲ εἴκοσι παρεδίδου βασιλεῖ ἅμα ταῖς ὑπ' ἐκείνους στρατιαῖς, ὡς πάντα προθύμως, ἅπερ ἂν κελεύῃ βασιλεύς, ποιήσοντας". (Ibidem, II, 276). То су, дакле, биле војводе Душанове, и савет о коме Кантакузин пише, био је неки нарочити војни савет, не српски државни сабор и не ужи савет око владара.

Не може се, по Кантакузину, сасвим сигурно рећи, да ли су и цела страна посланства у Србији пуштана пред скупове, који су били или војни савет или ужи савет око владара или нешто средње налик на њих. Он, наиме, тврди, да је посланство царице Ане, које је нудило Душану заузете градове, само да би издао Кантакузина, било у Србији врло рђаво дочекано. Душан је одбио те предлоге, а његова жена Јелена много се naљутила на посланике, који траже што је неправо. Кантакузин је спроводио праву литерарну градацију — краљ је посланство одбио, краљица се на њ ражљутила, а најугледнији Срби погрђивали су посланство, и један од њих, Ковачић, чак је посланицима и смрћу претио: „Ἑλένη δὲ, ἡ τοῦ Κράλη γαμετὴ, καὶ καθήψατο πικρῶς καὶ ἀπέπεμπε πρὸς ὀργὴν, ὡς ἄδικα πρεσβεύοντας καὶ πολλὴν αὐτοῖς τὴν ἀδοξίαν οἴσοντα. ὁμοίως δὲ καὶ οἱ ἐν τέλει πάντες τῶν Τριβαλῶν ἐλοιδοροῦντό τε καὶ πολλὴν αὐτῶν κατεγίνωσκον μωρίαν, ... καί τις ἐξ αὐτῶν Κοβάτζης ὠνομασμένος φανερῶς ἀντεῖπε καὶ

ἠπείλησε θάνατον τοῖς πρέσβεσιν, εἰ μὴ τάχιον ἀπαλλάττοιντο". (Ibidem, II, 306) [1]). Где се то догађало? Или на пријему у двору, или на неком скупу угледних војних лица, или у ужем савету око владара? На то је немогуће одговорити, мислим, с пуном сигурношћу. Сме се само рећи да је то било пред краљем, краљицом и Србима које Кантакузин зове угледнима: οἱ ἐν τέλει. Зато ја ни ову сцену, јамачно не сасвим тачно приказану од Кантакузина, нисам унео међу сведочанства о ужем савету око владара.

Кантакузин говори, како се види, о скуповима у Србији, које је он морао добро познавати, с много неодређености и с пуно нејасности. То излази већ из његова става према свима страним државама, које је он посматрао с висине уображеног Византинца, и из његових литерарних амбиција, пошто је желео своје разлагање приближити грчким узорима и на тај начин што је старогрчке речи, и појмове који стоје за њима, увлачио у разлагање тадашњих прилика, и тиме их, наравно, чинио нејасним. Ето, он је мислио да ће и Турке верно приказати, ако тврди, како су и они имали своје скупштине, пред којима су држали говоре, као Перзијанци у грчким класичким писцима. И код њих су, по њему, у скупштини најбољи и најугледнији: „ἐκ τῶν ἀρίστων δὲ τῶν Περσῶν ἐκκλησίαν συναθροίσας (sc. Ἀμούρ) καὶ παρελθὼν αὐτὸς εἰς μέσους, ἔλεξε τοιάδε" (Ibidem, II, 385). Ту су чланови скупштине споменути као најбољи, а као најугледнији се спомињу тамо где се истиче, како их је њихов вођа уверио да је право и корисно што им је говорио: „οὕτω πρὸς τοὺς ἐν τέλει τῶν Περσῶν Ἀμοὺρ διαλεχθεὶς, πάντας μὲν ἔπεισεν ὡς δίκαιά τε ὁμοῦ καὶ λυσιτελοῦντα συμβουλεύει". (Ibidem, II, 390). И о заједничкој скупштини угледних византинских ратника и Турака оставио је Кантакузин спомена на ономе месту где разлаже шта се догодило, пошто су Срби отступили од Сереза. На тој скупштини, истиче Кантакузин, позвани су присутни да кажу своје мишљење, које сматрају кориснијим. Али овде је само име атинске народне скупшти-

---

[1]) Ја не знам да ли сам имао право што сам име Κοβάτζης преписао као Ковачић. Још више сумњам, да ли ради тога имена треба упозорити на ово место: „(1336, 5 јулиј) In maiori consilio. Item, quod de avere comunis donentur *Covacero* barono domini regis due petie drappi valoris ypp LX". Monumenta Ragusina II: *Monumenta spect. hist. Slav. merid.*, XIII, 1882, 367.

не употребљено да се њиме означи сасвим разговетан ратни савет: „ἐκκλησίαν δὲ ἐκ τῶν ἐν τέλει ποιησάμενος, καὶ Ἀμοὺρ παρόντος τοῦ σατράπου καὶ Σουλιμὰν τοῦ Σαρχάνη παιδὸς, εἰς κοινὸν προὐτίθει τὴν βουλὴν καὶ ἐκέλευε γνώμην ἕκαστον εἰσάγειν, ἣ ἂν ἐν τοῖς παροῦσι δοκοίη λυσιτελεστέρα εἶναι". (Ibidem, II, 546).

О саставу српскога друштва оставио је Кантакузин најпространију слику на ономе месту где разлаже о српској колонизацији града Бера. Иначе се он кретао само међу врховима српскога друштва, с њима је имао највише посла, међу њима је имао најбоље пријатеље, који су у пријатељству јако далеко ишли, па није ни чудо што о њима има највише спомена [1]). Остале друштвене слојеве није имао прилике много истицати, ни због својих односа према њима, ни због њихова утицаја на државне послове. По његову разлагању, Душан је рано осетио важност Бера, и сместио је зато у њега не само војнике Србе, него и моћне од њих. То као да му се није чинило довољно јасно, па је, робујући илузији многих, а Византинаца особито, даље настављао, како је Душан сместио у Бер не само српску гомилу и војнике, него и угледне чиновнике (ако је њих означио као συγκλητικοί). И по трећи пут се допуњавао, када је писао, како се Душан бојао одметања Бера, па је у њему настанио војнике и оне који су били угледни: „ἐν Βεῤῥοίᾳ δὲ καὶ πρότερον μὲν ἦσαν οὐκ ὀλίγοι Τριβαλῶν ὑπὸ Κράλη κατῳκισμένοι, οὐ στρατιῶται μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν δυνατῶν, διά τε τὴν ἄλλην τῆς πόλεως εὐφυΐαν. οὐδενὸς γὰρ τῶν ὅσα πόλιν εὐδαίμονα ποιεῖ ἐνδεῖ· καὶ διὰ τὸ μεγάλην εἶναι καὶ πολλοὺς τοὺς ἐνοικοῦντας ἔχειν, οὐ δημώδη μόνον ὄχλον, ἀλλὰ καὶ στρατιώτας, καὶ οὐκ ὀλίγους τῶν συγκλητικῶν· ὧν τοὺς πλείους μὲν ἢ πάντας ὁ Κράλης ἐξήλασε κατασχὼν, ὅμως ἔτι τὴν ἀποστασίαν δεδιὼς τῆς πόλεως, στρατιώτας τε ἐγκατῴκισεν οὐκ ὀλίγους, καὶ τῶν παρ' αὐτῷ ἐπιφανῶν τινας". (Ibidem, III, 120). Друштвени слојеви код Срба су, по Кантакузину, ови: пук (ὁ ὄχλος), војници (οἱ στρατιῶται), онда виша друштвена класа, коју он назива: οἱ δυνατοί, οἱ συγκλητικοί, οἱ... ἐπιφανεῖς; да ли су ово троје последњих обично називани: οἱ ἐν τέλει, то ја са свом сигурношћу не смем рећи. О разлици између састава српског и византиског друштва Кан-

---

[1]) *Ibidem*, II, 469

такузин не говори нигде опширно и јасно. По њему би изгледало да су византинско и српско друштво у себи слично распоређени, а између српског и византинског унутрашњег државног уређења он је јамачно осећао више разлику у висини установа неголи у њиховој природи.

Расуло српскога друштва и распад српскога државнога уређења после смрти цара Стефана Душана нашло је у Кантакузину, који се борио против сличних зала у Византији и сам их изазивао, класичног критичара и јасног описивача. Без уобичајне велике опширности и без намерне намештености стила повукао је он с неколико одлучних и одличних црта тмурну слику распада српскога царства. Стара царица, вели, није веровала ни сину ни деверу. Најмоћнији међу угледним Србима збацили су слабије с власти и сваки себи покорио суседне градове. Једни су се борили уз Уроша, али не као потчињени, него као савезници, а други уз Синишу. Било их је и који нису ни с киме држали, него су чували моћ и изгледали будућност, па да се придруже ономе ко више узима. Све се разбијало у парампарчад, и између себе ратовало: „οἵ τε δυνατώτατοι τῶν παρ' αὐτοῖς ἐπιφανῶν τοὺς ὑποδεεστέρους ἀπελάσαντες ἐκ τῶν ἀρχῶν, καὶ τὰς ὁμόρους ἕκαστος πόλεις ὑφ' ἑαυτῷ πεποιημένος, οἱ μὲν τῷ Κράλῃ συνεμάχουν, οὐκ αὐτοὶ παρόντες, οὐδ' ὡς δεσπότῃ πειθαρχοῦντες, ἀλλὰ πέμποντες ἐπιμαχίαν, οἷα δὴ σύμμαχοι καὶ φίλοι, οἱ δὲ Σίμωνι τῷ θείῳ· ἔνιοι δὲ αὐτῶν προσεῖχον οὐδετέρῳ, ἀλλὰ τὴν οὖσαν δύναμιν συνέχοντες τὸ μέλλον ἀπεσκόπουν, ὡς ἐκείνῳ προσθησόμενοι, ὃς ἂν τὸ πλέον ἔχῃ· καὶ εἰς μυρία τμήματα διαιρεθέντες ἐστασίαζον". (Ibidem, III ,314—315). Изгледало је да су Византија и Србија у једнаком друштвеном и државном расулу, па је, можда, иста судбина — како је бар Кантакузин веровао — пунила болним расположењем мудрога писца, које му је водило перо док је писао ове тужне редове, чију сам садржину укратко рекао. У Србији је, међутим, било још више здравих снага него у грчком царству, ако ни зашто друго а оно за храбру борбу, која већ давно не бејаше врлина византинска. Сам цар је могао то бар слутити, када је описивао оштри српски налет у борби с Турцима, које су раније и Срби и други сматрали неодољивим победницима[1]). Српска храброст је тај глас и тај страх са својом победом Турака победила.

---

[1]) *Ibidem*, III, 348.

Поред свих критичких напомена, што сам их учинио Кантакузиновим вестима, из којих се може ишчитати, како је он себи претстављао уређење српскога друштва и државе, ја морам истаћи да су оне веома драгоцене за нас. Знаменитијих од њих у византинској историчкој литератури уопште нема. У своје доба, и у својим односима са Србијом, осетио је Кантакузин као најмоћније факторе у српској држави владара, владарицу и војводе. Он у своме делу врло много пише о сваковрсним скупштинама — једну чак зове свенародном „ἐκκλησίαν πάνδημον“ (Ibidem, III, 117), — али ниједна од њих није српски државни сабор. Име атинске народне скупштине, ἡ ἐκκλησία, примењује Кантакузин на састанке сваке руке, најчешће на ратне савете, јер је рат испунио његов живот и његов мемоарски спис, и то на ратне савете византинске, српске и турске. Српски државни сабор он уопште не спомиње. То је сигурно, а сва је прилика да и ниједан од скупова код Срба, које он описује, није био ни ужи савет око владара, него су то били највише скупови војвода или војвода и дворјана. На страни је таквих скупова, у сличним приликама освајачког залета, исто тако много као и код Срба. Кантакузин је познавао српску властелу, пре свега, као војнике и као високе чиновнике. Јамачно је знао за властеоски ред и углед на Западу, и оставио нам је о томе одлично сведочанство. Нема сумње да је осетио и разлику између Србије, с њеним племством по рођењу, и Византије, с угледном друштвеном класом по богатству и по чиновничкој каријери, па ипак нам није оставио ни народно име за српску властелу. Нисам бројио све називе Кантакузинове за привилегисане и угледне друштвене класе, али сам понешто записивао и нашао велико шаренило и чудну неконзеквентност, као кад се пише о ствари туђој, или бар не довољно јасној. За вишу друштвену класу код Срба, а и иначе, има код њега читав низ имена, од стародревних грчких, и јасних, до тадашњих византинских, довољно неразговетних: εὐπατρίδαι (I, 261 и 279), ἄριστοι (II, 353), τῶν πραγμάτων ἄρχοντες (II, 553 и чешће), δυνατοί (II, 259—260; III, 135 и чешће), ἐπιφανεῖς (I, 468; I, 475; I, 509; III, 43), ἐν εὐγενείᾳ λαμπρυνομένοι (II, 84 и 262), συγκλητικοί (I, 453; III, 537 и чешће), οἱ ἐν τέλε (I, 430; II, 79 и 270—271 и врло често). Овде нису још сви називи изређани. Најчешће зове Кантакузин угледне Србе,

οἱ ἐν τέλει". Колико је такво називање њему било драго, толико је нама немило, пошто је недовољно јасно.

С Јованом Кантакузином настаје преокрет у односима византинске историографије према Србима — ранији непријатељски став уступа место помирљивијем држању и сапатничком осећању. Када је престало византинско и српско политичко непријатељство због утврђивања Турака у Европи и њихова заузимања грчких и српских земаља, нестаје и духа народног и државног супарништва и место њега јављају се знаци хришћанске и ропске солидарности. Потоњи византински историчари Дука, Франца, Халкокондила, Критовул и др. не пишу више о Србима као н. пр. Никита Хонијат, Пахимер, Григора, па чак ни као Кантакузин. Они су српски сапатници и савезници, бар духом, када је час за државно савезништво био бесповратно минуо. Пошто се полагано и српски и грчки развитак потчињавају интересима турскога државнога развоја, то се и грчка и српска историја спајају и делом у турској утапају. Дела византинских историчара постају, по невољи, углавном, турска, историја. О Грцима је у њима све мање речи а о Србима још мање. Српска политичка историја све је оскуднија догађајима, које је вредно бележити, а српско унутрашње државно развијање све више зависи од турске силе и њених односа према Србији. Ако је већ раније било код византинских писаца мало вести, и то још недовољно јасних и између себе несложних, о унутрашњем развитку српске државе, сада их је, наравно, још мање. Турска улази у средину занимања византинских историчара, и Србија се спомиње само онда и само утолико уколико је искусила на себи силу турскога оружја и варварски бес турских султана.

Грчкога историчара Дуку занимали су у Србији највише богати рудници сребра, о којима су се, у доба све страшније немаштине, проносиле разиграном маштом увеличане вести. Шта је он писао о наслеђивању деспотске власти у Србији, то сам већ раније, у другој вези, морао споменути, а овде ћу, ради византинских претстава о унутрашњој структури српскога друштва и државе, истакнути само оне његове вести које се тичу овога знаменитога питања. Дука није био тачно обавештен о саставу српскога друштва, које се тада налазило у своме расулу, а и што је знао о њему, то није могао у сво-

ме језику рећи — није умео, у томе погледу, истаћи разлике између Византије и Србије. Он за Милоша, косовскога јунака, вели само да је био млад Србин, један од отмених: „ἀνήρ τις τῶν ἐνδόξων Σέρβος νέος". (Ducae Michaelis Ducae nepotis Historia Byzantina, ed. Bonn., 1834, 15). Да ли је он мислио да је ἔνδοξος властелин, то ја не знам рећи. Када Дука описује поруку султана Мехмеда II деспоту Ђурђу, који се био склонио у Угарску, онда вели, како су људи из околине деспотове, архонти, заваравали султанова гласника, да ће деспот данас сутра стићи. Он зове те Србе „οἱ τῆς Σερβίας ἄρχοντες" (Ibidem, 316). Дакле, византинским називом за тадашњу грчку угледну друштвену класу, код њих најсличнију нашој властели. Изнад њих као да је замишљао још виши друштвени слој, великаше, који су већ били прешли с деспотом у Угарску: „σὺν πάσῃ τῇ οἰκίᾳ αὐτοῦ, καὶ οἱ μεγιστᾶνες αὐτοῦ πανοικί" (Ibidem, 316). Сасвим на дну је пук, ὁ λαός. Тако би из Дукина разлагања излазила оваква градација у српском друштву — најнижи је пук, а изнад њега су архонти, а изнад ових, око деспота, великаши, дворјани. О српском државном сабору и о ужем савету око владара нема код Дуке никаквих вести. Скоро би их било тешко и очекивати, када се држи на уму тадашње стање Србије и горка стварност, да њеном тешком судбином више други управља неголи сами Срби.

Вести Хронике Георгија Франце о Србима толико су кратке да није никакво чудо што се из њих не може ништа разабрати о тадашњој структури српскога друштва и о унутрашњем уређењу Србије. Он је сав обузет суморним бригама о сукобима с Турцима на Истоку и с Латинима на Западу, између којих је осетио верску и патничку заједницу Грка, Срба и Бугара [1]).

Последњи велики византински историчар, Лаоник Халкокондила, оставио нам је у свом ученом и збуњеном делу множину вести о Србима, заиста веома чудних, јер се у њима измењују трезвена обавештења с магловитим и смелим маштањима. У мукотрпним временима његова живота, нису занимали ученога Атињанина само догађаји из историје земаља које је турска сила сатирала на његове очи, него су га

[1]) *Georgii Phrantzae* Annales ed. Bonn., 1838, 322.

мучили и велики историчкн проблема о пореклу и сродству народа, нарочито Срба, које је он сматрао најстаријим и највећим народом на свету, изједначујући их при томе, наравно, с Илирима и са свима Словенима, чије је међусобно сродство осећао [1]). У та његова напорна истраживања, задахнута смелим маштањима, није овде прилика улазити, него се морају сакупити само оне његове вести о Србима, из којих се бар донекле може видети, каква му је лебдела пред очима слика структуре српскога друштва и унутрашњега уређења српске државе. То се мора учинити, не би ли се одатле могло закључити, да ли је што знао или слутио о српским државним саборима и о ужим саветима око владара.

Лаоник Халкокондила, говорећи о српским приликама, није се ни онолико тачно изражавао као већина ранијих византинских историчара. Њему је више на уму лепота стила неголи тачност и прецизност израза. Када говори о саставу Душанове војске, он нам не вели, да ли је била народна, властеоска или плаћеничка, него каже, како је цар водио собом из Скопља људе добре за рат и војску не рђаву: „ἄνδρας τε τὰ ἐς πόλεμον ἀγαθοὺς καὶ στρατιὰν οὐ φαύλην". (Ibidem, 27). На знаменитоме месту своје историје, где ређа наместнике по Душанову царству, није Халкокондила код свакога исписао шта је био, него је, код неколиких бар, додао епитете, који су стилски украси, не историчка обавештења. О Жарку је написао, како је био муж који се попео међу прве уз цара, о Богдану је сложио фразу, да је био добар муж, и што се рата тиче не неславан, а о свом „Плакиди" није умео ништа боље да смисли него да тврди, како није био од незнатнога рода [2]). То нису никаква драгоцена обавештења о важним личностима, него сведочанства о не много успелим стилским вежбама с различитим епитетима. Колико је његова политичка увиђавност незнатна и историчарска способност уживљавања мала, особито према Кантакузину, то се, мислим, најбоље осећа из Халкокондилина описа последица смрти Душанове и из Кантакузинова, који сам већ саопштио, и укратко српски и од речи до речи грчки. Халкокондилин је такав да

---

[1]) *Laonici Chalcocondylae* Atheniensis Historiarum libri decem, ed. Bonn., 1843, 34, 35, 530.

[2]) *Ibidem*, 28—29.

га заиста не вреди исписивати[1]). Нећу то ни чинити, пошто у њему нема заиста ништа, што би било важно за разумевање структуре српскога друштва и унутрашњег уређења Србије. Да останем код ознака личности, из којих би требало да се докучи и њихов друштвени положај. Милоша, косовског јунака, он зове само најплеменитијим мужем („ἄνδρα γενναιότατον", Ibidem, 54). За Константина Дејановића забележио је, да је најбољи међу људима, и на савету и у боју[2]). Из фраза се не склапа историја. Зато су ове ознаке, како их исписује Халкокондила поред угледних Срба, сасвим неподобне да се из њих ишта поуздано ишчита и да се из њих бар донекле види, каква му је лебдела пред очима слика друштва и државе док је о Србима писао. Никаква јасна. Он је био утонуо у вербализам, који од речи није силазио до претстава, а камо ли до правих доживљаја догађаја, о којима је писао.

Српски државни сабор или ужи савет око владара не спомиње Халкокондила ни тамо где би се то могло очекивати, н. пр. где говори о доласку на престо Стефана Лазаревића и, с много зле воље, каже, да је он после смрти очеве приграбио вођство и тирановао, ратујући уз Бајазита, куда би га год овај позвао[3]). Избор владара обавили би Срби, по Халкокондили, када су поставили Михаила Ангеловића за свога вођу и препустили му градске послове. Он вели да су га узели, не изабрали, иако би се његове речи, можда, могле и тако тумачити: „οἱ μὲν οὖν Τριβαλλοὶ ὥρμηντο ἐπὶ τὸν Μαχουμέτεω ἀδελφὸν τὸν Μιχαῆλον. ὃς παρὰ τῷ Τριβαλλῶν ἡγεμόνι διέτριβε, καὶ σφίσιν ἡγέμονα ἑλόμενοι καθίστασάν τε αὐτὸν καὶ ἐπέτρεπον τὰ τῆς πόλεως πράγματα". (Ibidem, 459). То, наравно, није био прави избор владара од стране сабора, него наметање градског поглавице од једне странке. Ипак морам рећи, да се вести византинских историчара о још самосталној Србији и свршавају с тиме да је у њима реч о постављању владара, истина на сасвим други начин од онога како Константин VII Порфирогенит тврди да су

---

[1]) *Ibidem*, 29.

[2]) Халкокондила га зове „Жарковић", али он замењује Жарка с Дејаном: *Jireček C.*, Geschichte der Serben, I, 1911, 424.

[3]) *Laonici Chalcocondylae* Atheniensis Historiarum libri decem. ed. Bonn., 1843, 176.

Срби себи бирали владаре, слободно и општом народном сагласношћу.

Код византинских историчара нема јасних потврда о српском државном сабору као знаменитој установи о чијој се наклоности, у односима са Србијом, треба старати. Једино постављање владара замишљала су два византинска историчара, Константин VII Порфирогенит и Лаоник Халкокондила, као предмет избора, али први јамачно на народном збору, који се још не може назвати српским државним сабором, а други наметањем воље једне странке другој. Први случај је из мутних почетака стварања уређене државне власти, а други је из мрачних времена последњих трзаја самосталне српске државе. Иначе византински историчари не спомињу ни српске народне зборове, ни српске државне саборе, можда чак ни уже савете око владара. Када су се удостојили да понешто забележе о унутрашњем уређењу Србије — које је, по њихову мишљењу, било тако примитивно да се није вредно њиме бавити, — они су онда тако писали о српској држави, да је тобоже и она, као и све остале варварске земље, сасвим једноставно уређена. На челу јој је, по њима, вођа, владар, коме су они давали или опште називе ὁ ἄρχων, ὁ ἡγεμών или сл., што значи поглавицу, вођу, или грецизирани латински назив краља (rex) ὁ ῥῆγας, или грецизирани српски назив краља, ὁ κράλης. Таква истрајност била би достојна боље ствари. Тек се Лаоник Халкокондила одлучио да Стефана Душана назове ὁ βασιλεύς, без ограда и без исмехавања. Српски владар је за Византинце, као и остали страни владари, народна поглавица, за којим његови поданици иду, док их варварска несталност или какав важан разлог не окрену од њега.

Из времена највеће моћи српске државе, када је Византија имала с њом највише и за њу најтежих односа, сачували су византински историчари о њој слику моћне војничке монархије. Владар је био, по њиховој сложној тврдњи, веома моћан, и ослањао се на круг својих силних војвода, од којих је на сазваним скупштинама тражио и примао савете и чак трпео да му се противе, ако нису били уверени да је његов рад у корист државе. Ово последње истиче само Теодор Метохита, и његова се тврдња, како сам већ разложио, мора примити с много разборите критичности. У сваком случају,

на владара су вршили моћан утицај његова жена, особито Јелена, супруга Стефана Душана, његова дворска околина, можда црквена поглавица, бар понеки, и јамачно његови ратни другови. То је византинска претстава распореда сила у Србији, која се слаже с дубровачким искуствима о стварним силама у српској држави, на које се треба ослањати и чију наклоност треба тражити, разуме се, највише у питањима спољашње политике. Странаца се она највише и тицала.

Могло би се помислити да византински историчари и зато нису оставили спомена о српским државним саборима што такве установе у Византији није било, па нису имали изоштрен поглед да је примете. Такво мишљење било би нетачно, јер су, прво, понеки византински историчари знали за колегијалан начин решавања послова (као н. пр. Кантакузин), а друго, већина од њих су тако разборити и учени историчари, који су делом и сами Србију видели, да би они морали уочити знаменитост српских државних сабора, кад би њихов утицај у држави, нарочито у вођењу спољашње политике, био велики или чак одлучан. И српско друштво је било различито од византинског, па су Византинци, поред свих недостатака њихових описа, осетили разлику између византинске и српске друштвене структуре.

Оскудица јасних вести о српским државним саборима код византинских историчара несумњиво значи да сабори нису имали утицаја на вођење спољашње политике и да се Византинци о њима нису морали старати, њихову наклоност тражити и њихово евентуално нерасположење сузбијати. Не само да сабори нису утицали на вођење спољашње политике у Србији, као ни иначе скоро нигде у то доба, него они нису имали речи ни при решавању о измени државних граница приликом склапања уговора са страним државама, и нису морали давати ни свој пристанак на уступање државног земљишта. Све те знамените послове обављао је и код Срба владар сам, наравно, под утицајем своје породице и дворске и војне околине. Зато се странци нису ни старали о српским државним саборима, пошто су њихови односи са Србијом били ван њихова круга рада. Њих је занимало само расположење владара, владарице, ако се мешала у државне послове, и околине владареве, нарочито високих војних личности. Према томе, разумљиво је што византински историчари ни-

су осетили важност и улогу српских државних сабора и ужих савета око владара и што о њима нису оставили важна спомена у својим знаменитим историчким делима.

XV

Завршетак *)

Развитак српског народног претставништва није досад савесно научно испитиван и није озбиљно ни постављено питање, да ли су српски државни сабори у средњем веку израсли из старих словенских зборова и да ли су они били основа за модерне српске народне скупштине. За народна претставништва већине европских држава зна се, иначе, довољно тачно из каквих су скупова настала и кроз које су све промене у своме развитку пролазила. Зато је с општег научног гледишта било преко потребно проучити оне установе из којих су настали српски државни сабори у средњем веку, да би се могао обновити цели ток њихова развитка и утврдити улога коју су имали у развоју српскога народа и државе. При упоредном проучавању средњевековних државних претставништава осећало се увек веома болно што није било поуздане историје српских државних сабора, за коју се, због положаја Србије и њене важности у средњем веку, морало слутити да је јако занимљива и поучна. А за нашу историјску и правну науку заиста има веома мало тако важних задатака као што је истраживање развитка српских државних сабора у средњем веку, да би им се одредило место у развоју претставничког тела код Срба уопште и да би се и на тај начин утврдио тип наше средњевековне државе. Они су, о томе сада нема сумње, природна копча која везује древне словенске зборове и ране хришћанске синоде са српским црквено-народним саборима, под турском и аустријском влашћу, и с народним скупштинама ослобођене Србије. Раз-

*) Ова глава прочитана је на свечаном скупу Српске краљевске академије 7 марта 1938.

витак српског народног претставништва није никада прекидан. Наша народна скупштина није створена према туђим примерима, него је израсла из идеје о српским државним саборима средњега века, коју је у народу особито пажљиво чувала и неговала црква, на коју су прешле, за доба робовања, многе функције српске средњевековне државе.

Установу српских државних сабора у средњем веку проучавали су досад највише правници, филолози и политичари. Историчари најмање. Историја српских државних сабора није постављана на поуздане историјске изворе и није упоредо испитивана са сличним страним установама, него су српски државни сабори редовно тако приказивани да би се њима потврдиле миле теорије писаца о унутрашњем уређењу Србије средњега века или о идеално уређеној држави уопште. Зато је било потребно претрести сва досадашња важнија мишљења о саборима, да би се, потом, приступило питању о претставничким телима из којих су израсли српски државни сабори и да би се, онда, критички обрадили сви извори о њима, уз стално упоређивање са страним претставничким телима.

Српски државни сабори у средњем веку имали су два извора — словенске народне зборове и хришћанске покрајинске синоде. Најстарије вести о српским саборима сачуване су нам, можда, код Константина VII Порфирогенита и тичу се избора наших владара у IX и X в., наравно, између чланова владарске породице, пошто је изборно право било увек ограничено на мушке чланове династије, мада византински цар тврди, да су Срби бирали за владаре личности које су хтели и за које су се одлучили (οὓς... ἤθελον καὶ προέκρινον) од рода кога су хтели и волели: „ἀπὸ γενεᾶς ἧς ἐκεῖνοι ἠγάπων καὶ ἔστεργον" (De adm. imp., ed. Bonn., 1840, 129). На овим саборима у Рашкој учествовали су сви одрасли мушкарци, наравно, оружани. При избору владара обазирали су се Срби ваљда и на десигнацију раније народне поглавице, јер се то редовно чинило. Тако се старо словенско право избора владара ограничавало и постајало је символична акција, а о наследству престола су стварно одлучивали сам владар, династија и владарева околина.

Развитак српских сабора у Рашкој прекинут је прво бугарском па онда македонском и византинском влашћу над

овом покрајином. С ослобођењем Зете испод византинског ропства у XI в. пренесено је српско државно средиште у ову област. У њој су се сјединиле раније домаће традиције с рашким, и израдио се тип државе у којој су тако била заступана општа српска схватања о улози државе у народном развитку. У главном домаћем извору за древну српску, особито зетску, прошлост, Барском родослову, има читав низ важних вести о српским саборима, нажалост дуго превиђаних. Оне су, међутим, извори првога реда не само за развитак наших сабора, него и за реконструкцију развијања претставничких тела у Европи уопште. Размак времена, њима обухваћен, не да се тачно утврдити, али је довољно сигурно да се у њима огледају наши сабори од времена сеобе па до XII в., док није државно првенство прешло на Рашку.

Најстарији сабори описани у Барском родослову јесу, несумњиво, још народни зборови, који се, можда, разликују од сличних словенских и германских народних скупова по томе што је на њима, бар испочетка, учествовало и покорено романско становништво. Иначе је њихова слика сасвим налик на франачке саборе у доба Меровинга. Сабори имају црквене и световне чланове. На њима се обављају црквени и државни послови. Чланови сабора одговарају владару на његова питања. Они саветују, а он одлучује. Владар се и код нас, као и на страни, највише распитивао за мишљења мудрих, sapientes. Улога црквених служитеља на саборима била је веома знаменита, пошто су само они знали како се сабор сазива, како послује, како се владарске одлуке објављују, записују и чувају. Обичаји древних словенских зборова јамачно нису с примањем хришћанства пресечени, али њих је гурала у засенак црква, у својој администрацији наследник и носилац традиција римскога царства, далеко виших и савршенијих од словенских навика и обичаја. У сукобу словенског и римскога права, словенско се код Срба повлачило, у Зети више пред црквеним законима него пред државним, иако се и тамо већ рано осећао утицај византинскога права из знаменитога драчкога темата.

Народна претставништва код Словена и Германа у средњем веку почињу се сужавати с изменом начина ратовања и са све јачим потискивањем народне пешачке војске од коњице богатих, угледних, племенитих. Право учествовања на

народним зборовима припадало је, пре свега, оружанима, па када се сузио број ратника, смањио се и број учесника на саборима. На њима је место — као и у нашим племенским скуповима — војницима. Та знаменита промена народног претставништва у скуп племенитих обавила се за српску државу у Зети. Из Барског родослова познати су нам српски сабори као широки народни зборови с владарем на челу, онда као скупови одабраних, племства и чиновништва, наравно, из редова племства.

Круг саборског рада у Зети исти је као и у саборима осталих европских држава, истина, из ранијих времена, пошто су романске и германске државе испредњачиле својим развитком словенскима. Наш IX—XI в. одговарају, отприлике, франачкоме V—VIII в. Владар у Зети сазивао је саборе, одређивао им је круг рада и стварао је одлуке на њима. У Барском родослову сачуване су веома једнолике вести о државним пословима који су долазили пред саборе. Знамо, истина, да је пред сабор изношено све што се тицало управе цркве, одређивања граница области, проглашења закона, одређивања круга рада државних службеника итд., али највише је у Барском родослову реч о саборима у вези с променама на престолу, окупљенима, ваљда, најчешће на сам глас о владаревој смрти. То је јамачно последица природе овога извора, у коме је државни развитак приказан у низу животописа владара, па је за његова писца било најважније казати, како су владари долазили на престо и како с њега силазили. Српски државни сабори у Зети несумњиво су вршили право избора владара, као и сабори на страни у раније и у то доба, и имали су прилике, бар једном што ми знамо, да покажу и своје право рекузације владара. Сабори су на тај начин вршили знаменити утицај на целу државну политику, пошто су владарска права била пространа, а долазили су они на престо против којих сабори нису ништа имали. Има случајева да је владар узлазио на престо и преко ужега тела од државнога сабора, у коме су били само најугледнији племићи и службеници. То није никакво чудо, када се држи на уму да круг учесника на нашим саборима уопште није био тачно одређен, још мање него на странима до XV в., и да је, према томе, било лако могуће скупове различитога обима по њиховим члановима сматрати државним саборима. Тачну

границу између државнога сабора, обласнога састанка, ужега савета и дворскога скупа није нигде у раном средњем веку лако повући, а извесни односи западнога ранога средњега века трају код нас све до XIV и XV в.

С премештањем српскога државнога средишта из Зете у Рашку настају дубоке промене у саставу и функцијама српскога државнога сабора. За ранијега првенства рашке државе, њени су сабори јамачно више били народни скупови нелоги државни зборови, и њихов развитак пресечен је баш на преокретној тачци, преко које су широки народни зборови тешко прелазили у уже државне саборе. Када је Стефан Немања вратио првенство Рашкој, он, наравно, није обновио њене раније зборове, пошто развитак не иде унатраг, није потпуно преузео ни зетске државне саборе, него је створио рашки државни сабор из елемената словенских зборова, црквених синода и зетских државних сабора, све држећи пред очима моћну власт византинскога цара, коју није хтео ограничавати каквим било скупом, опасним за његово самовлашће. Византински владари су већ пре Стефана Немање, у IX г., изрично одузели све власти, законодавну нарочито, зборовима чиновника, који су били бледе сенке скупштина и сената у римској држави, чији је наследник Византија хтела бити. Учествовање скупова у државном животу Византије било је у почецима величине Рашке сасвим изобичајено. Од њега су остали само бледи символи. Византији је стојао у XII в. на челу свемоћан владар, а велика личност цара Манојла I Комнина, пријатеља па непријатеља, па опет пријатеља Стефана Немање, умела је јасној правној форми дати импозантну политичку садржину. Храбри византински цар био је многим владарима узор, али се утицај његове личности и његових политичких схватања највише осећа у Угарској Беле III и у Србији Стефана Немање. Ова два владара су најпреданији ученици Манојла Комнина, и њихове земље примиле су за њихова владања читав низ црта Византије, највише оних којима се дизала владарска власт и уносила уредна управа у државу. Због разлике у саставу византинскога и српскога друштва, у коме је већ постојао моћан повлашћен слој властеле, византинске установе нису су се дале у Србији сасвим прегледати. Србија се могла прилагођивати Византији само до неке мере, колико је до-

пуштала њена величина, њена моћ, састав њенога друштва и, разуме се, њено културно стање. Стефан Немања је желео бити, колико год се дало постићи, владар византинскога типа у Србији.

Српски државни сабори проучавани су досад редовно тако као да су они установа Немањићске Србије и као да је њихов средњевековни развитак обухваћен добом Немањића. Моја проучавања извршена су на много пространијој основи. Ја сам, држим, сигурно доказао да државне саборе у Србији није увео тек Стефан Немања, него да су они постојали далеко пре њега. На њихов састав, круг рада и величину утицаја извршио је, међутим, знаменити велики жупан несумњиво моћан утицај. Он је још већма сузио круг саборских чланова него што је то био случај у Зети XI и XII в. Он је дао на саборима још угледније место оној властели која је обављала службу у двору и у држави, особито војницима. Но најважнија промена унесена у рашке државне саборе јесте уска сарадња између државе и цркве, могућа само у области с претежно православним становништвом. У Зети, с јачим римокатоличким утицајем, такви односи нису били могући. Римокатоличка црква је веома рано, ослањајући се на политичке традиције Рима, стављала своју власт изнад државне и, по науци о папинском примату, тражила за свога поглавицу положај изнад свих хришћанских владара. Тако је она постајала супарник држава. Од великих клињских реформи, у XI в., сукоби између црквене и световне власти заузимали су неслућено пространство и дубину. Стефан Немања је, у противности са стањем на Западу и угледајући се у Византију, управио државне и црквене напоре, колико се год дало, истим правцем, даље, потчинио је што је више могао цркву државној власти и, напослетку, осигурао је цркви у њеним духовним напорима потпуну државну помоћ. Сарадња између државе и цркве одмах се осетила у српским државним саборима.

Први познати нам сабор из доба Стефана Немање био је сазван ради угушења богомилске јереси, против које се српски велики жупан борио с истом богословском ученошћу и с једнако моћном државном силом као и византински цар Алексије I Комнин. У српске државне саборе уведена је од Стефана Немање православна црква као веома угледан

чинилац, и црквени послови постали су од то доба један од најважнијих предмета обављаних на саборима. Више свештенство до игумана (као у Франачкој, од Каролинга) постаје поред властеле, из чиновничких кругова и ван њих, саветник владарев у државним саборима. Одлуку задржава владар само за себе, у свима саборским пословима, па и у питању наследства престола.

Стефан Немања је приликом свога силаска с престола сазвао државни сабор и пред њим је узвео на престо свога средњега сина Стефана, свакојако ради разлога спољашње политике, против, по традицији, јачих права најстаријега сина Вукана. Сабору је остало једино право да својом акламацијом (ἡ εὐφημία) покаже пристанак на владареву одлуку. И српски архиепископ постављен је једанпут само по вољи свога претходника, али тај је био св. Сава. Он је на српском државном сабору претставио скупљеним члановима собом изабранога наследника Арсенија I. Велики углед Стефана Немање и св. Саве и једноставност тадашњих српских односа омогућили су изнимно моћну власт владара и архиепископа. Тако се сужавао традицијом освештани круг рада српских државних сабора и смањивала њихова права, каква су постојала у преднемањићској Рашкој и Зети. Отсад се сабори нису могли ни толико мешати у постављање новог владара као раније, а и на избор митрополита почињу владари вршити тако моћан утицај какав у Зети, за римокатоличкога архиепископа, уопште није био могућ, а јамачно раније ни у Рашкој, док је о личности рашкога епископа одлучивао охридски архиепископ.

Послови на српским државним саборима за првих Немањића веома су једнолики. Владар је редовно износио пред сабор питања око чистоће православља и уређења цркве, претстављао је новог владара сабору, пред сабором је обављано крунисање владара, и на сабору је проглашаван или биран нови архиепископ; може бити да су већ за Стефана Немање изношени пред сабор и нови закони. Та једноликост престаје с временима краља Уроша Великога. Од његова доба јављају се, чини се, помени о српским државним саборима и у повељама, не само код наших писаца, као дотад, особито у даровним повељама манастирима, јер је цркви било стало много до тога да се признање њених права од стране владара

прогласи на саборима. Иначе је црква своје унутрашње послове издвајала из државних сабора и решавала их у црквеним, остављајући само право избора митрополита српском државном сабору, једно једино право али веома знаменито.

Пун круг рада каснијих српских државних сабора веома је тешко повући. Сабор је обавештавао владара о питањима власти и граница имања, јамчио му је за традицијом освештана свачија права, давао је владару обавештења и савете и у мучним питањима законодавнога рада, покаткад је признавао право наследства новога владара и одобравао његов успон на престо, присуствовао је редовно крунисању владара, можда и његову погребу, а митрополита је бирао увек, разуме се, под утицајем владара. Сабор је постајао са ширењем и јачањем српске државе све свечанији скуп, али са све већим сјајем нису ишла у корак и све шира права. Најсвечанији су били српски сабори за цара Стефана Душана, који је вишем српском свештенству и властели додао као чланове сабора угледне Грке и Албанце и, можда, више него ранији владари увео сабор у круг свог величанственог законодавнога рада. Наравно, само као саветника. Иначе је и он све сам одлучивао и препуштао сабору једино част акламације својих одлука; тако је и код Срба акламација успомена на древне дебате.

Преко Србије у полету прешла су три моћна таласа византинизације њених установа, за Стефана Немање, за Милутина и за Душана, и многобројни сабори баш у временима ових владара не смеју изазвати утисак као да је и саборска установа била тада у полету своје моћи. Заиста није, јер намерно угледање ових владара у Византију смањивало је важност наших сабора, установе без пуне аналогије у византинском државном устројству. Сјајни сабори ових времена имају извесну сличност са свечаним скуповима племства на Западу пред полетом апсолутизма, када су владари пуштали племству да развије сав сјај свога богатства и угледа као неку накнаду за изгубљена права, која су владари чврсто стезали у својим рукама.

С расипањем српске државе после смрти цара Душана нагло се смањује могућност одржавања српских државних сабора. Када су области моћних великаша присвајале атри-

буте држава, оне су тиме онемогућивале састајање државних сабора. Једно време је постојала недоумица — ко да их сазива и где да се окупе. Најчвршће се држала установе државних сабора наша црква, и у тмурним часовима расипања српске царевине и њенога полаганога потпадања под турску власт већина сабора, о којима има помена, одржавана је ради избора патријараха.Од саборнога избора патријарха није се хтело никада отступити. Због тешкоћа одржавања државних сабора наша црква, и у тмурним часовима расипања квене. Сами владари преносе их сада много више неголи раније, особито кнез Лазар.

Последњи сигурни помен знаменитога српскога државнога сабора из доба Србијине самосталности тиче се истога предмета као и последњи сабор Стефана Немање — претстављања изабранога наследника престола сабору. Када се деспот Стефан поплашио да би могао нагло умрети, он је сазвао сабор у Сребреницу и пред њега је извео сестрића Ђурђа као свога наследника. Тиме му је углед високо подигао, мада сабору није препустио никакву другу улогу осим да саслуша његову одлуку и својом акламацијом да знак пристанка. Сабор и народ су то високо ценили. Круг развитка српских државних сабора био је, стварно, с овим сабором завршен, остављајући моћан утисак о сили српских државних традиција, непрекинутих од IX до XV в.

О моћи традиција у српском државном развитку сведоче и називи државнога претставништва код Срба. Оно се звало синод, сабор, сабрање, санам, али најчешће сабор, збор. То име је примљено, у облику сабор, од црквених сабора и прешло је, у Србији, на све народне састанке око цркава, док су државна претставништва у модерној Србији добила име народне скупштине, с јасном каснијом намером да се истакне, како су то световни скупови, у којима ни име не сме мирисати на ишта, како се говорило, калуђерско. Тако чине младе модерне демокрације, све у бојазни да се са старим именом не би увукли и старински политички поступци.

У историчкој и правној науци много је претресано питање, да ли су средњевековни сабори претставничка тела која заступају цели народ или само његове повлашћене друштвене слојеве. Проблем није лак, и одговор на постављено питање не може бити одлучан. У високом средњем веку чла-

нови су сабора само виши друштвени слојеви, али они ипак претстављају цели народ, јер воде бригу о добру свих друштвених слојева, бар теоретски. У српским саборима било је старање за цели народ много јаче него на Западу, пошто у Србији уопште није дошло до чврсто организованих сталежа, него је она још у своме правном развитку ишла стопама Византије, с њеном правном једнакошћу свих поданика пред законом. Зато су српски државни сабори били народна претставништа, иако читави народни кругови нису били формално у њима заступљени; и за модерне парламенте, уосталом, може се ово питање поставити с више права него што се обично слути.

Најмногобројнији сељачки слој српскога средњевековнога друштва, себри, нису били чланови државнога сабора и нису имали ни своје редовне сељачке саборе. Чл. 69 Душанова Законика, са забраном сабора себра, не тиче се уопште сељачких зборова, него бунтовних састанака. Зато је неумесно говорити, како је овај члан Душанова Законика спречио претварање српског сталешког сабора у народну скупштину. Забрана бунтовних скупова нижих друштвених слојева давно је била већ прешла из византинског законодавства у српско, преко црквених закона, и у Душанову Законику је само кодифицирана.

Круг свих учесника на српским државним саборима није био никада тачно утврђен, као ни на странима. Владар је позивао, обично за какав велики празник, на место где је он хтео, писменим путем претставнике цркве и властеле, како је традицијом било утврђено. Али могао је, ван сваке сумње, уводити у сабор и своје службенике ван властеоског реда, и странце. На свима средњевековним саборима исто је тако било све до XV в., када је на страни круг саборских чланова утврђен, а код нас развитак сабора пресечен. Састав сабора зависи, дакле, много од владареве личности и од његове моћи, а круг саборскога рада исто тако. Пред сабор се износе само они послови које владар жели и о којима је рад чути саборско мишљење. Начин владарскога рада са сабором зове се у српским повељама — истина, највише у једном временски уско ограниченом периоду — зговор, договор. То не значи равноправно претресање, него обавезно обавештавање, саветовање владара. Саборски рад за чланове није ни у

Србији ових векова, док је слободна, као ни иначе, никакво право, него дужност према владару. На саборима није било расправљања, дебате, како се погрешно мислило по једном рђаво схваћеном месту из животописа Стефана Немање од Стефана Првовенчанога, а још мање противљења владарским намерама, како се лоше закључивало из познате вести о мучном избору архиепископа Никодима. На њима је само владар одлучивао. Чланови сабора давали су владарским одлукама својим пристанком већи углед и ширу јавност. Саборски рад саопштаван је бар покаткад, као и на Западу у раном средњем веку, и окупљеном народу, који је после сабора добивао од владара увек част, а властела, поред части, још и поклоне.

Од свих послова који су изношени пред српске државне саборе нема скоро ниједнога за који ми не би знали да се обављао и без сабора, осим избора црквене поглавице. А иначе су владари узлазили на престо, крунисали се и силазили с престола и пред сабором и осим њега. Знамените даровне повеље, с крупним имунитетним правима, редовно су пролазиле кроз саборе, али су издаване од владара и без њих. Законодавна радња владарева саопштавана је сабору, али је владар могао и без сабора издавати законе. При отуђивању српскога државнога земљишта сабори нису суделовали. О рату и миру сабори су само изузетно питани за савет. При одређивању наследника престола, који по традицијама нису морали постати владари, сабори су у два знаменита случаја обавештени о владарским одлукама. Питања спољашње политике нису стизала до српских државних сабора као ни до сабора других држава. Уопште је круг рада српских државних сабора био исти као и страних на истом степену развитка са српским до пропасти наше самосталности у средњем веку.

Знаменити и тешки државни послови, нарочито тајни и хитни, заиста се нису могли износити пред државне саборе, него су владари ради њих сазивали своје уже савете. У њима су поред владара били редовно његова жена, ваљда наследник престола, каткад црквена поглавица, а увек угледни дворјани, високи чиновници и владару одана властела и свештенство. Такав је сваки средњевековни владарски савет; код нас, мислим, постаје он све знаменитији од краља Милутина. Однос између владарског савета и државног сабора

није нам толико познат као на Западу. Не смемо рећи ни да су у савету претходно сређивани сви послови који су изношени пред сабор, а још мање да се знало шта спада пред ужи савет а шта пред сабор. Обадве установе биле су код нас у јеку развоја, без утврђених оквира, и нису доспеле да им се изради нарочит круг рада за сваку. Јамачно је, као увек у оваквим приликама, много стојало до владареве личности, чија се важност за развитак претставничких тела с разлогом све више истиче, нарочито у Енглеској, где се то раније, не без намере, најмање чинило. Енглески ужи владарски савет замењивао је једно време сабор, да би његов утицај ослабио. У Србији то није било потребно, пошто моћ сабора није ни доспела до владару опасне висине.

Странци нису осетили српске државне саборе као знамениту и моћну установу средњевековне Србије. Ко је тражио њену наклоност и пријатељство, трудио се да придобије за себе владара и његову околину. У њима је била језгра власти српске државе, нарочито у односима са страним земљама. О дуалитету власти, подељене између владара и организованих сталежа, као у сталешким монархијама познога средњега века, не може у Србији бити ни говора.

Најтешње односе, пријатељске и непријатељске, имали су са средњевековном Србијом Дубровник и Византија, па је заиста чудо што досад није озбиљно ни постављено питање, како су Дубровчани и Византинци, а и остали странци, претстављали српску државу и где су гледали језгру њезине власти.

Број дубровачких извора, из којих се да ишчитати њихова претстава српске државе, огроман је, па ипак се у њима нигде јасно не спомиње наш државни сабор као знаменита установа, и никада се Дубровчани нису трудили да стекну његову наклоност, мада су знали, н. пр. за Угарску, да пут дубровачким користима води и преко државнога сабора. У Србији нису трошили речи и новац да би придобили сабор за себе, чак ни кад су чинили мучне напоре да добију делове српскога државнога земљишта. То значи, да најопрезније кажем, да Дубровчани нису осећали да би им сабори могли помоћи у остварењу њихових намера у Србији. Они су се мучили само око наклоности српскога владара и његове околине.

Још је чудније што се нико досада није озбиљно ни запитао, какве су биле византинске претставе о унутрашњем уређењу Србије, и да ли је у њима важно место заузимао српски државни сабор. Византинска историографија о нама веома је опширна, бар што се писаца тиче, и доиста не заостаје за српском. Византински историчари располагали су често с одличним даровима посматрања и редовно били веома учени, па су могли имати занимљиве претставе о Србији, наравно, најбоље они који су посећивали српске земље и боравили неко време у њима, као Теодор Метохита, Никифор Григора и Јован Кантакузин.

Уображени грчки писци нису, разуме се, заиста ни са Србима правили никакав изузетак, бар за времена пуне српске државне самосталности. И Србију су они гледали с огромне висине својих римских царских фикција као сасвим примитивну државу, с установама далеко заосталим и дубоко испод савршенства римскога државног устројства. И Срби су били за њих, као и сав остали свет, варвари. То им је морало мутити погледе и отежавати стварање тачне претставе о Србији све док их није нужда присилила да бар донекле отворено погледају истини у очи. То је било од времена краља Милутина. Отада почињу и најважније вести византинских писаца о унутрашњем устројству Србије и о главним силама у њој, за чију су се наклоност Византинци морали борити. По њима је Србија примитивна држава, војничка монархија, с владарем веома моћним али ипак зависним од своје околине, пре свега војничке. Велики углед приписивали су Византинци и члановима династије и претставницима цркве, али о српским државним саборима нису нам оставили ни слова сведочанства. Они их јамачно нису осетили као важну установу у решавању српских односа с Византијом. О томе нема никакве сумње. Мудрим византинским политичарима били су познати различити састанци, скупови, у Србији, на којима су владари претресали важна државна питања. Они те скупове пажљиво и описују, нарочито Јован Кантакузин, али тако да са својим описима не остављају никакве сумње, како се ту ради о уским скуповима дворјана и владаревих саветника, особито из круга војника, који можда нису сачињавали ни ужи владарски савет, а камо ли пространи српски сабор. Византинци су веровали да о српским државним пословима

одлучује сам владар, водећи, истина, бригу о томе да се не замери својој околини,која је моћна особито по војној сили, коју претставља. Знам да се при оваквим византинским сликама мора држати на уму, како је била Византија уређена, и да су византински историчари увек приказивали српске установе бар као аналогне византинским. Добро ми је то познато, али морам истаћи, како је довољно сигурно и да је, н. пр., краљ Милутин сам удешавао да Византинци стекну утисак, колико је он зависан од своје околине, да би се могао за тај њен фиктивни углед заклонити у својим мудрим дипломатским преговорима. Српски државни сабор не спомиње ниједан византински писац као важну и моћну установу средњевековне Србије. Византија се, у својим односима са Србијом, исто тако није бринула о саборима као ни Дубровник.

Но нипошто се не сме заборавити да је друштвена структура Дубровника као и Византије различита од састава српкога средњевековнога друштва. Дубровнику је стојао, до половине XIV в., на челу веома моћан кнез, јако зависан од Млетака, а Византији самодржавни цар. Ни у једној од те две суседне државе нису постојали скупови сасвим налик на српске саборе. Зато им је несумњиво тешко падало приметити природу и улогу државних сабора у развитку Србије. Па ипак, везе Дубровника и Византије са српском државом биле су толико дуготрајне и тако важне за њих да би они морали запазити знаменитост српских сабора, када би до њих стојао правац државне политике. Они је нису осетили. Из тога несумњиво излази, што ми и иначе знамо, да српски сабори нису директно одлучивали о важним државним пословима, особито о односима с иностранством, пријатељским и непријатељским. И по томе су српски државни сабори налик на стране, који су били на истоме степену развитка, пошто су и тамо владари, догод су могли, изузимали спољашњу и ратну политику из круга саборскога рада.

Развитак српских државних сабора у средњем веку пресечен је на ономе месту када се одлучивало, да ли ће се они по својој улози у државном животу приближити саборима западне и средње Европе, и постати средиште отпора према владарском самовлашћу, или ће пасти у улогу свечаних византинских скупова, лишених сваке моћи у држави. Цар Урош зове у једној повељи своју властелу веома моћ-

ном, па би се, можда, по томе могло слутити да би Србија, када јој развој не би био пресечен, кренула путем суседне Угарске и постала земља с властелом не само стварно моћном, него и по својим признатим правима силном према владару. Турска опасност и, мало за њом, турска власт сљубиле су, међутим, Србију с Византијом, њеном сапатницом, па је она доживела још један позан талас утицаја Византије и њених схватања, која су заступали у деспотској Србији византински бегунци и, још више, чланови византинске династије у сродству са српским деспотима. Ти су утицаји били неповољни за јачање српских државних сабора, а турски примери још већма, пошто је османлијска држава сједињавала у себи схватања источњачког деспотизма, турске номадске војне дисциплине и византинског самодржавља. По Константину Филозофу, султан Бајазит I није пропустио да на то упозори кнеза Стефана Лазаревића и да га посаветује да управу Србије саобрази Турској. То га није требало саветовати. Догађаји, који су се болно низали, присиљавали су Србију да се поводи за Турском.

Српски државни сабори полако су се гасили, и њихов круг рада прелазио је на црквене саборе, којима Турска, као теократско-војничка држава, није ометала рад. Српска црква преузимала је, што се више могло, функције српске државе. Своје саборе допуњавала је световним члановима и проширивала њихов круг рада на све народне послове. Она је од сабора вишег свештенства и властеле изграђивала праве народне саборе, претставнике свеколике српске нације, без обзира на старе друштвене слојеве и на нове државне границе. Покоравање закључцима ових српских сабора почивало је на високом етичком принципу поштовања ранијих српских државних установа, које нису имале друге присилне моћи осим народне сагласности, да не треба тражити права и правде код туђе освајачке силе. Српска држава била је ухватила тако дубок корен у народу да је она постојала у духовима Срба и онда када је њена политичка самосталност била пропала. За величанствену силу српскога народнога духа, ослоњенога на давне традиције, мало је овако дивних примера у читавој светској историји.

Српски државни сабори у средњем веку нису се много разликовали од сабора држава на истом степену развитка и

са сличном друштвеном структуром. Њихова велика моћ у раном средњем веку касније је опадала, особито под утицајем Византије, али српски сабори нису никада изгубили свој утицај на развитак српске државе, особито у питањима признавања владара, избора црквене поглавице и проглашења закона. Они су одлично испуњавали улогу чврсте копче између народа и државе, усађивали су у народну душу све дубље корење осећања за народну државу и тако омогућили њен живот у народним духовима и онда када је Србија изгубила политичку самосталност. Преко српских државних сабора у средњем веку, особито преко њихова величанствена сјаја у XIII и XIV в., ушао је у народни дух осећај високог националног поноса, који је стварао поуздање у народну будућност и неговао наде на национално ослобођење. Из српских средњевековних сабора изникла је идеја о јединству српскога народа и српске државе и о обавези целога народа да прима одлуке које су прихватили претставници народа. Процес претварања српских сабора, скупова повлаштених друштвених слојева, у пуно народно претставништво није се догодио преко ноћи, у бурној револуцији, није се израдио ни у подмуклој и дугој борби између владара, сталежа и пука, као иначе, него је настао у мучним вековима робовања и нивелисања свих друштвених слојева у јединствену српску нацију, повезану, као мало где, истим народним и државним традицијама. Србија пред ослобођењем носила је већ у себи вековима чувану идеју о народном претставништву као основи државне власти, и од првих корака у своме ослобођењу није лутала, него је законитост власти тражила у одлукама народне скупштине, дакле целога народа, који је говорио преко признатих претставника. Српски државни сабори у средњем веку јесу, дакле, један знаменит одељак у развоју српскога претставничкога тела, који везује, часно и сјајно, древне народе словенске зборове са црквено-народним српским саборима под турском и под аустријском влашћу и с модерним српским народним скупштинама. У развитку српскога претставничкога тела нема никаквих чудних скокова и изненадних прелома. Моја је жеља била да свестрано испитам развој српских државних сабора у средњем веку и да упозорим на њихово место у свеколиком развитку српског претставничког тела. То сам хтео.

САДРЖИНА

ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ
БИБЛИОТЕКА
БЕОГРАД

Књига

LVI (22). — **Д-р Владимир Ћоровић,** Краљ Твртко I Котроманић. — Б. 1925 8⁰ 105. Цена 12 динара.

LVII (23). — **Д-р Васиљ Поповић,** Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III. — Б. 1925 8⁰ 194. Цена 20 динара.

LIX (24). — **Милан Решетар,** Дубровачка нумизматика, II (описни део). — Б. 1925 8⁰ XLVII 407, са 25 табли слика. Цена 100 динара.

LXIV (25). — **Д-р Душан Пантелић,** Београдски пашалук после Свиштовског мира (1791—1794). — Б. 1927 8⁰ 202. Цена 30 динара.

LXVIII (26). — **Д-р Владан Ђорђевић,** Србија и Турска (1894—1897). — Б. 1928 8⁰ 339. Цена 60 динара.

LXIX (27). — **Живко Г. Павловић,** Битка на Колубари. Први део. Дефанзивна битка, св. I. — Б. 1928 8⁰ XX 464. Цена 100 динара.

LXX (28). — **Живко Г. Павловић,** Битка на Колубари. Први део. Дефанзивна битка, св. II. — Б. 1928 8⁰ 465—927, са четири карте у прилогу. Цена 100 динара.

LXXIII (29). — **Д-р Илија М. Јелић,** „Васојевички закон од дванаест тачака“, с коментаром. — Б. 1929 8⁰ 76 (с I картом). Цена 15 динара.

LXXV (30). — **В. Јагић,** Спомени мојега живота. Део I. (1838—1880). — Б. 1930 8⁰ VII 461. Цена 60 динара.

LXXVIII (31). — **Д-р Марко Костренчић,** Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века. — Б. 1930 8⁰ 160. Цена 30 динара.

LXXVIII (32). — **Д-р Душан Пантелић,** Кочина крајина. — Б. 1930 8⁰ 168. Цена 20 динара.

LXXX (33). — **Живко Г. Павловић,** Битка на Колубари. Други део. Офанзивна битка, св. I. — Б. 1930 8⁰ XII 532. Цена 70 динара.

LXXXI (34). — **Живко Г. Павловић,** Битка на Колубари. Други део. Офанзивна битка, св. II. — Б. 1930 8⁰ 533—872 (са 2 карте у прилогу). Цена 50 динара.

LXXXIII (35). — **Васо Чубриловић,** Босански устанак (1875—1878). — Б. 1930 8⁰ VI 419. Цена 60 динара.

LXXXIV (36). — **Д-р Васиљ Поповић,** Метернихова политика на Блиском Истоку. — Б. 1931 8⁰ 208. Цена 30 динара.

LXXXVI (37). — **Д-р Никола Радојчић,** О Троношком родослову. — Б. 1931 8⁰ 82 (са два прилога). Цена 15 динара.

LXXXVII (38). — **Д-р Фрањо Рачки,** 1. Борба Јужних Словена за државну независност, 2. Богомили и патарени. Спремио за штампу д-р Јов. Радонић. — Б. 1931 8⁰ XXXVI 599. Цена 80 динара.

LXXXIX (39). — **Ст. Станојевић и Д. Глумац,** Св. писмо у нашим старим споменицима. — Б. 1932 8⁰ XXIX 688. Цена 100 динара.

XC (40). — **Мих. Јов. Динић,** О Николи Алтомановићу. — Б. 1932 8⁰ 46. Цена 10 динара.

XCIII (41). — **Јорјо Тадић,** Шпанија и Дубровник у XVI в. — Б. 1932 8⁰ 161. Цена 30 динара.

XCIV (42). — **Јован Н. Томић,** Питање Царева Лаза. — Б. 1932 8⁰ 223. Цена 30 динара.

CI (43). — **Д-р Грегор Чремошник,** Развој српског новчарства до краља Милутина. — Б. 1933 8⁰ 80 (са 3 табле слика). Цена 15 дин.

CIII (44). — **Иларион Руварац,** Зборник. Одабрани историски радови. Спремио за штампу д-р Никола Радојчић. — Б. 1934 8⁰ XXX 579. Цена 80 динара.

CIV (45). — **В. Јагић,** Спомени мојега живота. Део II (1880—1923). — Б. 1934 8⁰ X 380. Цена 50 динара.

CXII (46). — **Д-р Драгослав Страњаковић,** Вучићева буна 1842 г. — Б. 1936 8⁰ X 164. Цена 30 динара.

CXIV (47). — Светосавски зборник. Књ. I. Расправе: **Вл. Ћоровић,** Међусобни односај биографија Стевана Немање. — **Ст. Станојевић,** О одласку св. Саве у манастир. — **Ф. Granić,** Црквеноправне одредбе Хилендарског типика св. Саве. — **Драг. Костић,** Учешће св. Саве у канонизацији св. Симеона. — **А. Белић,** Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика. — **Рад. М. Грујић,** Палестински утицај на св. Саву при реформисању монашког живота и богослужбених односа у Србији. — **Л. Мирковић,** Да ли су речи: **„молю по мнѣ хотещихъ бити...“**

Књига

светога Саве, како то Никодим каже? — **Никола Радојчић,** О животу светога Саве од Ивана Томка Мрнавића. — **Ст. Станојевић**, Смрт св. Саве. — Б. 1936 8° 392. Цена 100 динара.

CXX (48). — **Борислав М. Радојковић,** О сокалницима. Расправа из социјалних односа у старој српској држави средњег века. — Б. 1937 8° 143. Цена 30 динара.

CXXI (49). — **Д-р Станоје Станојевић,** Историја српског народа у средњем веку. I. Извори и историографија. Књига I. О изворима. — Б. 1937 8° 392. Цена 60 динара.

CXXV (50). — Светосавски зборник. Књ. 2. Извори: — **Владимир Ћоровић,** Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног. — **Владимир Ћоровић,** Пролошко житије св. Саве. — **Георгије Острогорски,** Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу. — **Веселин Чајкановић,** Живот светога Саве епископа сина Симеона Стефана краља Рашке од Ивана Томка Мрнавића. — **Ф. Гранић,** Одговори Охридског архиепископа Димитрија Хоматијана на питање српског краља Стефана Радослава. — **П. Ђорђић** Помени св. Саве у нашим старим споменицима. — Б. 1939 8° 256. Цена 50 динара.

CXXVI (51). — **Д-р Драгослав Страњаковић,** Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846—1869. Предговор написао **Слободан Јовановић.** — Б. 1939 8° 286. Цена 50 динара.

CXXVII (52). — **Владислав Скарић,** Старо рударско право и техника у Србији и Босни. — Б. 1939 8° 124. (са 19 табли слика). Цена 40 дин.

CXXIX (53). — **Д-р Владимир Ћоровић,** Хисторија Босне. Прва књига. — Б. 1940 8° 658. Цена 120 динара.

CXXX (54). — **Д-р Ник. Радојчић,** Српски државни сабори у средњем веку. — Б. 1940 8° 318. Цена 60 динара.

ИЗДАЊА

ЗАДУЖБИНЕ МИЛАНА КУЈУНЏИЋА

1. **Д-р Винко Радатовић,** Шимун Дундурило, дубровачка комедија XVII века. — Б. 1931.
2. **Д-р Бранко Милетић,** Изговор Српскохрватских гласова. — Б. 1933.
3. **Д-р Борислав П. Стевановић,** Развиће дечје интелегенције и београдска ревизија Бине-Симонове скале. — Б. 1934.
4. **Д-р Петар Колендић,** Биографска дела Игњата Ђурђевића. Увод написао Павле Поповић. — Б. 1935.
5. **Д-р Крешимир Георгијевић,** Српскохрватска народна песма у пољској књижевности. — Б. 1936.
6. **Д-р Милош Ђурић,** Етика и политика у Есхиловој трагедији. — Б. 1937.
7. **Милан Решетар и Ђ. Ђанели,** Два дубровачка језичка споменика из XVI вијека. — Б. 1938.
8. **Д-р Јован Ердељановић,** О почецима вере и о другим етнолошким проблемима. — Б. 1938.
9. **Владислав Скарић,** Старо рударско право и техника у Србији и Босни. — Б. 1939.
10. **Д-р Ник. Радојчић,** Српски народни сабори у Средњем веку. — Б. 1940